

ଓଡ଼ିଶା ରାଜ୍ୟ ମୁକ୍ତ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ, ସମ୍ବଲପୁର, ଓଡ଼ିଶା
Odisha State Open University, Sambalpur, Odisha
Established by an Act of Government of Odisha.

ଓଡ଼ିଆ ସ୍ନାତକୋତ୍ତର କାର୍ଯ୍ୟକ୍ରମ

ପାଠ୍ୟକ୍ରମ-୪
ଭାରତୀୟ କାବ୍ୟତତ୍ତ୍ଵ

ବୂଳ

ଛନ୍ଦ ଓ ଅଳଙ୍କାର

ପ୍ରଥମ ଏକକ : ଛନ୍ଦ

ଦୃଢ଼ୀୟ ଏକକ : ଛନ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ

ଦୃଢ଼ୀୟ ଏକକ : ଅଳଙ୍କାର

ଚତୁର୍ଥ ଏକକ : ଅଳଙ୍କାରର ପ୍ରୟୋଗ

ବିଶେଷଜ୍ଞ ପରିଷଦ

ଡକ୍ଟର ଦେବୀପ୍ରସନ୍ନ ପଙ୍କନାୟକ

ଅଧ୍ୟେ

ଡକ୍ଟର (ଶ୍ରୀମତୀ) ସଂଘମିତ୍ର ମିଶ୍ର
ସଦସ୍ୟ

ଡକ୍ଟର ବିଜୟ କୁମାର ମହାନ୍ତି
ସଦସ୍ୟ

ଡକ୍ଟର ବସନ୍ତ କୁମାର ପଣ୍ଡା
ସଦସ୍ୟ

ଡକ୍ଟର କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପ୍ରଧାନ
ସଦସ୍ୟ

ଡକ୍ଟର ଅନାଦି ଚରଣ ଗାଁଶ
ସଦସ୍ୟ

ଡକ୍ଟର କ୍ଷୀରୋଦ ଚନ୍ଦ୍ର ବେହେରା
ସଦସ୍ୟ

ଡକ୍ଟର ଦିଲ୍ଲୀପ କୁମାର ନାୟକ
ଆବାହକ

ଡକ୍ଟର କ୍ଷୀରୋଦ ଚନ୍ଦ୍ର ବେହେରା

ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ନିର୍ଦ୍ଦେଶକ, କେନ୍ଦ୍ରୀୟ ଭାରତୀୟ ଭାଷା ସଂସ୍ଥାନ, ମହାଶୁର ।

ଅବସରପ୍ରାପ୍ତ ପ୍ରଫେସର, ସ୍ନାତକୋତ୍ତର ଓଡ଼ିଆ ବିଭାଗ, ଉକ୍ତ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ,
ବାଣାବିହାର, ଭୁବନେଶ୍ୱର

ଅବସରପ୍ରାପ୍ତ ଏସୋସିଏଟ୍ ପ୍ରଫେସର, ଓଡ଼ିଆ ବିଭାଗ, ବିଜେବି ସ୍ୱୟଂଶାସିତ
ମହାବିଦ୍ୟାଳୟ, ଭୁବନେଶ୍ୱର ।

ଅବସରପ୍ରାପ୍ତ ପ୍ରଫେସର, ଓଡ଼ିଆ ବିଭାଗ, ଆଞ୍ଚଳିକ ଶିକ୍ଷା ପ୍ରତିଷ୍ଠାନ, ଭୁବନେଶ୍ୱର ।

ପ୍ରଫେସର ଓ ବିଭାଗ ମୁଖ୍ୟ, ସ୍ନାତକୋତ୍ତର ଓଡ଼ିଆ ବିଭାଗ, ସମ୍ବଲପୁର
ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ, ଜ୍ୟୋତିବିହାର, ବୁଲ୍ଲା ।

ପ୍ରଫେସର ଓ ବିଭାଗ ମୁଖ୍ୟ, ଉତ୍ତର ଓଡ଼ିଶା ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ, କେନ୍ଦ୍ରୀୟ କ୍ୟାମ୍ପସ,
କେନ୍ଦ୍ରୀୟ ।

ଏସୋସିଏଟ୍ ପ୍ରଫେସର, ଓଡ଼ିଆ ବିଭାଗ, ବିଜେବି ସ୍ୱୟଂଶାସିତ ମହାବିଦ୍ୟାଳୟ,
ଭୁବନେଶ୍ୱର ।

ଏସୋସିଏଟ୍ ପ୍ରଫେସର, ଓଡ଼ିଆ ବିଭାଗ, ଓଡ଼ିଶା ରାଜ୍ୟ ମୁକ୍ତ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ,
ସମ୍ବଲପୁର, ଓଡ଼ିଶା ।

୬ ଲଖକ

ଏସୋସିଏଟ୍ ପ୍ରଫେସର, ଓଡ଼ିଆ ବିଭାଗ, ବିଜେବି ସ୍ୱୟଂଶାସିତ ମହାବିଦ୍ୟାଳୟ,
ଭୁବନେଶ୍ୱର ।

ପ୍ରକାଶକ

ଡକ୍ଟର ମାନସ ରଞ୍ଜନ ପୃଜାରୀ

କୁଳସ୍ଵଚ୍ଛିବ

ଓଡ଼ିଶା ରାଜ୍ୟ ମୁକ୍ତ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ

© OSOU, 2019. **Bharatiya Kabyatatwa** is made available under a Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 http : creativecommons.org/licences/by-sa/4.0

ପ୍ରଥମ ଏକକ : ଛନ୍ଦ

ବିଷୟ ଗଠନ :

- ୧.୧ ପଠନର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ
- ୧.୨ ଶିକ୍ଷଣୀୟ ବିଷୟ
- ୧.୩ ବିଷୟ ପ୍ରବେଶ
- ୧.୪ ଛନ୍ଦର ସଂଜ୍ଞା ଓ ସ୍ଵରୂପ
- ୧.୫ ଛନ୍ଦ, ଛାନ୍ଦ, ବୃତ୍ତ, ବାଣୀ
- ୧.୬ ଓଡ଼ିଆ ଛନ୍ଦର ପ୍ରକାର ଭେଦ
- ୧.୭ ଓଡ଼ିଆ ଛନ୍ଦର ଗଠନରୀତି
- ୧.୮ ଆମ୍ବାପରିକଣ ପ୍ରଶ୍ନାବଳୀ
- ୧.୯ ସହାୟକ ଗ୍ରନ୍ତସୂଚୀ

୧.୧ ପଠନର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ

ପଦ୍ୟ ରଚନାରେ ଛନ୍ଦ ଏକ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଭୂମିକା ନିର୍ବାହ କରିଥାଏ । ରଚନାରେ ଛନ୍ଦ ଥିଲେ ତାହାଙ୍କୁ ପଦ୍ୟ ରଚନା କୁହାଯାଏ । ନଚେତ ତାହା ଗଦ୍ୟ ରଚନା ପଦବାଚ୍ୟ ହୋଇଥାଏ । ସମଗ୍ର ବିଶ୍ୱ ସାହିତ୍ୟରେ ପ୍ରଥମେ ପଦ୍ୟ ରଚିତ ହୋଇଥିଲା । ପଦ୍ୟ ରଚନା ସହ ଛନ୍ଦ ଜଡ଼ିତ ହୋଇଥିବାରୁ ତାହାର ନାମ କବିତା ଅଥବା କାବ୍ୟ କୁହାଯାଇଥାଏ । ଯଦି କୌଣସି ରଚନାରେ ଛନ୍ଦ ନଥାଏ ତେବେ ତାହାକୁ ଗଦ୍ୟ ରଚନା କୁହାଯାଏ । ଏହି ପାଠରେ ଆମେ ଛନ୍ଦ କାହାକୁ କୁହାଯାଏ, ଏହାର ରଚନା ବିଧି ଓ ପ୍ରୟୋଗ ବିଧି ସଂପର୍କରେ ଜ୍ଞାନ ଆହରଣ କରିବା ।

୧.୨ ଶିକ୍ଷଣୀୟ ବିଷୟ

- ଏହା ପାଠ କରିବା ଦ୍ୱାରା ପଦ୍ୟ ରଚନାରେ ଛନ୍ଦର ବ୍ୟବହାର ସଂପର୍କରେ ସବିଶେଷ ଜ୍ଞାନ ଆହରଣ କରିଛେ ।
- ଛନ୍ଦ ଗଠନ କୌଣସି, ପ୍ରୟୋଗ ବିଧି ସଂପର୍କରେ ସବିଶେଷ ଜ୍ଞାନ ଆହରଣ କରିବା ।
- ପ୍ରାଚୀନ ଓ ମଧ୍ୟୟୁଗୀୟ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ବହୁ ଛନ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଇଛି । ଏହି ପାଠରେ ସେ ସଂପର୍କରେ ସବିଶେଷ ଜ୍ଞାନ ଆହରଣ କରାଯାଇପାରିବ ।

୧.୩ ବିଷୟ ପ୍ରବେଶ

ମଣିଷ ତା' ହୃଦୟର ଭାବାବେଗକୁ ବିଭିନ୍ନ ମାଧ୍ୟମରେ ପ୍ରକାଶ କରିଥାଏ । ପ୍ରକୃତି ଓ ନିଜ ମଧ୍ୟରେ ଇଲିଥ୍ବା କୁନ୍ୟାର ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ତା' ହୃଦୟରେ ବିଭିନ୍ନ ଭାବ ଓ ଭାବୋଳ୍ଲାସ ସୃଷ୍ଟି କରିଥାଏ । ଯେତେବେଳେ ଗଭୀର ଦୁଃଖରେ ଥାଏ ସେ କ୍ରୂଦ୍ଧନ କରେ ଏବଂ ସୁଖରେ ଥୁଲାବେଳେ ସଂଗୀତ ଗାନ କରିଥାଏ । ମନର ଭାବନାକୁ ପଦ୍ୟ ମାଧ୍ୟମରେ ପ୍ରକାଶ କରିବା ନିମିତ୍ତ ଛନ୍ଦର ଆବଶ୍ୟକତା ରହିଥାଏ । ବିଭିନ୍ନ ବର୍ଣ୍ଣ, ଧ୍ୱନି ଓ ଶର୍ମାନଙ୍କ ଅନୁଶୀଳନ ମୂଳକ ବାବାର ବ୍ୟବହାର ଦ୍ୱାରା ଛନ୍ଦ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥାଏ । ଏହି ଛନ୍ଦ ଗୁଡ଼ିକ ସଂଗୀତର ରାଗ ରାଗିଣୀ ସହ ମଧ୍ୟ ସ୍ଵର୍ଗ ହୋଇଥାଏ । ବିଶେଷତଃ ଅକ୍ଷର ସଂଖ୍ୟା, ଯତିପାତ ଓ ପଦ ଗଠନ ଶୈଳୀ ଦ୍ୱାରା ଛନ୍ଦ ଛନ୍ଦ ମଧ୍ୟରେ ଥୁବା ପାର୍ଥକ୍ୟ ଜଣାପଡ଼ିଥାଏ । ଏହି ପାଠରେ ସେ ସଂପର୍କରେ ସବିଶେଷ ଆଲୋଚନା କରାଯିବ ।

୧.୪ ଛନ୍ଦର ସଂଖ୍ୟା ଓ ସ୍ଵରୂପ

ବିଶିଷ୍ଟ ଆଳଙ୍କରିକ ବିଶ୍ୱନାଥ କବିରାଜ ତାଙ୍କର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଗ୍ରନ୍ଥ ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣରେ ଲେଖନ୍ତି - “ଛଦୋବନ୍ଦୀ ପଦଂ ପଦ୍ୟମା ।” ଅର୍ଥାତ୍ ଛନ୍ଦ ମାଧ୍ୟମରେ ସଂଗଠିତ ହୋଇଥିବା ପଦକୁ ଆମେ ପଦ୍ୟ କହିଥାଉ । ପଦ ଓ ପଦ୍ୟର ମୁଖ୍ୟ ସଂଗଠନ କୌଣସି ଅକ୍ଷର ଓ ଉଚ୍ଚାଶର ଭିତ୍ତିକ । ଅକ୍ଷର ସଞ୍ଚାର ସଂଗଠନ ତଥା ଯତିପାତ ଦ୍ୱାରା ଛନ୍ଦ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥାଏ । ଅକ୍ଷର ସଞ୍ଚାର ମଧ୍ୟ ପାଦ ଓ ପଦ ନିର୍ମାଣରେ ସହାୟକ ହୋଇଥାଏ । ଛନ୍ଦ ଅନୁଯାୟୀ ଏହାର ଅକ୍ଷର ସଂଖ୍ୟା, ଯତିପାତ ଓ ପାଦ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥାଏ । ଯଥା- ବଜାଳାଶ୍ରୀ ଛନ୍ଦରେ ଦୁଇ ପାଦରେ ଏକ ପଦ ହୁଏ । ପ୍ରତ୍ୟେକଟି ପାଦ କୌଣସି ଅକ୍ଷର ବିଶିଷ୍ଟ ଓ ପ୍ରତ୍ୟେକ ପାଦର ଷଷ୍ଠୀ, ଦ୍ୱାଦଶ ଏ ଶେଷ ଅକ୍ଷର ଉପରେ ଯତିପାତ ହୁଏ । ସେହିପରି ରେଖା ଛନ୍ଦରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ପଦରେ ଛାରି ପାଦ ଥାଏ । ପ୍ରଥମ ଓ ଦ୍ୱିତୀୟ ପାଦ ୧୯ ଅକ୍ଷର ବିଶିଷ୍ଟ ହୋଇଥିବା ସମୟରେ ତୃତୀୟ ପାଦଟି ୯ ଅକ୍ଷର ଓ ଚତୁର୍ଥ ପାଦଟି ୧୩ ଅକ୍ଷର ବିଶିଷ୍ଟ ହୋଇଥାଏ । ପ୍ରଥମ ଓ ଦ୍ୱିତୀୟ ପାଦରେ ଗ୍ରାମ, ମୁଖ, ହୃଦୟ, ପାଦଟି ୯ ଅକ୍ଷର ଓ ଚତୁର୍ଥ ପାଦଟି ୧୩ ଅକ୍ଷର ଶେଷ ଅକ୍ଷର ଉପରେ ଯତିପାତ ହୁଏ । ତୃତୀୟ ପାଦର ଗ୍ରାମ ଏବଂ ଏବଂ ଶେଷ ଅକ୍ଷର ଉପରେ ଯତିପାତ ହୁଏ । ଚତୁର୍ଥ ପାଦର ଗ୍ରାମ, ମୁଖ ଓ ଶେଷ ଅକ୍ଷର ଉପରେ ଯତିପାତ ହେଲେ ରେଖା ଛନ୍ଦ କୁହାୟାଇଥାଏ । ଏଣୁ ଏଠାରେ ଆମେ ଜାଣିବାକୁ ପାଇଲେ ଯେ, ଛନ୍ଦ ଅନୁଯାୟୀ ପାଦ ସଂଖ୍ୟା ଅକ୍ଷର ସଂଖ୍ୟା ଓ ଯତିପାତରେ ସ୍ଲାନ୍ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ହୋଇଥାଏ ।

ଛନ୍ଦ ସହ ଧ୍ୱନି ବିଜ୍ଞାନ ଅଙ୍ଗାଣୀ ଭାବରେ ଜତିତ । କାରଣ ଛନ୍ଦର ଲକ୍ଷଣ ହେଉଛି ଏହାର ଆବୃତ୍ତି ଧର୍ମିତା ଓ ଗାନଧର୍ମିତା । ଯତିପାଦର ବିରାମ ମାଧ୍ୟମରେ ଏହା ଗାନ କରାଯାଇ ଛନ୍ଦର ମାଧ୍ୟମ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି କରାଯାଇଥାଏ । ତେଣୁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଛନ୍ଦର ନିଜସ୍ଵ ଗାନ ଶୈଳୀ ଓ ଆବୃତ୍ତି ଶୈଳୀ ରହିଛି । ଏହି ଗାନଶୈଳୀ ଓ ଆବୃତ୍ତି ଶୈଳୀ ମଧ୍ୟ ଧ୍ୱନି ସହ ସଂଯୋଜିତ । ଧ୍ୱନିବିଜ୍ଞାନ ଅନୁସାରେ ଦ୍ୱବ୍ୟର କମ୍ପନ୍ଗୁ ଧ୍ୱନିର ଉପର୍ଯ୍ୟ ହୋଇଥାଏ । ତାର, ତବଲା, ଖୋଲ ଆଦିରେ ଆଘାତ ଦ୍ୱାରା ଯେଉଁ କମ୍ପନ ସୃଷ୍ଟି ହୁଏ, ସେଥିରୁ ଧ୍ୱନି ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥାଏ । ତାର, ତବଲା, ଖୋଲ ଆଦିରେ ଆଘାତ ଦ୍ୱାରା ଧ୍ୱନି ସୃଷ୍ଟି ହୁଏ । ସେହିପରି ମଣିଷ ଗରାର ଫୁସଫୁସ ମଧ୍ୟରୁ ପ୍ରବାହିତ ହେଉଥିବା ବାୟୁ ବାଗଯନ୍ତର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଲାନ୍କରେ ଆଘାତ ପ୍ରାୟ ହୋଇ ବାଚିକ ଧ୍ୱନି ସୃଷ୍ଟି କରିଥାଏ । ଏହି ଧ୍ୱନିରୁ

ଆମେ ସ୍ଵରବର୍ଷ ଏବଂ ବ୍ୟଞ୍ଜନ ବର୍ଣ୍ଣ ପାଇଥାଉ । ଯଦି ଫୁସଫୁସ ମଧ୍ୟରୁ ପ୍ରବାହିତ ହେଉଥିବା ବାୟୁକୁ ଆଘାତ ପ୍ରଦାନ କରାଯାଏ ତେବେ ସେ ଧୂନି ସୃଷ୍ଟି କରିପାରିନଥାଏ । ଓଷ୍ଠ, ଦାନ୍ତ, ବର୍ଷ, ତାଳୁ, ଘଣ୍ଟିକା, ଜିହ୍ଵା ଆଦି ବାର୍ଗମନ୍ତର ଅଂଶ ଦାର ଫୁସଫୁସ ପ୍ରବାହିତ ବାୟୁକୁ ଆଘାତ ପ୍ରଦାନ କରାଯାଏ ଏବଂ ଏହି ଆଘାତରୁ ସ୍ଵର ସୃଷ୍ଟି ହୁଏ । ଏହାହିଁ ଛନ୍ଦର ଆଧାର ।

ଧୂନିକୁ ମୁଖ୍ୟତଃ ଦୁଇ ଭାଗରେ ବିଭିନ୍ନ କରାଯାଇଥାଏ ।
ପ୍ରଥମଟି “ନାଦ” ଓ ଦ୍ୱିତୀୟଟି “ରାବ” ।
“ସଙ୍ଗୀତ ରହାକର”ରେ କୁହାଯାଇଛି :
ନକାରାଂ ପ୍ରାଣନାମାନଂ ଦକାରମନଳଂ ବିଦ୍ୟୁତ୍ ।
ଜାତୀୟପ୍ରାଣାଶ୍ରିସଂଯୋଗାତେନ ନାଦୋକ୍ତିଧୂଯତେ । (୧/୩/୭)

ଅର୍ଥାତ୍ : ନକାର ହେଉଛି ପ୍ରାଣବାୟୁ ଏବଂ ଦକାର ହେଉଛି ଅଗ୍ନିବାୟୁ । ଏହାର ସମ୍ବଲନ ଦାରା ଯେଉଁ ଧୂନି ସୃଷ୍ଟି ହୁଏ ତାହାକୁ ନାଦ କହନ୍ତି । ନାଦ ପୁନର୍ବାର ଦୁଇ ଭାଗରେ ବିଭିନ୍ନ : ଅନାହତ ନାଦ ଓ ଆହତ ନାଦ । ନାଦ ସର୍ବଦା ମଧ୍ୟର । ଶୁଣି ମଧ୍ୟର ଏବଂ ସଙ୍ଗୀତର ଉପଯୋଗୀ ଧୂନିକୁ “ନାଦ” କୁହାଯାଏ । “ନାଦ” ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ ସମସ୍ତ ଧୂନିକୁ “ରାବ” କୁହାଯାଏ । ରାବର ପରିସର ମଧ୍ୟରେ ଯାନ୍ତିକ ଧୂନି, କଳରବ, ଚିକ୍କାର, ହାସ୍ୟରୋଳ, ଯୁକ୍ତ ସମୟର ବିଭିନ୍ନ ମାରଣାସ୍ତ ଉପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଧୂନି, ପଶୁପକ୍ଷାଙ୍କର ଗର୍ଜନଙ୍କୁ ରାବ କୁହାଯିବ । କୌଣସି ଶୁଙ୍ଗଳା ନଥାଇ, ଛନ୍ଦ ନଥାଇ ଯେଉଁ ଧୂନିର ଉପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ହୋଇଥାଏ ମୁଖ୍ୟତଃ ରାବ କୁହାଯାଇଥାଏ ।

ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଆଦ୍ୟ ପର୍ଯ୍ୟାୟ ରଚନାରେ ପଦ, ଛନ୍ଦ ଓ ରାଗ ରାଗିଣୀ ମଧ୍ୟରେ ବିଶେଷ ପାର୍ଥକ୍ୟ ଅନୁଭୂତ ହୋଇନଥାଏ । ପ୍ରାଚୀନ ଓ ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ସଙ୍ଗୀତ ଓ ପଦ୍ୟ (କବିତା) ମଧ୍ୟରେ କୌଣସି ସୀମାରେଣ୍ଣ ଗଣା ଯାଇନଥିଲା । ସମସ୍ତ ପଦ୍ୟ ରଚନା ସଙ୍ଗୀତଧର୍ମୀ ଥିଲା । ଗାନ, ନୃତ୍ୟ ଓ ବାଦ୍ୟର ସମ୍ବଲନରେ ଏହା ସାହିତ୍ୟର ଆନନ୍ଦ ପ୍ରଦାନ ଧର୍ମକୁ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦେଉଥିଲା । ପ୍ରାଚୀନ କବିତାରେ ଗାନଧର୍ମୀତା ଥିଲା ପଦ୍ୟରଚନାର ମୌଳିକ ଗୁଣ । ଏଥୁ ନିମିତ୍ତ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ କବିତା ଅପେକ୍ଷା ଗୀତର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଅଧିକ ଦେଖାଯାଏ । ପ୍ରାଚୀନ ଗୀତିକବିତାର ସମସ୍ତ ପ୍ରାରୂପ, ଯଥା ପୋଇ, ଭଜନ, ଜଣାଣ, ଚଉତିଶା, ଚମ୍ପୁ ଇତ୍ୟାଦି ଗାନଧର୍ମୀ ଓ ସଙ୍ଗୀତମନ୍ୟ ଥିଲା । ସେହିପରି ଲୋକଗୀତ ଓ ନୃତ୍ୟ ଭାବରେ ପରିଚିତ ପାଲା, ଦାସକାଠିଆ, କେଳା କେଳୁଣୀ ଗୀତ, ରଜଦୋଳି ଗୀତ, ଡାଳଖାଇ ଗୀତ ଇତ୍ୟାଦିରେ ମଧ୍ୟ ଗାନଧର୍ମୀତା ଉପରେ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦିଆଯାଇଥାଏ । ଏହାବ୍ୟତୀତ ଓଡ଼ିଶାରେ ସଂସ୍କୃତ କାବ୍ୟ ସାହିତ୍ୟ ଚର୍ଚାର ପରଂପରା ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ ଓ ବଳିଷ୍ଠ ଓଡ଼ିଆ ସଂସ୍କୃତ ପଣ୍ଡିତମାନେ ସଂସ୍କୃତ ଛନ୍ଦର ଚର୍ଚା ତଥା ଅନୁକରଣରେ ଓଡ଼ିଆ କବିତା ରଚନାର ପରଂପରା ସୃଷ୍ଟି କରିଥିଲେ । ବିଶେଷତଃ ଜୟଦେବଙ୍କ ‘ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ’ର ଲୋକପ୍ରିୟତା ଏଥୁରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥିବା ଛନ୍ଦକୁ ଲୋକପ୍ରିୟ କରାଇବାରେ ସହାୟକ ହୋଇଥିଲା । ଗୀତ ଗୋବିନ୍ଦରେ ମୋଟ ୧୧ ଟି ରାଗ ଓ ଛଅ ଗୋଟି ତାଳ ବ୍ୟବହାର କରାଯାଇଛି । ଏହି ରାଗ ଓ ତାଳ ସମ୍ବନ୍ଧିତ ଖଣ୍ଡ କାବ୍ୟଟି ତାହାର ଗାନଧର୍ମୀତା ନିମିତ୍ତ ଲୋକପ୍ରିୟ ହୋଇ ପାରିଥିଲା । ଏଥୁରେ ଗୁଜ୍ଜରୀ, ରାମକେରୀ, ବସନ୍ତ, ମାଳବ, ବରାତ୍ରି, ବିଭାଷ, ଭୈରବୀ ଓ ଗୁଣକେରି ଆଦି ରାଗର ବ୍ୟବହାର ହୋଇଥିବା ଦେଖାଯାଏ ।

୧.୪ ଛନ୍ଦ, ଛାନ୍ଦ, ବୃତ୍ତ, ବାଣୀ

ବର୍ଣ୍ଣ ବା ଅକ୍ଷର ସଂଯୋଗରେ ପଦ ଓ ବାକ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥାଏ । ଉତ୍ତର ସ୍ଵରବର୍ଣ୍ଣ ଓ ବ୍ୟଞ୍ଜନ ବର୍ଣ୍ଣର ମିଳନ ଦ୍ୱାରା ଯେଉଁ ଗଠନ ପ୍ରକରଣ ନିର୍ମିତ ହୁଏ, ତାହାହିଁ ବାକ୍ୟ ଅଥବା ପଦ୍ୟର ପରିଚନ ସୃଷ୍ଟି କରିଥାଏ । ଗୋଟିଏ ବାକ୍ୟରେ ଅଥବା ଗଦ୍ୟରଚନାରେ ଯେପରି ଉଦେଶ୍ୟ ଓ ବିଧେୟ ମୌଳିକ ତଥା ପ୍ରାଥମିକ ଉପାଦାନ, ସେହିପରି ଏକ ପଦ୍ୟ ରଚନାରେ ଅକ୍ଷରସଂଖ୍ୟା, ଯତିପାତ ଓ ମେଳ ଏହାର ମୌଳିକ ଓ ପ୍ରାଥମିକ ଉପାଦାନ । ତେବେ ଓଡ଼ିଶାରେ ପଦ୍ୟ ସହ ରାଗ ଓ ତାଳର ସମ୍ବନ୍ଧଶାସନ କରାଯାଉଥିବାରୁ ଅନେକ ସ୍ଥଳରେ ପଦ୍ୟଟି ରାଗ ଓ ତାଳମୁକ୍ତ ସଙ୍ଗୀତରେ ପରିଣତ ହୁଏ । ବିଶିଷ୍ଟ ସଙ୍ଗୀତଙ୍କ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀମଦ୍ଭୂଦର ଧୀର ଏହାର ବିଶ୍ଲେଷଣ କରିବାକୁ ଯାଇ ଲେଖୁଛନ୍ତି “ଯେଉଁଠାରେ ବାକ୍ୟ ଅନିୟମିତ ସମୟ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରକାଶ କରାଯାଏ, ଯାହା ଛନ୍ଦହୀନ ତାହାକୁ ଗଦ୍ୟ କୁହାଯାଏ ଏବଂ ଯାହା ନିୟମିତ ସମୟ ମଧ୍ୟରେ ଯତିପାତ ସହିତ ମନର ଭାବ ପ୍ରକାଶ କରିବା ନିମନ୍ତେ ପଦମାନଙ୍କୁ ଛନ୍ଦ ବାକ୍ୟ ରଚନା କରାଯାଏ, ତହିଁରୁ ଛନ୍ଦ ବା ପଦ୍ୟର ଉପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ହୁଏ । ଏହି ଛନ୍ଦ ଓ ପଦ୍ୟରୁ ନାନାପ୍ରକାର ଗୀତ ଓ ଛନ୍ଦର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଛି; ମଧ୍ୟ ଏହି ଛନ୍ଦରୁ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ତାଳ ହୁଏ ଏବଂ ଏହି ଛନ୍ଦ ଓ ଗୀତମାନଙ୍କରେ ବ୍ୟକ୍ତ କରାଯାଇଥିବା ମନର ଭାବ ଅନୁସାରେ ଭାଷାକୁ ସ୍ଵର-ତାଳ ସଂଯୋଗରେ ପ୍ରାକୃତିକ ରୀତିକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ ଓ ମେଳ ରଖି ପ୍ରକାଶ କରି ରସଭାବୋଦ୍ଧେନ କରାଇ ଫଳପ୍ରଦ କରାଇବାରୁ ନାନାପ୍ରକାର ରାଗ ସ୍ଵତଃ ଉଭୟ ହୋଇଥାଏ ଏବଂ ତାପ୍ରୟ ଅନୁସାରେ ରାଗ ନାମ ଓ ସମୟ ଆଦି ସ୍ଥିର କରାଯାଇଥିବା ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ । (ଓଡ଼ିଶା ସଙ୍ଗୀତ ପନ୍ଥତି - ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀମଦ୍ଭୂଦର ଧୀର, ୧୯୭୪, ପୃଷ୍ଠା-୩୩୯)

ଛନ୍ଦ ଠାରୁ ଛାନ୍ଦ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଭିନ୍ନ । ଯେଉଁ କବିତା ବା ଗୀତରେ ଘୋଷାପଦ ନଥାଏ ତାହାକୁ ଛାନ୍ଦ କୁହାଯାଏ । ଏହି ଘୋଷା ଶରର ପ୍ରତିଶର ଧୂବପଦ । ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଅନେକତ୍ର ଘୋଷା ଶର ବ୍ୟବହୃତ ନହୋଇ ଧୂବପଦ ବା ଧୂ ଶର ବ୍ୟବହାର ହୋଇଥିବା ଦେଖାଯାଏ । ଛାନ୍ଦର ମୌଳିକ ଲକ୍ଷଣ ହେଉଛି ସବୁ ପଦ ଗୁଡ଼ିର ଏକକ ଗାନଧର୍ମ । ଅର୍ଥାତ ପ୍ରଥମ ପଦରୁ ଶେଷ ପଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଗୋଟିଏ ଶୈଳୀରେ ଗାନ ପଢିବିକୁ ଛାନ୍ଦ କୁହାଯାଏ । ଯଦି ଏହାକୁ ଗାନ ନକରି କେବଳ ଉଚ୍ଚସ୍ଵରରେ ପାଠ କରାଯାଏ, ତେବେ ତାହାକୁ ପଦ୍ୟାବୃତ୍ତି କୁହାଯାଏ । ଏଣୁ ଏକ କବିତା ବା ପଦ୍ୟକୁ ଯଦି ଏକମାତ୍ର ସ୍ଵରରେ ଆରମ୍ଭ ଶେଷଯାଏଁ ଗାନ କରାଯାଏ, ତାହା ଛାନ୍ଦ ହୋଇଥାଏ । ସେହି କବିତା ବା ପଦ୍ୟକୁ ଉଚ୍ଚସ୍ଵରରେ ଉଚ୍ଚାରଣପୂର୍ବକ ପାଠକଲେ ତାହା କବିତାବୃତ୍ତି ହୋଇଥାଏ ।

ଛାନ୍ଦକୁ ଗାୟନକାରୀ ବିଶ୍ଵାରିତ କରି ଗାନ କରେ ନାହିଁ । ଛାନ୍ଦକୁ ବିଶ୍ଵାରସଂଯୋଗ ଗାନକଲେ ତାହା ଛାନ୍ଦ ହେବନାହିଁ । ତେବେ କେତେକ ଛାନ୍ଦରେ କିଛି ରାଗର ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଥାଏ ଏବଂ ଛାନ୍ଦଟିକୁ ସେହି ରାଗରେ ଗାନ କରିବାକୁ ହୁଏ । ପ୍ରାୟତ୍ୟ ଛାନ୍ଦରେ ରାଗରେ ଉଲ୍ଲେଖ ନଥାଏ । ଅନେକ ସମୟରେ ଛାନ୍ଦଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରାଚୀନ ବୃତ୍ତ ବା ବାଣୀରେ ଗାଇବାକୁ ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଥାଏ । ଅତି ଲୋକପ୍ରିୟ ରଚନାର ଗାନଶୈଳୀ ପରବର୍ତ୍ତୀ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ବୃତ୍ତ ବା ବାଣୀ ହୋଇଥାଏ । ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ତାଙ୍କର ଭାଗବତକୁ ‘ଗୁଜ୍ଜରୀ’ ଛନ୍ଦରେ ରଚନା କରିଥିବା ସମୟରେ, ଏହି ଛନ୍ଦଟି ଲୋକପ୍ରିୟ ହୋଇ ଏହା “ନବାକ୍ଷରୀ” ବୃତ୍ତ ନାମରେ ନାମିତ ହୋଇଛି । ଭାଗବତର

ପଦ ରଚନା ଶୈଳୀ ସହ ଏହାର ଗାନଶୈଳୀକୁ “ନାବାକ୍ଷରୀ ବୃତ୍ତ” ବା ଭାଗବତ ବୃତ୍ତ କୁହାଯାଇଥାଏ । ତେବେ ମୁଖ୍ୟତଃ ଛନ୍ଦ ପଦ୍ୟର ଆବୃତ୍ତି ଧର୍ମତାକୁ ସୂଚିତଥିବା ସମୟରେ ବୃତ୍ତ ବା ବାଣୀ ଓ ରାଗ ତାହାର ଗାନଧର୍ମତାକୁ ସୂଚିତଥାଏ ।

ଓଡ଼ିଆ ଛନ୍ଦରେ ଏହାମଧ ଏକ ଲକ୍ଷଣୀୟ ବିଷୟ ଯେ, ଗୋଟିଏ ଛନ୍ଦକୁ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ରାଗରେ ମଧ୍ୟ ଗାନ କରାଯାଇଥାଏ । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଏହା ଏକ ପ୍ରାଚୀନ ପରମପରା । ସାଧାରଣତଃ ଦ୍ୱାଦଶାକ୍ଷରୀ ଓ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶାକ୍ଷରୀ ଛନ୍ଦରେ ଏହା ଦେଖାଯାଇଥାଏ । ଦ୍ୱାଦଶାକ୍ଷରୀ ବୃତ୍ତରେ ଥିବା ଛନ୍ଦଗୁଡ଼ିକର ନାମ କଳହଂସ କେଦାର, କେଦାର କାମୋଦୀ, ଆଶାବରୀ, ବିଭାସଗୁଜ୍ଜରୀ ଓ ଭୂପାଳ ଇତ୍ୟାଦି । ଲାବଣ୍ୟବତୀ କାବ୍ୟରେ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶାକ୍ଷରୀ ବୃତ୍ତରେ ଅନେକ ରାଗର ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଇଛି । ତାହାର ଉଦାହରଣ ନିମ୍ନରେ ପ୍ରଦାନ କରାଗଲା ।

୧. ଲାବଣ୍ୟବତୀ, ପ୍ରଥମ ଛାନ୍ଦ - ରାଗ - ନଳିନୀଶୌଭିତ୍ରୀ

ଜୟ ଜୟ ଜୟ ରାମ ଜନକ ସୁଖଦ

ଭୀମ ହରକ୍ଷ ଦାନରେ ସଦା ବିଶାରଦ ।

୨. ଲାବଣ୍ୟବତୀ, ଦ୍ୱିତୀୟ ଛାନ୍ଦ - ରାଗ - ପଚନ୍ଦ ମଞ୍ଜରୀ

ଶୁଣନ୍ତେ ସୁଜନେ ରାସ କର୍ଷମନ ଲୋଭା

ରନ୍ଧାକର ମଧ୍ୟରେ ସିଂହଳ ଦ୍ୱୀପ ଶୋଭା ।

୩. ଲାବଣ୍ୟବତୀ - ୨ ଐଶ୍ଵରୀ-ରାଗ-ଭୌରବ

ଜର ଜର ତନ୍ତ୍ର ବାଜି ଫୁଲ ଶର ଶର

ଥର ଥର ହୋଇ ବୋଲେ କଷ୍ଟ ହର ହର ।

୪. ଲାବଣ୍ୟବତୀ - ୨ ଐଶ୍ଵରୀ-ରାଗ-ମଞ୍ଜଳ

କେତକୀ କୁସୁମେ କେହି ବିହରିବ ଅଳି

ପାତକୀ କି ହେବ ପୁରୁଷର ପଦ ଭଳି ।

ଲୋକ୍ଷେ ନଷ୍ଟ କରି ଯେବେ ହୋଇବ ଗିରିକି

ସାଧୁବୀ ଜୀବନେ ଥାଉ ହର ବଜରୀକି ।

ଏଥରୁ ଜଣାଯାଉଛି ଯେ ଅକ୍ଷର ସଂଖ୍ୟା ସମାନ ଥାଇ ମଧ୍ୟ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ରାଗ ବା ବୃତ୍ତରେ ତାହାକୁ ଗାନ କରିବାର ପରମପରା ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ରହିଅଛି ।

ଯେଉଁ ପଦ୍ୟ ରଚନାରେ ସମ ସଂଖ୍ୟକ ଅକ୍ଷର ପ୍ରତ୍ୟେକ ପାଦରେ ରଖାଯାଏ ତାହାକୁ “ବୃତ୍ତ ଛନ୍ଦ” କୁହାଯାଏ । ମାତ୍ର ଯେଉଁ ପଦ୍ୟ ରଚନାରେ ଅକ୍ଷର ସଂଖ୍ୟାରେ ଗୁରୁତ୍ୱ ନଦେଇ “ମାତ୍ରା” ଉପରେ ଗୁରୁତ୍ୱ ପ୍ରଦାନ କରାଯାଏ, ତାହାକୁ “ଜାତିଛନ୍ଦ” କୁହାଯାଏ । “ଛୟୋମଞ୍ଜରୀ” ଗ୍ରହିରେ “ବୃତ୍ତ”ର ଗୁଣ ନିମ୍ନ ପ୍ରକାରେ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରାଯାଇଛି :

ଓଡ଼ିଆ ସ୍ନାତକୋତ୍ତର କାର୍ଯ୍ୟକ୍ରମ

ପଦ୍ୟ ଚତୁଷ୍ପଦୀ ତଳ
ବୃତ୍ତଂ ଜାତିରିତି ଦିଧା ।
ବୃତ୍ତଂ ଅକ୍ଷର ସଂଖ୍ୟାତଂ
ଜାତିର୍ମାତ୍ରାକୃତାଉବେତ୍ ।

“ବୃତ୍ତ”କୁ ପୁନର୍ଭୁଲ୍ଲାଙ୍ଗ ତଥା ବୃତ୍ତାନ୍ତର ବିଭିନ୍ନ ଉପରେ ବିଭିନ୍ନ କରାଯାଇଛି । ସେଗୁଡ଼ିକ ହେଲା - (୧) ସମବୃତ୍ତ (୨) ଅଞ୍ଚିତ ସମବୃତ୍ତ ଓ (୩) ବିଶ୍ଵମୀ ବୃତ୍ତ । ଯେଉଁଠାରେ ଗୋଟିଏ ପଦର ରହିପାଦର ଅକ୍ଷର ସଂଖ୍ୟା ସମାନ, ସେଠାରେ ସମବୃତ୍ତ ହୋଇଥାଏ । ଯେଉଁଠାରେ ପ୍ରଥମପାଦର ଅକ୍ଷର ସଂଖ୍ୟା ତୃତୀୟ ପାଦର ଅକ୍ଷର ସଂଖ୍ୟା ସହ ସମାନ ଓ ଦ୍ୱିତୀୟ ପାଦର ଅକ୍ଷର ସଂଖ୍ୟା ଚତୁର୍ଥ ପାଦର ଅକ୍ଷର ସଂଖ୍ୟା ସଙ୍ଗେ ସମାନ ହୋଇଥାଏ, ସେଠାରେ ଅଞ୍ଚିତ ସମବୃତ୍ତ ହୋଇଥାଏ । ଯେଉଁ ପଦ୍ୟର ପାଦମାନଙ୍କର ଅକ୍ଷର ସଂଖ୍ୟାରେ ସମତା ନଥାଏ, ସେଠାରେ ବିଶ୍ଵମୀ ବୃତ୍ତ ହୋଇଥାଏ ।

ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ ସାହିତ୍ୟରେ ବୃତ୍ତ ଓ ବାଣୀକୁ ଅନେକ ସମୟରେ “ରାଗ”ର ପ୍ରତିଶର୍ଷ ଭାବରେ ମଧ୍ୟ ବ୍ୟବହାର କରାଯାଇଥାଏ । ଗୋଟିଏ ଲୋକପ୍ରିୟ କବିତାର ଗାନ ଶୈଳୀକୁ ବୃତ୍ତ ଭାବରେ ବ୍ୟବହାର କରାଯାଉଥିବା ପ୍ରସଂ୍ଗ ଅନେକ ଆଲୋଚକ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । କୌଣସି ପଦ୍ୟର ଛନ୍ଦ ପ୍ରାଞ୍ଚଳ ଭାବରେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିବାପାଇଁ ଯେତେବେଳେ ଅନ୍ୟ ଗୋଟିଏ ସୁପରିଚିତ ରଚନାରେ ବ୍ୟବହୃତ ଛନ୍ଦର ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଏ, ସେତେବେଳେ “ବୃତ୍ତ” ବା “ବାଣୀ” ଶବ୍ଦ ପ୍ରଯୋଗ କରାଯାଏ ।

୧.୭ ଓଡ଼ିଆ ଛନ୍ଦର ପ୍ରକାରଭେଦ

ଓଡ଼ିଆ ଛନ୍ଦକୁ ଅକ୍ଷର ଭିତ୍ତିରେ ଓ ଯତ୍ତିପାତ ଭିତ୍ତିରେ ବିଭାଗାକରଣ କରାଯାଇଥାଏ । ଅକ୍ଷର ଭିତ୍ତିରେ ଓଡ଼ିଆ ଛନ୍ଦକୁ ରହିଭାଗରେ ବିଭିନ୍ନ କରାଯାଇଥାଏ । ସେଗୁଡ଼ିକ ହେଲା : (କ) ମିତ୍ରାକ୍ଷର (ଖ) ପୂର୍ଣ୍ଣମିତ୍ରାକ୍ଷର (ଗ) ଅଦିତ୍ରାକ୍ଷର (ଘ) ଅପୂର୍ଣ୍ଣମିତ୍ରାକ୍ଷର

(କ) ମିତ୍ରାକ୍ଷର ଛନ୍ଦ : ଯେଉଁ କବିତାରେ ପାଦର ପ୍ରାତ ଅକ୍ଷରର ମିଳନ ହୁଏ, ତାହାକୁ ମିତ୍ରାକ୍ଷର ଛନ୍ଦ କୁହାଯାଏ । ଏହି ଛନ୍ଦରେ ବହୁ ପ୍ରକାର ରାଗ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥାଏ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ରାଗରେ ଅକ୍ଷର ସଂଖ୍ୟା ପାଦ ସଂଖ୍ୟା ଓ ଯତ୍ତିପାତର ସ୍ଥାନ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଥାଏ ।

ଉଦାହରଣ :   ତୋ ପଣ୍ଡିମ ତୀର ଶୋଭାର ନିଳିମ
    ଦେଖୁ ନ ରହିବ ଲାଖୁ କା ହୃଦୟ । (ଚିଲିକା)

ଏଠାରେ ପ୍ରଥମ ପାଦର ଶେଷ ଅକ୍ଷର “ୟ” ଓ ଦ୍ୱିତୀୟ ପାଦର ଶେଷ ଅକ୍ଷର “ୟ”ର ମିଳନ ହେଉଥିବାରୁ ଏହା ମିତ୍ରାକ୍ଷର ଛନ୍ଦ ।

(ଖ) ପୂର୍ଣ୍ଣମିତ୍ରାକ୍ଷର ଛନ୍ଦ : ପୂର୍ଣ୍ଣମିତ୍ରାକ୍ଷର ଛନ୍ଦରେ ପାଦର ଅନ୍ତ୍ୟ ଅକ୍ଷର ସହ ଅନ୍ତ୍ୟ ଅକ୍ଷରର ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ସ୍ଵର ସହିତ ପରବର୍ତ୍ତୀ ପାଦର ଅନ୍ତ୍ୟ ଅକ୍ଷର ଓ ଅନ୍ତ୍ୟ ଅକ୍ଷର ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ସ୍ଵରର ମିଳନ ଘଟିଲେ ପୂର୍ଣ୍ଣମିତ୍ରାକ୍ଷର ଛନ୍ଦ ହୋଇଥାଏ ।

ଉଦାହରଣ :   ଉତ୍କଳ କମଳା ବିଳାସ ଦୀର୍ଘକା
                                  ମରାଳ ମାଳିନୀ ନୀଳାୟ ଚିଲିକା । (ଚିଲିକା)

ଏଠାରେ ପ୍ରଥମ ପାଦର ଅନ୍ତ୍ୟଅକ୍ଷର ‘କା’ ଓ ଅନ୍ତ୍ୟଅକ୍ଷର ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ସ୍ଵର ‘ଇ’ ସହିତ ଦ୍ଵିତୀୟ ପାଦର ଅନ୍ତ୍ୟଅକ୍ଷର ‘କା’ ଓ ଅନ୍ତ୍ୟଅକ୍ଷର ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ସ୍ଵର ‘ଇ’ ସହିତ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ମେଳ ଘରୁଥିବାରୁ, ଏହା ପୂର୍ଣ୍ଣମିତ୍ରାକ୍ଷର ଛନ୍ଦ ହେଲା ।

(ଗ) ଅପୂର୍ଣ୍ଣମିତ୍ରାକ୍ଷର ଛନ୍ଦ : ଏହି ଛନ୍ଦରେ କେବଳ ଅନ୍ତ୍ୟଅକ୍ଷରରେ ମିଳନ ଘଟିଥାଏ ।

ଉଦାହରଣ :   ମହୀମଣ୍ଡଳେତ ଥୁବ ନାହିଁ ଜଣେ
                                  ମୋ ଭଳି ନିରେଖ ଜନ, (ଅନ୍)
        ଏ ମହା-ସମୁଦ୍ରେ   ମଣିରେ ବାପାହେ
    କେମନ୍ତେ ବଞ୍ଚି ଦିନ । (ଦିନ)

ଏହି ପାଦଟିରେ ପ୍ରଥମ ପାଦର ଅନ୍ତ୍ୟଅକ୍ଷର ‘ନ’ ଓ ଦ୍ଵିତୀୟ ପାଦର ଅନ୍ତ୍ୟ ଅକ୍ଷର ‘ନ’ ମଧ୍ୟରେ ମିଳନ ଘରୁଥିବାରୁ ଏହାକୁ ଅପୂର୍ଣ୍ଣମିତ୍ରାକ୍ଷର ଛନ୍ଦ କୁହାଯାଏ ।

(ଘ) ଅମିତ୍ରାକ୍ଷର ଛନ୍ଦ : ଏହି ଛନ୍ଦର କବିତାରେ ଅନ୍ତ୍ୟଅକ୍ଷର ମିଳନରେ ଶୁଙ୍ଗଳା ଦୃଷ୍ଟି ଗୋଚର ହୁଏନାହିଁ । ଅମିତ୍ରାକ୍ଷର ଛନ୍ଦର ପ୍ରତ୍ୟେକ ପାଦର ଅକ୍ଷମ ଓ ଶେଷ ଅକ୍ଷର ଉପରେ ଯତିପାତ ହୋଇଥାଏ । ତେବେ ଏହି ଛନ୍ଦର ପାଦ ସଂଖ୍ୟାରେ ମଧ୍ୟ ଶୁଙ୍ଗଳା ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ ନାହିଁ । ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ କବିତାରେ ଏହି ଛନ୍ଦର ବ୍ୟବହାର ନଥିଲା । କବିବର ରାଧାନାଥ ରାୟ ତାଙ୍କର ‘ମହାଯାତ୍ରା’ କାବ୍ୟରେ ଏହାର ପ୍ରଯୋଗ କରି ସଫଳ ହୋଇଛନ୍ତି । ଇଂଲିଶ ସାହିତ୍ୟରେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିବା ଅମିତ୍ରାକ୍ଷର (Blank Verse) ର ଏହା ସଫଳ ପ୍ରଯୋଗ । ଏହି ଛନ୍ଦରେ ପଦ ଓ ପାଦ ବିଭାଜନ ନଥାଏ ।

ଉଦାହରଣ : “ଏ ଜୀବ ନୁହଇ ସ୍ଥିର’ ସ୍ଥିରଟି ମରଣ
                                  ମାଟିର ଏ ଘଟ ନିଶ୍ଚେ’ ମିଶିବ ମାଟିରେ
                                  ସର୍ବହର କାଳ’ ମହା’ବଳୀ ଠାରୁ ବଳୀ
                                  କଠୋର ଏ ଧନ୍ତୁ ତୋର’ କଠୋର ଭୀମର
                                  ମହାଗଦା’ ଗ୍ରାସ ସେ’ ପକଇରମ୍ଭ ପରି’
                                  ଲଗାଇଛି ଫାଶ ସେହୁ’ ସମସ୍ତଙ୍କ ଗଳେ-
                                  କି ରାଜା’ କି ପ୍ରଜା କିବା’ ବୀର କିବା ଭାରୁ
                                  ଶୁଣୀ ! ଶୁଣିହୀନ ଅବା’ ସୁନ୍ଦର କୁହିତ ।   (ମହାଯାତ୍ରା)

ଓଡ଼ିଆ ଛନ୍ଦକୁ ସମଜନ୍ଦର, ବିଷ୍ଣମଳଦ ଓ ମୁକ୍ତଜନ୍ଦ ଭାବରେ ମଧ୍ୟ ବିଭାଗୀକରଣ କରାଯାଇଥାଏ । ଯେଉଁ ପଦର ପ୍ରତ୍ୟେକ ପାଦ ସମାନ ଅକ୍ଷର ବିଶିଷ୍ଟ, ସେଗୁଡ଼ିକୁ ସମଜନ୍ଦ କୁହାଯାଏ । ବଙ୍ଗଲାଶ୍ରୀ, ନଗବାଣୀ, ରାମକେରୀ, ଗୁଞ୍ଜରୀ, କଳହଂସକୋଦାର ପ୍ରଭୃତି ଛନ୍ଦକୁ ସମଜନ୍ଦ କୁହାଯାଏ । ଯେଉଁ ଛନ୍ଦର ପଦର ଅକ୍ଷର ସଂଖ୍ୟା ଅସମାନ ଓ ଯତିପାତରେ ଆରୋହ-ଆବରୋହ-ଆରୋହ ଘଟିଥାଏ, ତାହାକୁ ବିଷ୍ଣମଳଦ କୁହାଯାଏ । ବିଷ୍ଣମଳଦରେ ପାଦସଂଖ୍ୟା ଦୁଇରୁ ଅଧିକ ହୋଇଥାଏ । ଶଙ୍କରାତରଣ, କାମୋଦୀ, ରସକୁଳ୍ୟା, ରେଣ୍ଟ ଓ ଆଶାତଶୁକ୍ଳ ପ୍ରଭୃତି ବିଷ୍ଣମଳଦ ଭାବରେ ଗୃହୀତ ହୋଇଛି । ମୁକ୍ତଜନ୍ଦକୁ ଇଂଲିଶ ଭାଷାରେ Free Verse କୁହାଯାଏ । କଥୁତ ସ୍ଵର ଅନୁପାତରେ ଏହି ଛନ୍ଦର ଗତି ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରିଥାଏ । ବିଶିଷ୍ଟ ଇଂଲିଶ କବି ହୁଇଟମ୍ୟାନ ଏହି ଛନ୍ଦକୁ ପାଠକ ପ୍ରିୟ କରାଇଥିଲେ । କବିତାର ପାରମାରିକ ବନ୍ଧନକୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ସ୍ଵଲ୍ପ ଓ ସାବଲୀଳ ପ୍ରକାଶଭଙ୍ଗକୁ ଏହି ଶୈଳୀରେ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦିଆଯାଏ । ଛନ୍ଦର ଅନ୍ତରାଣ ସ୍ଵଲ୍ପ ଓ ସାବଲୀଳତା ଉପରେ ଏହି ଛନ୍ଦରେ ଗୁରୁତ୍ୱ ପ୍ରଦାନ କରାଯାଏ । ଏହି ଅନ୍ତର୍ଛନ୍ଦରେ କୌଣସି ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ଯତିପାତ ବା ଅକ୍ଷର ସଂଖ୍ୟା ନଥାଏ । ଓଡ଼ିଆ କବିତାରେ ସଜିଦାନନ୍ଦ ରାଉତରାୟ ପ୍ରଥମେ ସଫଳ ପ୍ରୟୋଗ କରିବା ପରେ ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ କବିତାରେ ଏହି ଛନ୍ଦ ବହୁଳ ଭାବରେ ପ୍ରୟୋଗ ହେଉଛି ।

୧.୩ ବିଭିନ୍ନ ଓଡ଼ିଆ ଛନ୍ଦର ଗଠନ ରୀତି

(କ) ବଙ୍ଗଲାଶ୍ରୀ : ବଙ୍ଗଲାଶ୍ରୀ ଛନ୍ଦରେ ଦୁଇ ପାଦରେ ଏକ ପଦ ହୁଏ । ପ୍ରତ୍ୟେକଟି ପାଦରେ କୋଡ଼ିଏଟି ଅକ୍ଷର ଥାଏ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ପାଦର ଷଷ୍ଠ, ଦ୍ୱାଦଶ ଅଷ୍ଟାଦଶ ଓ ଶେଷ ଅକ୍ଷର ଉପରେ ଯତିପାତ ହୁଏ ।

ଯଥା :- କେହି ରହିନାହିଁ'   ରହିବ ନାହିଁ'

ଉବ ରଙ୍ଗଭୂମି' ତଳେ
ସର୍ବ ନିଜେ ନିଜ'   ଅଭିନୟ ସାରି'
ବାହୁଡ଼ିବେ କାଳବଳେ ।' (ପାର୍ବତୀ)

ଏହି ପଦଚିର ପ୍ରତ୍ୟେକ ପାଦର ଷଷ୍ଠ (ହିଁ) (ଜ) ଦ୍ୱାଦଶ (ଟି) (ଲେ) ଅଷ୍ଟାଦଶ (ମି) ଓ ଶେଷ (ଲେ) (ଲେ)ରେ ଯତିପାତ ହୋଇଛି ।

(ଖ) ରସକୁଳ୍ୟା : ରସକୁଳ୍ୟା ଛନ୍ଦରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ପଦରେ ଛଅଟି ପାଦ ଥାଏ । ୧ମ, ୨ୟ, ୩ୟ, ଓ ୪ର୍ଥ ପଦରେ ୧ ୧ ଟି ଲେଖାଏଁ ଅକ୍ଷର ଥାଏ । ଏହି ପାଦ ଗୁଡ଼ିକର ଷଷ୍ଠ ଓ ଶେଷ ଅକ୍ଷରରେ ଯତିପାଦ ହୁଏ । ପଞ୍ଚମ ପାଦ ଆଠ ଅକ୍ଷର ବିଶିଷ୍ଟ ଓ ଏହି ପାଦର ଷଷ୍ଠ ଏବଂ ଅଷ୍ଟମ ଅକ୍ଷର ଉପରେ ଯତିପାତ ହୁଏ । ଷଷ୍ଠ ପାଦରେ ୨୦ ଟି ଅକ୍ଷର ଥାଏ ଓ ଏହାର ଷଷ୍ଠ ଦ୍ୱାଦଶ, ଅଷ୍ଟାଦଶ ଏବଂ ଶେଷ ଅକ୍ଷରରେ ଯତିପାତ ହୁଏ । ଗାନ ସମୟରେ ପଞ୍ଚମ ଓ ଶେଷ ପାଦ ଶେଷରେ ‘ଯେ’ ହୋଏ ପ୍ରଭୃତି ଯୋଗ କରାଯାଏ ।

ଯଥା :- ବିଭୂଷଣ ପୁଷ୍ଟେ'   ଯା କାନ୍ତି ଜାଣ'
 ବିଭୂଷଣ କରି କନ୍ୟାକୁ ଆଶ'
 ବାରଣ ଶିରେ'   ପାଦ ଦେଇ ଆସ'
 ବରଣ କରି ରା'ମ ମନ ତୋଷ'
 ବୋଲି ଦେଲେ   କଉ'ଶିକ ଯେ'
 ବୋଲି ଦେଲା ପ୍ରାୟେ'   ଗୋଲି ଚନ୍ଦନକୁ'
 ହୋଇଲେ ରଘୁବଂ'ଶିକ ଯେ ।   (ବୈଦେହୀଶ ବିଳାସ)

(ଗ) ଗୁଞ୍ଜରୀ : ଏହାକୁ ନବାକ୍ଷରୀବୁଝ ଓ ଭାଗବତବାଣୀ ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଏ । ଏହାର ଦୁଇପାଦରେ ଗୋଟିଏ ପଦ ହୁଏ ଓ ପ୍ରତି ପାଦର ଅକ୍ଷର ସଂଖ୍ୟା ନାହିଁ । ପ୍ରତି ପାଦରେ ତୃତୀୟ, ପଞ୍ଚମ ଓ ଶର୍ଷ ଅକ୍ଷର ଉପରେ ଯତିପାତ ହୁଏ ।

ଯଥା -   ନମଇଁ' ନୃସିଂହ ଚରଣ'
 ଅନାଦି' ପରମ କାରଣ । (ଭାଗବତ)

(ଘ) ଦାଣ୍ଡି : ଏହାର ଦୁଇପାଦରେ ଗୋଟିଏ ପଦ ହୁଏ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ପାଦର ଅକ୍ଷର ସଂଖ୍ୟା ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ନୁହେଁ । ଗାୟକ ଗାନ ସମୟରେ ନିଜ ଗାନଶୈଳୀ ଅନୁଯାୟୀ ଯତିପାତ କରିଥାନ୍ତି । ଏହି ଛଦରେ ଗାୟନର ସର୍ଜନାମୂଳକ ସ୍ଥାଧୀନତା ରହିଛି । ସାରଳାଦାସଙ୍କ ମହାଭାରତ ଓ ବଳରାମ ଦାସଙ୍କ ଦାଣ୍ଡିରାମାଯଣ ଏହି ବୃତ୍ତରେ ରଚିତ ହୋଇଛି । ଏହାକୁ ଛଦ ନକହି ପ୍ରାୟତ୍ତଃ ବୁଝ କୁହାଯାଇଥାଏ ।

ଯଥା :- ଜୟତ୍ରୁ ଦଖୁମଙ୍ଗଳ ବିଘ୍ନରାଜ
 ଯାହାର ପ୍ରସନ୍ନେ ସିଧ ହୁଅଇ ସର୍ବ କାର୍ଯ୍ୟ । ୧।
 ଜୟତ୍ରୁ ବିଘ୍ନ ନାଶନ ମଙ୍ଗଳ ଗଜାନନ
 ମଙ୍ଗଳ ଯୋଗେଶ୍ଵର ପାର୍ବତୀ ନନ୍ଦନ । ୨। (ସାରଳା ମହାଭାରତ)

(ଡ) ଗୋଷ୍ଠୀ : ଏହାର ପ୍ରତ୍ୟେକ ପଦରେ ଚାରିପାଦ ଥାଏ । ପ୍ରଥମ ଓ ଦ୍ୱିତୀୟ ପାଦ ୨ ୯ ଅକ୍ଷର ବିଶିଷ୍ଟ ହୋଇଥିବା ସମୟରେ ତୃତୀୟ ପାଦଟି ୯ ଓ ଚତୁର୍ଥ ପାଦଟି ୧୩ ଅକ୍ଷର ବିଶିଷ୍ଟ ହୋଇଥାଏ । ପ୍ରଥମ ଓ ଦ୍ୱିତୀୟ ପାଦର ଗ୍ରହ, ଗ୍ରହ, ଶଶ, ଶଶ, ଶଶ, ଶଶ ଏବଂ ଶେଷ ଅକ୍ଷର ଉପରେ ଯତିପାତ ହୁଏ । ତୃତୀୟ ପାଦର ଗ୍ରହ, ଗ୍ରହ ଓ ଶେଷ ଅକ୍ଷର ଉପରେ ଯତିପାତ ହୁଏ । ଚତୁର୍ଥ ପାଦର ଗ୍ରହ, ଗ୍ରହ ଓ ଶେଷ ଅକ୍ଷର ଉପରେ ଯତିପାତ ହୁଏ ।

ଯଥା :- ମଙ୍ଗଳେ ଅଳଲା 'ଉଷା'   ବିକଟ ରାଜୀବ ଦୃଶ୍ୟ'
 ଜାନକୀ ଦର୍ଶନ - 'ତୃଷା' ହୃଦୟେ ବହି'
 କର ପଲ୍ଲୁବେ ନୀ'ହାର' -   ମୁକ୍ତାଧରି ଉପ'ହାର'
 ସତୀଙ୍କ ବାସ ବା'ହର' ପ୍ରାଙ୍ଗଣେ ରହି'
 କଳକଣ୍ଠ କଣ୍ଠେ 'କହିଲା'
 ଦରଶନ ଦିଅ 'ସତୀ'   ରାତି ପାହିଲା' । (ତପସ୍ତିନୀ)

ଓଡ଼ିଆ ସ୍ନାତକୋତ୍ତର କାର୍ଯ୍ୟକ୍ରମ

ଉପରୋକ୍ତ ପଦ୍ୟାଶଂଚିରେ “ମଙ୍ଗଳେ.....ଠାରୁ ହୃଦୟେ ରହି” ପ୍ରଥମ ପାଦ ହୋଇଥିବା ସମୟରେ “କର ପଲ୍ଲବେ.....ଠାରୁ ପ୍ରାଙ୍ଗଣେ ରହି” ଦିତୀୟ ପାଦ ଅଟେ ଏବଂ ଏହି ପ୍ରତ୍ୟେକ ପାଦର ସଂଖ୍ୟା ୧୯ ଦିତୀୟ ପାଦର ଅକ୍ଷର ସଂଖ୍ୟା ୯ ଏବଂ ଚତୁର୍ଥ ପାଦର ଅକ୍ଷର ସଂଖ୍ୟା ୧୮ ଅଟେ ।

(ଚ) **ଆଶାକ୍ତି ଶୁକ୍ଳ :** ଏହାର ପ୍ରତ୍ୟେକ ପଦରେ ଛାଅଟି ପାଦ ଥାଏ । ପ୍ରଥମ, ଦିତୀୟ, ତୃତୀୟ, ଚତୁର୍ଥ ଓ ଷଷ୍ଠ ପାଦଟି ଏଗାର ଅକ୍ଷର ବିଶିଷ୍ଟ । ପଞ୍ଚମ ପାଦଟି ଛାଅ ଅକ୍ଷର ବିଶିଷ୍ଟ ଅଟେ । ପଞ୍ଚମ ପାଦର ତୃତୀୟ ଓ ଶେଷ ଅକ୍ଷର ଉପରେ କେବଳ ଯତିପାତ ହୋଇଥିବା ସମୟରେ ଅନ୍ୟ ପାଦଗୁଡ଼ିକର ପଞ୍ଚମ ଓ ଶେଷ ଅକ୍ଷର ଉପରେ ଯତିପାତ ହୋଇଥାଏ ।

ଯଥା -	ବରଜୀ ବରଷେ'	ଦେଇ ମାନସ'
	ବରଜି ବରଷେ'	ଅମେଧ ଗ୍ରାସ'
	ଦେହେ ମନାକିନୀ '	ରଜ ଲଗାଇ'
	ଗ୍ରାମ ଶୂକରୀ କି'	ହୋଇବ ଗାଇ'
	ଜଗତେ କେବଳ'	ଜନେ ହସିବେ
	ଏ'ହି ତୁହଁ ଫଳ'	

(ଜଗତେ କେବଳ-କବିସୂର୍ଯ୍ୟ ବଳଦେବ ରଥ)

(ଛ) **ନଟବାଣୀ ବା ବିଭାଷ କେଦାର :** ବିଭାଷ କେଦାର ଛନ୍ଦରେ ଦୁଇ ପାଦରେ ଏକ ପଦ ହୁଏ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ପାଦର ତୃତୀୟ, ଷଷ୍ଠ, ନବମ ଓ ଶେଷ ଅକ୍ଷର ଉପରେ ଯତିପାତ ହୋଇଥାଏ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ପାଦର ଅକ୍ଷର ସଂଖ୍ୟା ବାର ।

ଉଦାହରଣ : “ଏତିହାସିକ ଏ ଦୁର୍ଗ ବା’ରବାଟୀ’
ବୀର ରଙ୍କେ ପିଣ୍ଡେ ଗତାଯା’ର ମାଟି ।” (ଚିଲିକା)

(ଜ) **ରାମକେରୀ :** ରାମକେରୀ ଛନ୍ଦରେ ଦୁଇ ପାଦରେ ଏକ ପଦ ହୁଏ ପ୍ରତ୍ୟେକ ପାଦର ଅକ୍ଷର ସଂଖ୍ୟା ଷୋହଳ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ପାଦର ନବମ ଓ ଶେଷ ଅକ୍ଷର ଉପରେ ଯତିପାତ ହୁଏ । ଏହାକୁ ମଧ୍ୟ ଷୋଡ଼ଶାକ୍ଷରୀ ବୃତ୍ତ କୁହାଯାଏ ।

ଉଦାହରଣ : (କଳା କଳେବର କହ୍ନାଇ ସଙ୍ଗେ ରୋହିଣୀ ସୁତ’)

କରନ୍ତି ମଥୁରା ବିଜମ୍ବେ’ ଦାଣେ ଦେଖ ସଙ୍ଗାତ । (କଳାକଳେବର ଚଉତିଶା)

(୯) **ଦେଶାକ୍ଷ :** ଏହି ଛନ୍ଦର ପ୍ରତ୍ୟେକ ପଦରେ ଛାଅଗୋଟି ପାଦ ଥାଏ । ପ୍ରଥମ ଛାରି ପାଦରେ ଏଗାର ଅକ୍ଷର, ପଞ୍ଚମ ପାଦରେ ଦଶ ଅକ୍ଷର ଓ ଷଷ୍ଠ ପାଦରେ ଏଗାର ଅକ୍ଷର ଥାଏ । ଚତୁର୍ଥ ପାଦର ଶେଷରେ କି, ଯେ, ଶ, ସେ ଆଦି ଲଗାଯାଇଥାଏ । ପ୍ରଥମ ଛାରିପାଦର ଷଷ୍ଠ ଓ ଏକାଦଶ ଅକ୍ଷର ଉପରେ ଯତିପାତ ହୁଏ । ପଞ୍ଚମ ପାଦର ତୃତୀୟ ଓ ଦଶମ ଅକ୍ଷର ଉପରେ ଯତିପାତ ହୋଇଥିବା ସମୟରେ ଷଷ୍ଠ ପାଦରେ ଷଷ୍ଠ ଓ ଏକାଦଶ ଅକ୍ଷର ଉପରେ ଯତିପାତ ହୋଇଥାଏ ।

ଉଦାହରଣ : ‘ବିଧାତା ଆମଙ୍କୁ’ କରନ୍ତା ନାରୀ’
 ବ୍ରହ୍ମ ହୁଆନ୍ତେ ଏ’ କୋଦଶ୍ରାରୀ’
 ବ୍ରହ୍ମ ପଦବୀ ପା’ଇ ହେବ କିସ’
 ବଞ୍ଚିବା କି କରି କାମିନୀ ବେଶ’
 ବିଷ୍ଣୁ’ ପୁଲକିତ ଶରୀରେ’
 ବେପଥୁଁ ଜାତ ଉ’ପୁଜିଲା ବୃକ୍ଷରେ ।”

(ବୈଦେହୀଶ ବିଳାସ)

(୫) ଚିତ୍ତା ଦେଶାକ୍ଷ : ଏହି ଛନ୍ଦରେ ଦୂର ପାଦରେ ଏକ ପଦ ହୋଇଥାଏ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ପାଦ ତେରଗୋଟି ଅକ୍ଷର ବିଶିଷ୍ଟ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ପାଦର ତୃତୀୟ, ଅଷ୍ଟମ ଓ ତ୍ରୁଯୋଦଶ ଅକ୍ଷର ଉପରେ ଯତିପାତ ହୋଇଥାଏ ।

ଉଦାହରଣ : “ବୈଦେହୀ” ଶ୍ରୀରାମ କି ସେ’ କରିଣୀ କରି’
 ବିନୋଦ’ ନଦୀରେ କୁଞ୍ଜ କୁଟୀରେ କରି ।” (ବୈଦେହୀଶ ବିଳାସ)

(୬) କୁସ୍ତକାମୋଦୀ : ଏହି ଛନ୍ଦରେ ଘରି ପାଦରେ ଏକ ପଦ ହୋଇଥାଏ । ପ୍ରତି ପାଦରେ ଅଠର ଅକ୍ଷର ରହିଥାଏ । ଏହାର ଷଷ୍ଠ, ଦ୍ୱାଦଶ ପଞ୍ଚ ଦଶ ଓ ଶେଷ ଅକ୍ଷର ଉପରେ ଯତିପାତ ହୋଇଥାଏ ।

ଉଦାହରଣ : (ଇ ପୂର୍ବାନ୍ତପ୍ରାସ’ ଦାର୍ଢ ହୁସ୍ ବେନି’)
 ନିୟମ’ ଏ ଛାନ୍,
 ଜାହାରେ ଧୀରେ’ ପ୍ରସଙ୍ଗ ବିଧୂରେ’
 ବଢ଼ିବ’ ଆନନ୍ଦ’ ।
 (ବିଦଗ୍ଧ ଚିତ୍ତାମଣି)

(୭) ମାଳବ : ଏହାର ଦୂର ପାଦର ଏକ ପଦ ହୋଇଥାଏ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ପାଦରେ ଚଉଦଗୋଟି ଅକ୍ଷର ରହିଥାଏ । ଏହାର ଅଷ୍ଟମ, ଏକାଦଶ, ଦ୍ୱାଦଶ ଓ ଶେଷ ଅକ୍ଷର ଉପରେ ଯତିପାତ ହୁଏ ।

ଉଦାହରଣ : ସରୁ କଦ୍ମୁଳି ପାଟଶା’ତୀଟି ଅ’ଛି’ ପିଛି’
 ନିବାତ କରିଣ ନାବି’ ଗଣ୍ଠ ଅ’ଛି ରୁଦ୍ଧି’ ।
 ନିତ୍ୟ ମଣ୍ଡଳେ ନାବି’ଛନ୍ଦା ଅ’ଛି’ ପାତି’
 ରଖଣ୍ଡକୁ ଅତିକ୍ରମ’ ଯାଇଅଛି’ ଗତି ।’
 (ଲୀଳାବତୀ - ରଘୁନାଥ ରାଜ ହରିଚନ୍ଦନ)

କଳସା, ଆଶାବରୀ, ବସନ୍ତଭୈରବ, ପଞ୍ଚମବରାତ୍ରି ନଳିନୀଗୌଡ଼ାରେ ଏହି ରୀତି ଅନୁସୃତ ହୁଏ ।

(ତ) ଆହାରୀ : ଏହି ଛନ୍ଦରେ ଦୁଇ ପାଦରେ ଏକ ପଦ ହୋଇଥାଏ । ପ୍ରଥମ ପାଦ ବାରଗୋଟି ଅକ୍ଷର ବିଶିଷ୍ଟ ହୋଇଥିବା ସମୟରେ ଦୃତୀୟ ପାଦ ତେରଗୋଟି ଅକ୍ଷର ବିଶିଷ୍ଟ ହୋଇଥାଏ । ପ୍ରଥମ ପାଦର ପଞ୍ଚମ, ସପ୍ତମ ଓ ଶେଷ ଅକ୍ଷର ଉପରେ ଯତିପାତ ହେଉଥିବା ସମୟରେ ଦୃତୀୟ ପାଦର ଅଷ୍ଟମ ତଥା ଶେଷ ଅକ୍ଷର ଉପରେ ଯତିପାତ ହୋଇଥାଏ ।

ଉଦାହରଣ : (“ଚିତ୍ତ ରାଘବ’ ମନେ’ ପ୍ରିୟାର ଭାବ’)

ରଜନୀ ଦିବସ ତାକୁ’ ସରୁ ନଥୁବ’ ।

(ବିଚିତ୍ର ରାମାୟଣ)

(ତ) ଚକ୍ରକୋଳି : ଏହି ଛନ୍ଦରେ ଦୁଇ ପାଦରେ ଏକ ପଦ ହୁଏ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ପାଦରେ ଏଗାର ଅକ୍ଷର ରହିଥାଏ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ପାଦର ଷଷ୍ଠ ଓ ଏବଂ ଶେଷ ଅକ୍ଷର ଉପରେ ଯତିପାତ ହୁଏ ।

ଉଦାହରଣ : “ଆସଇ ବସନ୍ତ’ ଶିଶିର ଅନ୍ତେ’

ଦିଶିଲ ଧରଣୀ’ ଝରୁ କେମନ୍ତେ’

ସୌନ୍ଦର୍ୟ ତରଙ୍ଗେ’ଭାସଇ ମହା’

ଭୁବନ ଆନନ୍ଦ’ ନୁହଇ କହି’ । (ବସନ୍ତ)

(ଶ) ଦାଣ୍ଡବୃତ୍ତ : ଦାଣ୍ଡବୃତ୍ତରେ ଦୁଇଟି ପାଦରେ ଏକ ପଦ ହୁଏ ମାତ୍ର ପାଦର ଅକ୍ଷର ସଂଖ୍ୟା ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ନଥାଏ । ଅକ୍ଷର ସଂଖ୍ୟା ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ନଥିବାରୁ ଏହାର ଯତିପାତରେ ମଧ୍ୟ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟତା ରହେ ନାହିଁ । ଗାୟକ ତାହାର ସ୍ଵଳ୍ପ ଅନୁଯାୟୀ ଏହାକୁ ଗାନ ବା ଆବୃତ୍ତି କରିଥାଏ । ଦାଣ୍ଡବୃତ୍ତ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ ସାହିତ୍ୟରେ ବ୍ୟବହରିତ ଅନ୍ୟତମ ପ୍ରାଚୀନ ଛନ୍ଦ । ସାରଳା ଦାସଙ୍କ ମହାଭାରତ ଓ ବଳରାମ ଦାସଙ୍କ ଜଗନ୍ନାଥନ ରାମାୟଣ (ଦାଣ୍ଡ ରାମାୟଣ) ଏହି ଛନ୍ଦରେ ରଚିତ ।

ଉଦାହରଣ : “ବାବୁରେ ମୋହର ପରାମିତା ତୋହରେ ନୋହୁ ନୋହୁ

ତୋ ହୋର ପ୍ରାୟ ପୁତ୍ର ମୋତେ ଜନ୍ମେ ଜନ୍ମେ ଥାଉ

ଅପାର କ୍ରୋଧ କରଇ ରାଜା ଧୃତିରାଷ୍ଟ୍ରି

ଲକ୍ଷଣ କୁମାର ଉପରେ ନେଇ ପକାଇଲା ମାଟି

ମୃତୁପିଣ୍ଡ ଉପରେ ଲୁଗ୍ମୟେ ମୃତିକା ପକାଇଲା ପିଙ୍ଗି

ତହୁଁ ମାନଗୋବିନ୍ଦ ଚଳଇ ବେଗି ବେଗି । (ମହାଭାରତ, ଗଦାପର୍ବ)

(ତ) ଶଙ୍କରାତରଣ : ଏହି ଛନ୍ଦରେ ଛରିପାଦରେ ଏକ ପଦ ହୁଏ । ଏହାର ପ୍ରଥମ, ଦୃତୀୟ ଓ ଚତୁର୍ଥ ପାଦ ଚଉଦ ଅକ୍ଷର ବିଶିଷ୍ଟ ହୋଇଥାଏ । ତୃତୀୟ ପାଦଟି ଆଠ ଅକ୍ଷର ବିଶିଷ୍ଟ । ପ୍ରଥମ, ଦୃତୀୟ ଓ ଚତୁର୍ଥ ପାଦର ଅଷ୍ଟମ, ଏକାଦଶ ଓ ଶେଷ ଅକ୍ଷର ଉପରେ ଯତିପାତ ହୁଏ । ଏହାର ପ୍ରଥମ ପାଦର ଅନ୍ତ୍ୟବର୍ଣ୍ଣ ସହ ଦୃତୀୟ ପାଦର ଅନ୍ତ୍ୟବର୍ଣ୍ଣ ଓ ତୃତୀୟ ପାଦର ଅନ୍ତ୍ୟବର୍ଣ୍ଣ ସହ ଚତୁର୍ଥ ପାଦର ଅନ୍ତ୍ୟବର୍ଣ୍ଣର ମିଳନ ଘଟିଥାଏ ।

ଉଦାହରଣ : “ଯେତେ ଦୂରେ ପତ୍ର ପଢ଼ିଥିଲେ ରେ’ ନବୀନା’
 ଚିହ୍ନାକି ହୁଆଇ ଆନେ’ ବୃକ୍ଷ ନା’ମ ବିନା’
 ବନ୍ଧୁ ତେମନ୍ତ’ ମୁଁ ତୋର’
 ସବୁଠାରେ କୁହାଉଛି’ ସୁନ୍ଦରୀ’- କୋଯର’
 ଯେଣେ ଅନାଗଲେ ଜନ୍ମ’ଜାଳ ପ୍ରା’ଯେ ଦିଶୁ’
 ମୁକୁର ବିମ ପରାୟେ’ ପାଶକୁ’ ନ ଆସୁ’
 ଏତେ’ ହଟ କା’ହିଁ ପାଇଁ’
 ମୋହ ଜାଣିବାରେ ମୁଁ ତ’ ଦୋଷ କ’ରି ନାହିଁ ।

(ପ୍ରେମ ସୁଧାନ୍ତିଖ୍ରୁ- ୧ ଧର୍ମ ଛାନ୍ଦ)

(ଥ) କାମୋଦୀ : ଏହାର ପ୍ରତ୍ୟେକ ପଦରେ ଛାଥଗୋଟି ପାଦ ଥାଏ । ପ୍ରଥମ ଦିତୀୟ ଓ ଷଷ୍ଠ ପାଦ ତେଇଶ
 ଅକ୍ଷର ବିଶିଷ୍ଟ । ତୃତୀୟ ପାଦ ଝରି ଚତୁର୍ଥ ଓ ପଞ୍ଚମ ପାଦ ନଅ ଅକ୍ଷର ବିଶିଷ୍ଟ । ପ୍ରଥମ, ଦିତୀୟ ଓ ଷଷ୍ଠ ପାଦର
 ସପ୍ତମ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ, ସପ୍ତଦଶ ଓ ଶେଷ ଅକ୍ଷର ଉପରେ ଯତିପାତ ହୁଏ । ତୃତୀୟ ପାଦର ଶେଷ ଅକ୍ଷର, ଚତୁର୍ଥ ଓ
 ପଞ୍ଚମ ପାଦର ସପ୍ତମ ଓ ଶେଷ ଅକ୍ଷରରେ ଯତିପାତ ହୁଏ । ଦିତୀୟ ଓ ଷଷ୍ଠ ପାଦର ଶେଷରେ ହେ, ରେ, ସେ
 ପ୍ରଭୃତି ସ୍ଵରମାତ୍ରିକ ପଦ ଯୋଗ କରାଯାଇଥାଏ । ଷଷ୍ଠ ପାଦ ପରେ ତୃତୀୟ ପାଦର ପୁନରାବୃତ୍ତି ହୁଏ ।

ଉଦାହରଣ : “ତାହାକୁ ବୋଲି ଚକ୍ରୀ’   ଚକ୍ର ଥିବାରୁ ଚକ୍ରୀ’
 ତୁମେ ତ’ ବୋଲାଅ ମଣ୍ଡଳେ’
 ବୋଲାଇ କୁଣ୍ଡଳୀ ସେ’   ଆପଣ ତ ବିଶେଷେ’
 ତୁଷିତ’ ମନର କୁଣ୍ଡଳେ’, ହେ କୃପାନ୍ତି,
 ଅଦୃଶ୍ୟ ହେବାରୁ ତ’ପାଦ’, ତାହାକୁ’ ବୋଲି ଗୁଡ ପଦ’
 ଆପଣ ଚରଣ ତ’   ବିରଙ୍ଗଳୁ ଗୁପତ’
 କାହିଁ ତା’ଠାରୁ ତୁମ୍ଭ ରେଦ’, ହେ କୃପାନ୍ତି’ ।

୧.୮ ଆମ୍ବପରୀକ୍ଷଣ ପ୍ରଶ୍ନାବଳୀ

- (କ) ଛନ୍ଦର ସଂଙ୍କା ଓ ସ୍ଵରୂପ ନିରୂପଣ କର ।
- (ଖ) ଛନ୍ଦର ବିଭାଗୀକରଣ ଉଦାହରଣ ସହ ଦର୍ଶାଅ ।
- (ଗ) ପ୍ରାଚୀନ ଛନ୍ଦ ପ୍ରଯୋଗ ସଂପର୍କରେ ଆଲୋଚନା କର ।
- (ଘ) ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ ସାହିତ୍ୟରେ ବ୍ୟବହୃତ ବିଭିନ୍ନ ଛନ୍ଦର ଯତିପାତ ସହ ଉଲ୍ଲଙ୍ଘ କର ।
- (ଚ) ଛନ୍ଦ, ବୃତ୍ତ ଓ ବାଣୀ ସଂପର୍କରେ ଯାହା ଜାଣ ଲେଖ ।

୧.୯ ସହାୟକ ଗ୍ରନ୍ଥସୂଚୀ

- ଓଡ଼ିଆ ଛନ୍ଦର ବିକାଶଧାରା, ଉକ୍ତର ଜାନକୀବଳ୍ଲଭ ମହାନ୍ତି, ଓଡ଼ିଶା ସାହିତ୍ୟ ଏକାଡେମୀ, ଭୁବନେଶ୍ୱର, ଓଡ଼ିଶା, ୧୯୯୭ ।
- ଓଡ଼ିଆ କବିତାର ଛନ୍ଦ, ପ୍ରଥମ ଭାଗ, ଅଧ୍ୟାପକ ଗୌରୀକୁମାର ବ୍ରହ୍ମା, କଟକ ଷ୍ଟୁଡେଣ୍ସସ ଶ୍କୋର, ବାଲୁବଜାର, କଟକ-୨, ଓଡ଼ିଶା, ୧୯୭୭ ।
- ଓଡ଼ିଶା ସଙ୍ଗୀତ ପଢ଼ନ୍ତି, ଶ୍ରୀ ଶ୍ୟାମସୁଦର ଧାର, ରାଷ୍ଟ୍ରଭାଷା ସମବାୟ ପ୍ରେସ୍, କଟକ, ଓଡ଼ିଶା, ୧୯୭୪ ।
- ପ୍ରବନ୍ଧାବଳୀ, ଶ୍ରୀ ଶ୍ୟାମସୁଦର ରାଜଗୁରୁ, ଓଡ଼ିଶା ସାହିତ୍ୟ ଏକାଡେମୀ, ଭୁବନେଶ୍ୱର, ଓଡ଼ିଶା, ୧୯୭୪ ।
- ଓଡ଼ିଆ ଅଳଙ୍କାର ଓ ଛନ୍ଦ, ଉକ୍ତର କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପ୍ରଧାନ, ସତ୍ୟନାରାୟଣ ବୁକ୍ଶୋର, କଟକ ।
- ପ୍ରାୟୋଗିକ ଓଡ଼ିଆ ବ୍ୟାକରଣ, ଉକ୍ତର ଧରଣୀଧର ନାୟକ, ଏସ.କେ. ପଦିଶ୍ଵର୍ବାନ୍, ଭୁବନେଶ୍ୱର, ଓଡ଼ିଶା, ୨୦୧୪ ।
- ବ୍ୟାବହାରିକ ବ୍ୟାକରଣ, ଉକ୍ତର କ୍ଷାରୋଦ ଚନ୍ଦ୍ର ବେହେରା, ଓଡ଼ିଶା ରାଜ୍ୟ ମୁକ୍ତ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ, ସମ୍ବଲପୁର, ଓଡ଼ିଶା, ୨୦୧୭

ଦ୍ୱିତୀୟ ଏକକ : ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ବିଭିନ୍ନ ଛନ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ

ବିଷୟ ଗଠନ :

- 9.୧ ପଠନ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ
- 9.୨ ଶିକ୍ଷଣୀୟ ବିଷୟ
- 9.୩ ବିଷୟ ପ୍ରବେଶ
- 9.୪ ଲୋକଗୀତର ଛନ୍ଦ
- 9.୫ ଜନଜାତିଗୀତରେ ଛନ୍ଦ
- 9.୬ ପ୍ରାଚୀନ ଓ ମଧ୍ୟୟୁଗୀୟ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ କବିତାରେ ଛନ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗ
- 9.୭ ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ କବିତାରେ ଛନ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ
- 9.୮ ଆମ୍ବପରାକ୍ଷଣ ପ୍ରଶ୍ନାବଳୀ
- 9.୯ ସହାୟକ ଗ୍ରନ୍ଥସୂଚୀ

9.୧ ପଠନର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ

ପଦ୍ୟ ରଚନାରେ ଛନ୍ଦ ଏକ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଭବ । ଏହା ପଦ୍ୟକୁ ଗାନଧର୍ମିତା ଆଣି ଦେଇଥାଏ ଓ ଶୁଣିମଧ୍ୟର କରିଥାଏ । ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ରଚିତ ହୋଇଥିବା ପଦ୍ୟ ସାହିତ୍ୟ ବିଭିନ୍ନ ରାଗ ଓ ଛନ୍ଦ ଦ୍ୱାରା ସମୃଦ୍ଧ ହୋଇଛି । ଶ୍ରୋତାର ରସଚେତନାକୁ ଉଜ୍ଜ୍ଵଳିତ କରିବା ନିମିତ୍ତ ରାଗ ରାଗିଣୀର ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଭୂମିକା ରହିଛି । ଏହି ପାଠରେ ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀମାନେ ଓଡ଼ିଆ ଛନ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗଧାରା ସଂପର୍କରେ ସବିଶେଷ ଜ୍ଞାନ ଆହରଣ କରିବେ । ବିଭିନ୍ନ ଯୁଗରେ କିପରି ବିଭିନ୍ନ ଛନ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଇ ଓଡ଼ିଆ ପଦ୍ୟ ସାହିତ୍ୟକୁ ସମୃଦ୍ଧ କରାଯାଇଛି, ତାହା ଭଲ ଭାବରେ ଜାଣିବା ହେଉଛି ଏହି ପଠନର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ।

9.୨ ଶିକ୍ଷଣୀୟ ବିଷୟ

- ବିଭିନ୍ନ ଛନ୍ଦ ଓ ରାଗରାଗିଣୀ ସଂପର୍କରେ ଜ୍ଞାନ ଆହରଣ କରିବା ।
- ଛନ୍ଦ ଓ ରାଗରାଗିଣୀର ପ୍ରୟୋଗ ସଂପର୍କରେ ଜ୍ଞାନ ଆହରଣ କରିବା
- ପ୍ରାଚୀନ ଓ ମଧ୍ୟୟୁଗୀୟ କାବ୍ୟ କବିତାରେ ଛନ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ବିଧୁ ସଂପର୍କରେ ଜାଣିବା ।

୨.୩ ବିଷୟ ପ୍ରବେଶ

ମନୁଷ୍ୟ ଆଦିମ କାଳରୁ ସଂଗୀତ ପ୍ରିୟ । କର୍ମକ୍ଲାନ୍ତ ଜୀବନରୁ ମୁକ୍ତି ପାଇ ଆନନ୍ଦ ପ୍ରାୟ ନିମିତ୍ତ ସେ ସଂଗୀତ ଗାନ କରେ । ପଦକୁ ପଦ ମିଳିଲେ ସଙ୍ଗୀତ ସୃଷ୍ଟି ହୁଏ । ସେହି ପଦଗୁଡ଼ିକର ଯତିପାତ କରି ଗାନ କଲେ ସଙ୍ଗୀତର ଛନ୍ଦ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥାଏ । ଯେତେବେଳେ ମଣିଷ ଭାଷା ନିମିତ୍ତ ଲିପି ସୃଷ୍ଟି କରିପାରି ନଥିଲା, ସେହି ସମୟରେ ମଧ୍ୟ ସେ ସଙ୍ଗୀତଗୁଡ଼ିକୁ ବିଭିନ୍ନ ଛନ୍ଦ ଓ ରାଗରେ ଗାନ କରୁଥିଲା । ଯେହେତୁ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଲେଖାଯାଇ ପାରୁ ନଥିଲା, ତାହା ଗୋଟିଏ ମୁଖରୁ ଅନ୍ୟ ଗୋଟିଏ ମୁଖକୁ ପ୍ରସାରିତ ହେଉଥିଲା । ଶ୍ରୋତାଟିଏ ଶୁଣି ମନେ ରଖୁ ପୁନର୍ବାର ତାକୁ ଗାନ କରୁଥିଲା । ସେ ଗାନ କରୁଥିବା ସମୟରେ ସେ ଗୀତ ଗୁଡ଼ିକରେ ନୃତ୍ୟ ଶବ୍ଦ ଓ ଛନ୍ଦ ଖଞ୍ଜି ଦେଇ ପାରୁଥିଲା । ଲୋକ ମୁଖରେ ପ୍ରଚଳିତ ଏହି ଗୀତଗୁଡ଼ିକୁ ଲୋକଗୀତ କୁହାଯାଏ । ଓଡ଼ିଶାର ବିଭିନ୍ନ ଅଞ୍ଚଳରେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଲୋକଗୀତ ଶୁଣିବାକୁ ମିଳୁଥାଏ । ଅଞ୍ଚଳ ଭେଦରେ ଏହାର ଗଡ଼ଣ ଓ ଭାଷାର ଭିନ୍ନତା ଦେଖିବାକୁ ମିଳିଥାଏ । ଓଡ଼ିଶାରେ ମୁଖ୍ୟତଃ ରଜଦୋଳି ଗୀତ, ଶଗଡ଼ିଆ ଗୀତ, ପୁଚି ଗୀତ, ବାରମାସୀ ଗୀତ, ନାନାବାୟା ଗୀତ, ତାଲଖାଇ ଗୀତ, ଝୁମର ଆଦି ଶୁଣିବାକୁ ମିଳିଥାଏ । ଏହି ଗୀତଗୁଡ଼ିକ ଅଞ୍ଚଳ ଭେଦରେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ରାଗ ରାଗିଣୀରେ ଗାନ କରାଯାଇଥାଏ । ଗୀତ ସହ ନୃତ୍ୟ ଓ ବାଦ୍ୟର ଘନିଷ୍ଠ ସଂପର୍କ । ବିଭିନ୍ନ ପର୍ବପର୍ବାଣୀ, ଓଷାବ୍ରତ, ଯାନିଯାତ୍ରା ତଥା ପାରିବାରିକ ଉଷ୍ଣବରେ ଏହି ଗୀତଗୁଡ଼ିକୁ ବାଦ୍ୟର ତାଳେ ଗାନ କରାଯାଇଥାଏ । ଗୀତିଧର୍ମୀତା ଏହି ଲୋକଗୀତଗୁଡ଼ିକର ମୁଖ୍ୟ ସଂପଦ । ନିମ୍ନରେ କେତୋଟି ଲୋକଗୀତ ସ୍ମୃତନା ନିମନ୍ତେ ପ୍ରଦାନ କରାଗଲା ।

୨.୪ ଲୋକଗୀତର ଛନ୍ଦ

ଏହି ଲୋକଗୀତର ଛନ୍ଦ ପରବର୍ତ୍ତୀ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ବିଦର୍ଘ କବିମାନଙ୍କ ଲେଖନୀରେ ଅନୁସ୍ତତ ହୋଇଥିବା ବିଷୟ ଅନେକ ଗବେଷକ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ-କବିତା କ୍ଷେତ୍ରରେ ପ୍ରଚଳିତ ଛନ୍ଦମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେଉଁଗୁଡ଼ିକ ଲୋକଗୀତ ଛନ୍ଦରୁ ଆନୀତ, ତାହା ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବା କଷ୍ଟକର । ତଥାପି କେତେକ ଛାନ୍ଦବୃତ୍ତ ଲୋକଗୀତର ଛନ୍ଦକୁ ଅନୁସରଣ କରି ଯେ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇଅଛି, ଏ ବିଷୟରେ ସମେହର ଅବକାଶ ନାହିଁ । ଲୋକସାହିତ୍ୟରେ ପ୍ରଚଳିତ ଉଗ୍ରଭାବକୁ ଉପେକ୍ଷା ଉଜ୍ଜ୍ଵଳାର କରି ପାଞ୍ଚଗୋଟି ଗୀତ ରଚନା କରିଅଛନ୍ତି । ଶ୍ୟାମସୁନ୍ଦର ରାଜଗୁରୁ ଦଶ ପ୍ରକାର ଓଡ଼ିଆ ‘ଉଗ-ବୃତ୍ତ’ରୁ ଭାଟିଆରୀ, କାଞ୍ଚାରବ, ତୋଡ଼ି, ଗଡ଼ମାଳିଆ, ଚିତ୍ରାଦେଶାଶ୍ଵର ବା ଚିତ୍ରାଜ୍ଞୀରବ, ଶୋକବରାତ୍ରି, ରାଜବିଜେ, ଶୋକ କାମୋଦୀ ପ୍ରଭୃତି କେତେକ ଓଡ଼ିଆ ବିଷମବୃତ୍ତ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଅଛି ବୋଲି ନିର୍ବାରଣ କରିଅଛନ୍ତି । (ଓଡ଼ିଆ ଛନ୍ଦର ବିକାଶ ଧାରା, ୧୯୯୭, ପୃଷ୍ଠା - ୩୭) ତକ୍ତର ଜାନକୀବଳ୍ଲଭ ମହାନ୍ତି ତାଙ୍କର ଏହି ମତାମତକୁ ଅଧିକ ଦୃଢ଼ କରିବା ନିମିତ୍ତ ପଲ୍ଲୀକବି ନନ୍ଦକିଶୋର ବଳଙ୍କ କବିତାକୁ ଉଦ୍ଦାହରଣ ଭାବରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି ।

ଉକ୍ତର ମହାନ୍ତି ଆଲୋଚନା କରି ଲେଖିଛନ୍ତି: ‘ଲୋକଗୀତର ଛନ୍ଦ ଯେପରି ମର୍ମଷର୍ଣ୍ଣ ସେହିପରି ପ୍ରଭାବଶାଳୀ । ଆଧୁନିକ ଯୁଗର କବିଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ଏହା କମ ପ୍ରଭାବିତ କରି ନାହିଁ । ବିଶେଷତଃ ନନ୍ଦକିଶୋର ବଳ

ଲୋକଗୀତର ଛଦକୁ ହିଁ ଅନୁସରଣ କରି ସଂଖ୍ୟାଧିକ କବିତା ରଚନା କରିଅଛନ୍ତି । ସେଥିପାଇଁ ସେ ପଳ୍ଳୀକବି ଆଖ୍ୟାରେ ଯଥାର୍ଥ ଅଭିହିତ । ଉଦାହରଣ ସ୍ଵରୂପ ‘ଉଡ଼ିଗଲେ ଗେଣ୍ଠାଳିଆ ଖାଡ଼ି ଦେଲେ ପର’ ଲୋକଗୀତର ଏହି ପଦକୁ ସ୍ଵକଷ୍ଣନା ଅନୁଯାୟୀ ପରିବର୍ତ୍ତତ କରି ସେ ରଚନା କରିଥିଲେ ‘ଜେମାଦେଇ’ କବିତାଟି । ଏହାର ଗୋଟିଏ ପଦ:

‘ଉଡ଼ିଗଲେ ଗେଣ୍ଠାଳିଆ ଖାଡ଼ି ଦେଲେ ପର
ଜେମାଦେଇ କାନ୍ଦୁଛନ୍ତି ଦେଖୁ ବୁଢ଼ାବର ।’

ସେହିପରି ତାଙ୍କର ତାହାଣିଆ ଖରା (ନିର୍ଦ୍ଦରଶୀ) ଓ ଚମାବତୀ ରାଜକନ୍ୟାର ସ୍ଵପ୍ନ (ତରଙ୍ଗିଣୀ) କବିତା ଦ୍ୱାରା ଲୋକଗୀତର ଛଦ ଅନୁସରଣରେ ରଚିତ ହୋଇଛି । (ଓଡ଼ିଆ ଛନ୍ଦର ବିକାଶ ଧାରା, ୧୯୯୩, ପୃଷ୍ଠା-୪୦)

ଓଡ଼ିଆ ଲୋକଗୀତ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଅମୂଲ୍ୟ ସଂପଦ । ଓଡ଼ିଶାର ଜନଜୀବନ ସହିତ ଆଦିମ କାଳରୁ ତାହା ଗଭୀର ଭାବେ ଜନ୍ମିତ ହୋଇ ଲୋକମୁଖରେ ଆଜି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନିରବଛିନ୍ନ ଭାବରେ ପ୍ରବାହିତ ହୋଇଆସୁଛି । ସେ ଗୀତରେ ରହିଥିବା ଛଦ ସାଧାରଣ ଜନଜୀବନରେ ସଂଗୀତ । ସଂସ୍କୃତ କାବ୍ୟାଦର୍ଶ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଶୃଙ୍ଖଳାରୁ ମୁକ୍ତ ରହି ଏହା ଲୋକମୁଖରେ ସୃଷ୍ଟି ହୁଏ ଓ ଲୋକମୁଖରେ ପ୍ରବାହିତ ହୁଏ । ବିଭିନ୍ନ ଗୀତ ନିର୍ମିତ ବିଭିନ୍ନ ଗାନଶୈଳୀରୁ ଏହାର ଛଦ ବିବିଧତା ଜଣାପଡ଼େ ।

୨.୫ ଜନଜାତି ଗୀତରେ ଛଦ

ଓଡ଼ିଶାର ଲୋକଜୀବନରେ ଯେପରି ଅସରନ୍ତି ଲୋକଗୀତ ରହିଛି; ସେହିପରି ଓଡ଼ିଶାରେ ବସବାସ କରୁଥିବା ବାଷଠି ପ୍ରକାର ଜନଜାତିଙ୍କ ସମାଜରେ ମଧ୍ୟ ବିଭିନ୍ନ ଭାଷାରେ ଅସଂଖ୍ୟ ଗୀତ ରହିଛି । ସେମାନେ ମଧ୍ୟ ବିଭିନ୍ନ ପର୍ବପର୍ବାଣୀ, ଧର୍ମୀୟ ଅନୁଷ୍ଠାନ ତଥା ପାରିବାରିକ ଉଷ୍ଣବରେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ରାଗରାଗିଣୀମୁକ୍ତ ଗୀତମାନ ଗାନ କରିଥାନ୍ତି । ଓଡ଼ିଶାର ସଂସ୍କୃତିର ଏହା ଏକ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ । ଲୋକଗୀତ ପରି ଜନଜାତିର ଗୀତର ଏକ ସମୃଦ୍ଧ ଓ ପ୍ରାଚୀନ ପରଂପରା ବହୁ ଦିନରୁ ନିରବଛିନ୍ନ ଭାବରେ ପ୍ରବାହିତ ହୋଇ ଆସୁଛି । ବିଭିନ୍ନ ଜନଜାତିଙ୍କ ଭାଷାରେ ଗାନ କରାଯାଉଥିବା ଗୀତଗୁଡ଼ିକର ସୂଚନା ଏଠାରେ ପ୍ରଦାନ କରାଗଲା ।

(କ) ହୋ ଭାଷାରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥୁବା ଗେନା ତାଳ, ଗାଡ଼ୁକ ତାଳ, ଗାଡ଼ୁଆ ତାଳ, ଚାଙ୍ଗୁଳିଆ ତାଳର ସଙ୍ଗୀତ ନିମ୍ନରେ ପ୍ରଦାନ କରାଗଲା ।

ହୋ :

ଗେନା ତାଳ

ତିନିଙ୍କ ଦିତିଙ୍କ ଦାଁ ଦାଁ
ମେତାଙ୍କ ଦେତାଙ୍କ ଦିତି
ଦାଁ ଦାଁ ମେତା

ଦୂରାଂ / ଗୀତ -

॥ ୧ ॥

ବା-କୁରୁଆ ଦାଦା-ବଙ୍ଗା କୁରୁଆ
ମିସା ରେଯଥ ଦାଦା ବିଷ୍ଣୁରା ତୁବେନ୍
ବା କୁରୁଆ ଦାଦା ବଙ୍ଗା କୁରୁଆ
ବାର୍ଷା ବାଲ୍ଲେଦା ଦାଦା -ଆରୁରାତୁବେନ୍

॥ ୨ ॥

ଲାଇଁ ପେରେଖ ଜମା କାରେ ରାସିକା
ମାୟାଙ୍କ ପେରେଖ ପାରୁତାରେ ଚେହରା
ବାବା “ବା” ରେଯ ହ ରାସିକା
କସମ ବା ରେଯ ହ ଚେହରା ॥

ଗାତ୍ରୁକ ତାଳ

ଦୂରାଂ / ଗୀତ

କୁ ଜୀବନ ଏଲା ଜୀବନ ମେତାଇ ଲେକା
ହିଙ୍ଗୁଃ ତାନାଏ ସେନଃ ତାନା
ହୟ ଜକା ବନ୍ଦ ଯାନ୍ତରେ
ନେ ଜୀବନ ସେନଃଆ

ଗାତ୍ରୁଆ ତାଳ

ତିନିଂ ଦିତିଂ ଦାଁ ଦାଁ
ମେତାଂ ଦେତା ଦିତିଂ ଦାଁ ଦାଁ
ମେତାଂ

ଦୂରାଂ / ଗୀତ

ରୁଆ ରୁଆତେ ଆସୁଲ ଲିଖିଆ
ସାସାଂ ସୁନୁମତେ ଜତନ ଲିଖିଆ
ସାକାମ ଲାଗିତେଞ୍ଜେ କୁଲେ ଲିଖିଆ
ବୁରୁରେନ୍ ମୁଣ୍ଡକଟା ପାଉଁଳିଆ
ସିଦ୍ଧୁର କିଖିଆ
ସାକାମେ ଲାଗିତେଞ୍ଜେ କୁଲେ ଲିଖିଆ
ଗାଳାରେନ୍ ବାଗୁଡ଼ିକିଂ କାଜଳା କିଖିଆ

ଚାଙ୍ଗୁଳିଆ ତାଳ ଜାଗଦା ଦିତାର ଚିମିନ୍ ତିପପା
ଚିମିନ୍ ତିପପା ନାଙ୍ ନାଙ୍
ଆଁଣିତେ ସେନେମ୍ ବୁଝକ ଲେଲେମ୍
ଚିମିନ୍ ତିପପା ନାଙ୍ ନାଙ୍

ଦୂରାଂ / ଗୀତ
ନକ କରେ ଗାକ ଲାଳାଇ ତାନା
ଲଆ ବା ନାଗାରାଦ ରୁମୁଲ କେନା
ଚିମାଏ କରେଗାକ କାଳାଦି ତାନା
ନିଚାଃ ବା ରଳସିଙ୍ଗେ କୁଳୁଷୁର କେନା ।
ହାର୍ତ୍ତାହାସା ନାକ ବିରାତ ତାନା
ଲଆ ବା ନାଗାରାଦ ରୁମୁଲ କେନା
ଜାମ୍ବୁ ତିପା ନାକ ବେରେଦା ତାନା
ନିଚାଃ ବା - ରଳ ସିଙ୍ଗା କୁଳୁଷୁର କେନା
ଦେଲା ତେବୁ ନେଲେ ଜମା-ଗା
ଲଆ ବା ନାଗାରା ଦ ରୁମୁଲ କେନା
ଦେଲା ତେବୁ ଚିନା ଜମା ଗା
ନିଚାଃ ବା -ରଳ ସିଙ୍ଗା କୁଳୁଷୁର କେନା ।
(ଚିମାଏ କରେଗାକ କାଳାଦିତାନା - ଚିମିନ୍ ସାନିଙ୍ଗରେକ ଆଁଦିତାନା)
'ବିରାତତାନା-ନାମତାନା'

ସୂତ୍ର : 'ହୋ' ଲୋକ ସାହିତ୍ୟ ଆଦିବାସୀ ଭାଷା ଓ ସଂସ୍କୃତି ଏକାଡେମୀ, ଭୁବନେଶ୍ୱର, ଓଡ଼ିଶା ।

(ଖ) ଲୋଧା ଗୀତ

ବନ୍ଦନା ଗୀତଃ

ପ୍ରଥମେ ବନ୍ଦନା କରି ବାସକି ବାସୁମାତାକେ	
ତାରପରେ ବନ୍ଦନା କରି	ପୁରୁବ ପଣ୍ଡିମ ।
ତାରପରେ ବନ୍ଦନା କରି	ଉତ୍ତର ଦକ୍ଷିଣ ।
ତାରପରେ ବନ୍ଦନା କରି	ଗାଏଁର ଗରାମ
ତାରପରେ ବନ୍ଦନା କରି	ଡାହାଣୀ ଯୁଗିନୀ
ଦୟାଲୁ ଦୟାଲୁ ଭଗବାନ	(୨ ଥର)
ଇ ଆସରେ କରଦୟା ଯତଇ ମାଆ ସରେସ୍ତତୀ	
ଆମାର ଆସର, ଆମାର ଆସର ।	
ଦୟାଲୁ ଦୟାକର । (ଘୋଷା)	-ସାନଖ୍ୟାଭିରାତୀ-

ଛୁଆଜନ୍ମ ପରର ଗୀତ :

ଆମ ଗାଇଟି ପାତେର ଭାରି
ତୁମାର ମତନ୍ କତଇ ନାହା
ତୁମାର ମତନ୍ ନାହାକେ
ନା ରଖିବ ଗ ନୟନେ
ଛାଡ଼ିଲ ଦିବ ଭରା ଯତବନେ ।

ଶେଳ ଗୀତ :

- (କ) ଇକିତ୍ତ ମିକିତ୍ତ
ଦାନ୍ତ କିତ୍ତ କିତ୍ତ
ଲୁହା ଲତି ବେଲ ପାତ
ପାତେ ଆଛେ ନିମ୍ ଗାଇଟି
ନିମ୍ ଝଡ଼ିଏ ପଡେ
ସଦା ସଦିର ବେଟି
ନିତ୍ ନିଏ ଲାଗେ । (ସାନ ଝାଉଁରୀ)
- (ଖ) ଇକିତ୍ତ, ମିକିତ୍ତ ଦାନ୍ତ କିତ୍ତକିତ୍ତ
ଲକି ଲାକୁର
ଆଶାତ୍ ଗାଇ ବଚ୍ ଗାଇ
ତା'ର ମଧ୍ୟ ଜଗନ୍ମାଥ
ଜଗନ୍ମାଥେର କାଣ୍ଠି
ସରୁ ଚାଉଳ ବାନ୍ଧି ।
୨. ତାଳ କଟି ତାଳକଟି ଖେଳୁର କାଟି
ଅଣ୍ଟି ବେନେହେ. ଶାକ ଦିବେ, କଦମ୍ ଗାଛେର କାଲି ।
କାଲି ଲାଇ, ବାଲିଲାଇ କିସେରି ଛାଓ ।
୩. ରଥ କରେ ଖସର ମସର ପାଇଁ କିନେ ଦାଓ
ପାଟେର ଭାରେ ଚାଲିତେ ନାରି କାଷେ ତୁଲେ ଧର ।
୪. ତେଲି ଘରେ ତେଲ କଖଷା
ବାମୁନ ଘରେ ମାଲାପିଠୀ
ଆରେ ତେଲ କାଇଁ
ଗରୁଗାମ ପାଇରା ।

୪. ଉଚ୍ଚର ଉଚ୍ଚର ପାନ୍ ମହୁରା
କାଞ୍ଚ କଲାଟିର ଘର ଚଉରୀ
ପାଶେର ତୋପ କଇ ଦେରେ
ସୁଆ ବେଳାର ପୋ ।

ରଜଦୋଳି :

୧. ଜଳିଶାର୍ ମଳିଶାର୍
ତୁମରି ଆମରି ବହୁତଭାବ
ଦେଖୁନି କି ପାଇଁ ରାଗ ।
୨. ଚିଙ୍ଗିତି ଛୁଟିକି ଦଳ
କେଡ଼େ ଯାଇଥିଲ ସପନ ଫୁଲ
ଆଜି କାଇଁ ଦେଖା ଦେଲ ।
୩. ଚାଗାବାଣି ଦୁଇବାଣି
ଆମେ ଦୂଇ ଭଉଣୀ ଅନାରକାଣୀ
ସାଙ୍ଗରେ ଦେବା ପାଣି ଆଣି ।

ସୂତ୍ର : ଲୋଧ ସଂସ୍କୃତି ଓ ଲୋକ ସାହିତ୍ୟ ଆଦିବାସୀ ଭାଷା ଓ ସଂସ୍କୃତି ଏକାଡେମୀ, ଭୁବନେଶ୍ୱର, ଓଡ଼ିଶା ।

(ଗ) ସଭରା ଗୀତ
ପ୍ରେମ ସମ୍ପର୍କୀୟ ଗୀତ

ସଭରା ଭାଷାରେ :- ମଲ୍ଲୀ ତାରାନ୍ ତାଙ୍ଗାଇ ଲେନ୍,
ତୁଂନାଇ ତିନ୍ ମାରାଂତିଂ ତାଙ୍ଗଢ଼ି
ମାରା ବେତାନ ତାଙ୍ଗାଇଲେନ୍,
ତୁଂ ନାଇତିନ୍ ମାରାଂତିଂ ତାଙ୍ଗଢ଼ି

(ଓଡ଼ିଆରେ)
ମଲ୍ଲୀଫୁଲମାଳ ଗଭାରେ ବାନ୍ଧି
ମଧ୍ୟରଚୂଳକୁ ତହିଁରେ ଖଣ୍ଡି
ହୋଇ ଦଳ ଦଳ
କେଉଁ ଆଡ଼େ ଏବେ ହୁଅ ବାହାର
ଆମ ଆଡ଼େ ଥରେ ଅନାଇଦେଖ
ତମ ସାଥେ ଆମେ ଚାଲୁଛୁ ବାଟ
ହେବ ନିକି ରାଜି
ଦେବନି ମନ
ତୁମ ଅପେକ୍ଷାରେ ସରୁଛି ଦିନ ।

ଉଦ୍‌ଘରରେ ଯୁବତୀମାନେ କହନ୍ତି -

ସଭରା ଭାଷାରେ :- ଛାପା ତାରାନ୍ ତାଙ୍ଗାଇ ଲେନ,
ତୁରାଇ ତେନ୍ ମରଣ୍ତାତାଂଗଡ଼ା
ତାମ୍ବୁ ତାଂରନ୍ ତାଙ୍ଗାର ଲେନ,
ତୁଙ୍ଗା ନାଇତ୍ରେନ୍ ମାରଣ୍ଗା ତାଙ୍ଗଡ଼ା
ରାଦିତ୍ରା ସିତାଡା କୁମ୍ପେତ୍ରା ସିତାଡା ।

(ଘ) ଗଦବା ଗୀତ

କନ୍ୟା ବିଦାୟ ଗୀତ

ଶୁଶ୍ରୀରାଜନୀକୁ ଉଭୟ ବରପକ୍ଷ ଓ କନ୍ୟାପକ୍ଷର ସ୍ବାଳୋକମାନେ ଝିଅକୁ ଘେନିଯିବା ପାଇଁ ଆୟୋଜନ ସମୟରେ କନ୍ୟାଘର ଲୋକମାନେ ଝିଅ ଉଦ୍‌ଦେଶ୍ୟରେ ବିଦାୟ ଗୀତ ଗାଇଥାନ୍ତି ।

ଗଦବା ଭାଷାରେ:-

ଯେ ଉତ୍ୟାବେ ଉତ୍ୟାବେ ସମଦି ତେନବ ଉତ୍ୟାବେ
ସମଦି ତେନବ ଜଗୁସୁ ବାରକୁଳି ତେମ ସମୟେ ବାବୁ ସମରେ ଧନ
ସମଦି ବୁଡ଼ାଙ୍ଗ କୁଆଁଇ ବୁଡ଼ାଙ୍ଗ ସବା ତେଙ୍କୁ ତୁକା
ଆରି ଆନ ଆରିଆନ ବୁଡ଼ାଙ୍ଗ ସୁନ୍ଦରକୁ ତୁକାବେ ।
ବନ୍ଧୁ ବୁଡ଼ାଙ୍ଗ ବନ୍ଧୁ ବୁଡ଼ାଙ୍ଗ ସୁନ୍ଦର ତେଙ୍କୁ ତୁଲାଙ୍ଗ ନିଙ୍ଗ
ଜାରିମାନେ ତୁକୁସୁ ବନ୍ଧୁତଳନିଙ୍ଗ ପୁରୁବେ ତୁକୁସୁ ଉଲିଇଡ଼ ନିଙ୍ଗ
ସମଦି ବଡ଼ଙ୍ଗ ମିସେ ଗୁସୁକାଇ ଲଳି ପେଣ୍ଠମ ଇତିନେଇ ।

(ଓଡ଼ିଆରେ) ଯାଆରେ ଝିଅ ଯାଆ ସମୁଦି ଘରକୁ ଯାଆ
ସମୁଦି ଘରେ ରହିବୁ ସୁଖ ଶରଧାରେ ରହିବୁ
ଆମକୁ ପାଶୋରି ଦେବୁନି ଧନ ଆମକୁ ପାଶୋରି ଦେବୁନି
କୁଆଁଇ ସହିତ ରହ ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ ରହ
ସବୁଦିନ ପାଇଁ ରହ
କୁଆଁଇ ସାଥୀର ହସଖୁସିରେ ସଂସାର ବସାଇ ରହ ।
ବନ୍ଧୁ ସହିତ ରହ, ବନ୍ଧୁ ସହିତ ରହ
ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ ସବୁରି ସାଥୀରେ ମିଳିମିଶି କରି ରହ ।
ପୁରୁବ ରାତି ରହିଛି ବୋଲି
ତୋ ପାଇଁ ଆମେ ସମୁଦି ଘରୁ
ପେଣ୍ଠମ ଖାଇଲୁ, ମଦ ପିଇଲୁ

ତୋ ଇଛା ଜାଣି ତୋତେ ସମୁଦ୍ର ଘରକୁ ପଠେଇଲୁ
ଯାଆରେ ଝିଅ ଯାଅ ସମୁଦ୍ର ଘରକୁ ଯାଅ
ସୁଖ ଶରଧାରେ ଥାଅ ।

ସୂଚନା: ଦକ୍ଷିଣ ଓଡ଼ିଶାର ଆଦିବାସୀ ସଂସ୍କରିତ, ଉଚ୍ଚର ରଘୁନାଥ ମେହେର, ସାହିତ୍ୟ ଶୈତପଦ୍ମା, ଭୁବନେଶ୍ୱର,
ଓଡ଼ିଶା

୨.୭ ପ୍ରାଚୀନ ଓ ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ କବିତାରେ ଛନ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ

ଓଡ଼ିଆ ପଦ୍ୟ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରଥମ ନିଦର୍ଶନ ଭାବରେ ବୌଦ୍ଧ ସିଙ୍ଗାରାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ରଚିତ ବୌଦ୍ଧଗାନ ଓ ଦୋହାଗୁଡ଼ିକୁ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଥାଏ । ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀରୁ ଦ୍ୱାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ ରଚିତ ଏହି ଦୋହାକୋଷଗୁଡ଼ିକର ଅନେକ ରଚନାତା ଓଡ଼ିଶାରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ବୌଦ୍ଧ ସିଙ୍ଗାରାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କଙ୍କର ରଚିତ ଏହି ଦୋହା ବା ରଞ୍ଜ୍ୟାଗୀତଗୁଡ଼ିକ ବିଭିନ୍ନ ଛନ୍ଦ ଓ ରାଗରାଶିଣୀ ଦ୍ୱାରା ରଚିତ ହୋଇଥିବା ଦେଖିବାକୁ ମିଳିଥାଏ । ବୌଦ୍ଧ ସିଙ୍ଗାରାର୍ଯ୍ୟ ଲୁଇପାଙ୍କ ‘କାନ୍ତା-ତରୁଚର୍ଯ୍ୟ’ ଦୋହାଟି ପଚମଞ୍ଚରୀ ରାଗରେ ରଚିତ ହୋଇଥିବା ସମୟରେ ଶବରାପାଙ୍କ ଶବର-ଶବରୀ-ପ୍ରେମଚର୍ଯ୍ୟା ଦୋହାଟି ବଳାଉଛି ରାଗ, ମରଶବର-ମୃତ୍ୟୁଚର୍ଯ୍ୟା ଦୋହାଟି ରାମକ୍ରୀ ରାଗରେ ରଚିତ ହୋଇଛି । ‘କାନ୍ତାପା’ଙ୍କ ବାଟ-ଓଗାଳ ରଞ୍ଜା ଦୋହାଟି ପଚମଞ୍ଚରୀ, ମର ମାତଙ୍ଗଚର୍ଯ୍ୟା ମଧ୍ୟ ପଚମଞ୍ଚରୀ ରାଗରେ ରଚିତ ହୋଇଥିବା ସମୟରେ ତୋମ୍ପୀ-ରଞ୍ଜା ଦୋହାଟି ଦେଶାଶ୍ଵ, ନୟବଳ-ରଞ୍ଜା ଦୋହାଟି ତୈରବୀ ଓ ନୌୟାତ୍ରା-ରଞ୍ଜା ଦୋହାଟି କାମୋଦୀ ରାଗରେ ରଚିତ ହୋଇଛି । ସିଙ୍ଗକବିଗଣ ପଚମଞ୍ଚରୀ, ରାମକ୍ରୀ, ବଳାଉଛି, ଦେଶାଶ୍ଵ, ତୈରବୀ, କାମୋଦ, ଗନ୍ଧତାଳ, ମଲ୍ଲାରୀ, ମଳସୀ ଗବୁଡ଼ା ଆଦି ରାଗ ସେମାନଙ୍କ ରଚନାରେ ବ୍ୟବହାର କରିଥିବା ଦେଖାଯାଏ ।

କାନ୍ତାପା’ଙ୍କ ନୌୟାତ୍ରା-ରଞ୍ଜା

ରାଗ - କାମୋଦ

ତିଶରଣ ଶାବୀ କିଅ ଅଠ କମାରୀ ।
ନିଅ ଦେହ କରୁଣ ଶୂନ ମେହେରୀ ॥ ୧ ॥
ତରିରା ଭବଜଳଧୂ ଜିମକରି ମାଅ ସୁଇନା ।
ମାଙ୍ଗବେଶୀ ତରଙ୍ଗ ମ ମୁନିଆ (ଧୂ)
ପଞ୍ଚ ତଥାଗତ କିଅ କେଡ୍ରୁଆଳ ।
ବାହଅ କାଅ କାନ୍ଦିଲ ମାଆ ଜାଳ ॥ ୨ ॥ (ଧୂ)
ଗନ୍ଧପରସରସ ଜଇସୋ ତଇସୋ ।
ନିଦ ହୁନେ ସୁଇନା ଜଇସୋ ॥ ୩ ॥ (ଧୂ)
ଚିଅ କଣଣହାର ସୁଣତ ମାଙ୍ଗେ ।
ଚଳିଲ କାନ୍ଦି ମହାସୁନ୍ଦ ସାଙ୍ଗେ ॥ ୪ ॥ (ଧୂ)

ବସ୍ତା ଦାସଙ୍କ ‘କଳସା ଚଉତିଶା’ ଅନ୍ୟତମ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ପଦ୍ୟ ରଚନା । ଏହା ‘ଚଉତିଶା’ ଶୈଳୀରେ ରଚିତ ହୋଇଛି । ବସ୍ତା ଦାସଙ୍କ ଏହି ଚଉତିଶା ସାରଳା ଦାସଙ୍କ ମହାଭାରତ ପୂର୍ବରୁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପଞ୍ଚଦଶ ଶତାବୀରେ ରଚିତ ବୋଲି ବହୁ ଗବେଷକ ମତ ପ୍ରଦାନ କରିଥାନ୍ତି । ଅନେକ ଲେଖକ ବସ୍ତା ଦାସ ଲେଖୁଥିବା ସମୟରେ ପ୍ରଫେସର ଯତୀନ୍ତ୍ର ମୋହନ ମହାନ୍ତି ତାଙ୍କ ସଂପାଦିତ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ କବିତା ସମ୍ବାର ଗ୍ରନ୍ଥରେ ବଜା ଦାସ ଲେଖିଛନ୍ତି । ‘ମାଳବ’ ବା ‘ବରାଡ଼’ ରାଗରେ ଏହି ଚଉତିଶା ରଚିତ ହୋଇଅଛି । କଳସା ଚଉତିଶାର ପ୍ରଥମ ଦୁଇ ପଦ ଏଠାରେ ଉଦାହରଣ ଭାବରେ ପ୍ରଦାନ କରାଗଲା ।

(କ) କଳସା ଚଉତିଶା :

କହୁଛି କାମିନୀ ଶୁଣ ହେମନ୍ତ ଦୁଲଣି
କାହଁ ବରେ ବରିଲେ ତୁମ୍ଭର ପିତାମଣି ।
କୁଳ ମୂଳ ଗୋତ୍ର ଆଦି ନାହିଁ ଜଣା ତା’ର
କନକ ବେଦୀରେ ବୁଡ଼ା ବସିଛି ମଧ୍ୟର ।

ସାରଳା ଦାସ ତାଙ୍କର ବିଶାଳ କାବ୍ୟ ମହାଭାରତରେ ଯେଉଁ ଛନ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ କରିଛନ୍ତି, ତାହାକୁ “ଦାଣ୍ଡିବୃତ” ନାମରେ ନାମିତ କରାଯାଏ । ଅକ୍ଷର ସମତା ବିହୀନ ଏହି ବୃତ୍ତର ପ୍ରଧାନ ଲକ୍ଷଣ । ଦୁଇ ପାଦରେ ଏକ ପଦ ହେଉଥିଲେ ହେଁ, ଏହାର ପାଦର ଅକ୍ଷର ସଂଖ୍ୟା ସୁନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ନୁହେଁ । ଏହାକୁ ଗାନ କରାଯିବା ସମୟରେ ଗାୟକ ଲୟ ଦେଇ ଜଞ୍ଜାମତେ ଯତିପାତ ଦେଇ ଗାନ କରିବାର ସ୍ଥାନାନତା ପାଇଥାଏ । ଏହି ଛନ୍ଦରେ ପାଦ ପାଦ ମଧ୍ୟରେ ଅନ୍ତର୍ଦୀଳନ ଘରୁଥିବା ବେଳେ ଅକ୍ଷର ଅସମାନତା ରହିଥାଏ । ଶ୍ୟାମସ୍ବର ରାଜଗୁରୁ ତାଙ୍କର “ପ୍ରବନ୍ଧାବଳୀ” ପୁଷ୍ଟକରେ ଓଡ଼ିଆ ତଗଢ଼ମାଳିରୁ ଏହି ଦାଣ୍ଡିବୃତର ଉଭ୍ୟ ହୋଇଛି ବୋଲି ମତ ପ୍ରଦାନ କରିଥାନ୍ତି । ଲୋକରହୁ ଡକ୍ଟର କୁଞ୍ଜବିହାରୀ ଦାଶ ମଧ୍ୟ ଏହି ମତକୁ ସମାର୍ଥନ କରନ୍ତି । “ଯୁଗ ଯୁଗ ଧରି ବିଦଗଧ ପାହିତ୍ୟର କବିମାନେ କେବଳ ସଂସ୍କୃତ ବା ପ୍ରାକୃତ ଛନ୍ଦ ନୁହେଁ, ଲୋକଗୀତର ଅଜସ୍ର ଛନ୍ଦ ବ୍ୟବହାର କରି ସ୍ଵ ସ୍ଵ କାବ୍ୟ ସମୃଦ୍ଧି କରି ଆସୁଛନ୍ତି । ଏହାହିଁ ସେମାନଙ୍କ କାବ୍ୟର ଲୋକପ୍ରିତାର ଅନ୍ୟତମ କାରଣ । ଉତ୍କଳର ଆଦି ମହାକବି ସାରଳା ଦାସ ଏ ଦିଗରେ ଅଗ୍ରଣୀ । ସାରଳାଙ୍କ ମହାଭାରତ ଲୋକଗୀତ ଛନ୍ଦରେ ରଚିତ । ଏହି ଛନ୍ଦ ହେଉଛି ଦାଣ୍ଡିବୃତ । ଦାଣ୍ଡିବୃତରେ ହିଁ ସମଗ୍ର ଲୋକଗୀତ ଛନ୍ଦର ମୂଳତତ୍ତ୍ଵ ନିହିତ । ଯାହା ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ନୁହେଁ, ଯାହାକୁ କବି ଦାଣ୍ଡରୁ ଅର୍ଥାତ୍ ଯେ ସେ ଲୋକ ବୋଲୁଥିବା, ଯେଉଁଠି ଜଞ୍ଜା ସେଠି ବୋଲା ହେଉଥିବା ଲୋକଗୀତରୁ ସାଉଁଠି ଆଣିଛନ୍ତି, ତାହା ଦାଣ୍ଡିବୃତ ।” (ଓଡ଼ିଆ ଲୋକଗୀତ ଓ କାହାଣୀ, ପୃଷ୍ଠା - ୩୭୧) ଏହା କହିବା ବାହୁଲ୍ୟ ଯେ, ଓଡ଼ିଆ ଜନଜୀବନରେ ଏହି ଛନ୍ଦ ବହୁ ଲୋକପ୍ରିୟତା କେବଳ ହାସଲ କରି ନାହିଁ, ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ଲୋକଗାନ ବା ଲୋକସଙ୍ଗୀତର ପ୍ରତୀକ ଭାବରେ ପ୍ରତିଭାତ ହୋଇଛି । ସାରଳା ଦାସ ଲୋକ ପରଂପରାକୁ ଲିଖିତ ସାହିତ୍ୟରେ ପ୍ରୟୋଗ କରି ଏହାକୁ ଜୀବନ୍ୟାସ ପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି ।

ସାରଳାଙ୍କ ରଚିତ ମହାଭାରତରୁ ଦାଣ୍ଡିବୃତ ଉଦାହରଣ : ‘ଛାଯାମଶ୍ଵୋପେ ସମୟର ଥାନକୁ ନିର୍ବାଣ ପାଞ୍ଚ ଯୋଜନ ଆୟୋଜନ ଛାଯେଣି କତାଯ ରତ୍ନମାନ । ୪୭ ।

ଲକ୍ଷେକ ଥମ୍ ଅଛି ଛାଯା ମଣୋପରେ
ଅଷ୍ଟରତ୍ନ ନିର୍ମିତ କଲେ ସୁବର୍ଣ୍ଣ ଅମ୍ବର । (ଦୌପଦୀ ସ୍ୱଯମ୍ଭର, ଆଦିପର୍ବ)

ଓଡ଼ିଆ ଗାତିକବିଭାର ଏକ ସମୃଦ୍ଧ ପରମରା ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି । ଆଦିମ କାଳରୁ ଆଜି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି ଧାରା ଅନବରତ ପ୍ରବାହିତ ହୋଇ ଓଡ଼ିଆ ଜନମାନସର ମନୋରଙ୍ଜନ କରିପାରୁଛି । ଗ୍ରାମଠାରୁ ସହର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଭଜନ, ଜଣାଣ, ପାଲା, ଦାସକାଠିଆ, ଚଉତିଶା, ପୋଇ, ଚମ୍ପ, ମଙ୍ଗଳଗୀତ, କୋଇଲି, ପଦୀ, ଚଉପଦୀ ଆଦିର ଆବୃତ୍ତି ଓ ଗାନ ଶ୍ରୋତାକୁ ମୁଣ୍ଡ କରି ପାରିଥାଏ । ଏହି ଗାତିକବିଭାଗୁଡ଼ିକରେ ହିଁ ବିଭିନ୍ନ ଛନ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ସୁଯୋଗ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇପାରିଛି । ବିଭିନ୍ନ ଛନ୍ଦର ବ୍ୟବହାର ଓଡ଼ିଆ ଗାତିକବିଭାକୁ କେବଳ ଶୁଣି ମଧୁର କରି ନାହିଁ, ଓଡ଼ିଆ ଛନ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗବିଧକୁ ମଧ୍ୟ ପ୍ରାଞ୍ଚଳ କରିପାରିଛି । ଏହା ବ୍ୟତୀତ ଓଡ଼ିଶାରେ ସଂସ୍କୃତ କାବ୍ୟରଙ୍କ ଓ ରଚନାର ପରମରା ମଧ୍ୟ ସମୃଦ୍ଧ ଥିଲା । ସେହି ଓଡ଼ିଶା ସଂସ୍କୃତ କାବ୍ୟ ରଙ୍ଗ ପରମରା ଓଡ଼ିଆ ଛନ୍ଦକୁ ସମୃଦ୍ଧ କରିବାରେ ସହାୟକ ହୋଇଛି । ସଂସ୍କୃତ କାବ୍ୟ ପରଂପରା ଓ ମୌଖିକ ଗୀତ ପରମରାରେ ସନ୍ମଳନରେ ଓଡ଼ିଆ ଛନ୍ଦ ସମୃଦ୍ଧି ଲାଭ କରିଛି । ପଣ୍ଡିତ ନୀଳମଣି ମିଶ୍ର ଏ ସଂପର୍କରେ ମତ ଦେବାକୁ ପାଇ ଲେଖିଛନ୍ତି - “ଓଡ଼ିଆ ଗାତିଥାତ୍ତ୍ୱ ସମ୍ପର୍କରେ ଆଲୋଚନା କଲେ ଜଣାଯାଇ ଯେ ଏହାର ମୂଳଭିତ୍ତି କେଉଁ ଅନାଦି କାଳରୁ ଜନଜୀବନକୁ ଉଦ୍‌ବୃଦ୍ଧ କରି ଆସୁଛି । କ୍ରମବର୍କମାନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବିଭାବ ସହିତ ସମାନ ଭାବରେ ତାଳ ଦେଇ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ‘ଗାତିକାବ୍ୟ’ ଖୁବ୍ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଗ୍ରାମ୍ୟଗୀତ, ତଗଡ଼ମାଳା, ଓଡ଼ିଆ ଘରର ଝିଅବୋହୁଙ୍କ କାନ୍ଦଣା ମାଧ୍ୟମରେ ଅଯମାରମ୍ଭ ହୋଇଛି, କିନ୍ତୁ ସୁରୁଚି ସଂପନ୍ନ ଗାତିକାବ୍ୟ ଅର୍ଥାତ୍ କୋଇଲି, ଚଉତିଶା, ପୋଇ, ବୋଲି, ପାଲା, ଭଜନ ଓ ଚୌପଦୀ ଆଦି ଆଜିକ ବିଭାବର ବିକାଶମୂଳରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ରଚିତ ‘ଗାତରୋବିଦ୍ୟ’ର କାନ୍ତ, କମନୀୟ, ସରସ, ମଞ୍ଚୁଳ ତଥା ତ୍ୟରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ରଚିତ ‘ଅଭିନବ ଗାତରୋବିଦ୍ୟ’, ‘ରୁକ୍ଷିଣୀ ପରିଶୟ’, ‘ଶ୍ରୀଜଗନ୍ମାଥବଲ୍ଲଭ ନାଟକ, ‘ମୁକୁଟ ବିଲାସ’, ‘ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଲୀଳା-ତରଙ୍ଗିଣୀ’, ‘ଶିବଲୀଳାମୃତ’, ‘ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ନୀଳାମୃତ’ ଆଦି ସଂସ୍କୃତ ଗାତିକାବ୍ୟର ରଚନାଶୈଳୀ ବିଶେଷ ପ୍ରଭାବ ପକାଇଥିବାର ଅନୁମାନ । ସେ ଯାହାହେଉ, ଓଡ଼ିଆ ଗାତିଥାତ୍ତ୍ୱରେ ବିକାଶମୂଳରେ ଲୋକମୁଖରେ ପ୍ରଚାରିତ ଗ୍ରାମ୍ୟଗୀତ ଓ କାନ୍ଦଣା ଆଦିର ଅବଦାନ ଅତ୍ୱଳନୀୟ ।” (ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ଲିପି, ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟ, ୧୯୭୭, ପୃଷ୍ଠା - ୪୩) ବାସ୍ତବରେ ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନା କଲେ ଜଣାଯାଇଥାଏ ଯେ, ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଯେଉଁ ବିପୁଳ ଛନ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗ ରହିଛି ତାହା ମୁଖ୍ୟତଃ ତିନୋଟି ସୂତ୍ର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଛି; ଲୋକଗୀତ, ପ୍ରାକୃତ ଓ ସଂସ୍କୃତ ।

ସାରଳା ଦାସଙ୍କ ‘ଦାଣ୍ଡିବୁଢ଼’ ଲୋକବୃତ୍ତ ବା ଲୋକଗୀତରୁ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଛି । ବସା ଦାସ ‘କଳସ ଚଉତିଶା’କୁ ବୌଦ୍ଧ ସିଦ୍ଧାତାର୍ଥ୍ୟଗଣ ପ୍ରୟୋଗ କରିଥିବା ‘ମାଳବ’ ରାଗରେ ରଚନା କରିଛନ୍ତି । ମଧ୍ୟମୁଗ୍ରାମ କବିଗଣ ତାଙ୍କ କାବ୍ୟ କବିଭାରେ ବହୁ ଛନ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ କରିଛନ୍ତି । ବଳରାମ ଦାସଙ୍କ ଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ, ରମ୍ଭ ଅରକ୍ଷିତ, ଦାନକୃଷ୍ଣ, ସାଲବେଶ, ଆର୍ଦ୍ର ଦାସ, ଚନ୍ଦନ ହଙ୍କୁରୀ, ନିତ୍ୟାନନ୍ଦ, ବନମାଳୀ, କବିସୂର୍ଯ୍ୟ, ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ, ଅଭିମନ୍ୟ ଆଦି କବିଗଣ ନିଜ ନିଜ ରଚନାରେ ବହୁ ଛନ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ କରିଛନ୍ତି । ଅଞ୍ଜୁନ ଦାଶ ତାଙ୍କ ‘ରାମବିଭା’ କାବ୍ୟରେ ମଙ୍ଗଳ ଗୁଞ୍ଜରୀ ଛନ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ କରିଥିବା ସମୟରେ ରୁକ୍ଷିଣୀ ବିଭା କାବ୍ୟରେ କାର୍ତ୍ତିକ ଦାସ ଆଶାତ୍-ଶୁକ୍ଳ ଛନ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ କରିଛନ୍ତି । ବଳରାମ ଦାସ ତାଙ୍କର ‘ମୃଗୁଣୀ ସୁତ୍ର’କୁ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶାକ୍ଷରୀ

ଓଡ଼ିଆ ସ୍ନାତକୋତ୍ତର କାର୍ଯ୍ୟକ୍ରମ

ବୃତ୍ତରେ ରଚନା କରିଛନ୍ତି । ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ତାଙ୍କ ‘ମୃଗୁଣୀ ସ୍ତୁତି’କୁ ‘ଆଶାଢ଼ ଶୁଳ୍କ’ ଛାନ୍ଦରେ ରଚନା କରିଛନ୍ତି । ଦେବ ଦୂର୍ଲଭ ଦାସ ‘ରହସ୍ୟ ମଞ୍ଚରୀ’ କାବ୍ୟରେ ‘ମହ୍ଲାର’ କଲ୍ୟାଣ ଆହାରୀ, କରୁଣା ରାଗବାରୀ ରାଗର ପ୍ରୟୋଗ କରିଛନ୍ତି । ସେହିପରି ନରସିଂହ ସେଣ ‘ପରିମଳା’ କାବ୍ୟରେ ଗୁଞ୍ଜରୀ, ଚକ୍ରକେଳୀ ବାଣୀ ଓ ବିଷ୍ଣୁ ଦାସ ‘ପ୍ରେମଲୋଚନା’ କାବ୍ୟରେ ମଙ୍ଗଳ ଗୁଞ୍ଜରୀ ରାଗର ବ୍ୟବହାର କରିଛନ୍ତି ।

‘ପରିମଳା’ କାବ୍ୟରେ ଚକ୍ରକେଳୀ ବାଣୀର ଉଦାହରଣ :

“ହଂସ ଛାଡ଼ିଣ ଅବନୀ ମଣ୍ଡଳ
ମାନସରକୁ କଲେ ଅନୁକୂଳ ।
ଝଞ୍ଜାନିଳ ପ୍ରଖର ହୋଇ ବହେ
ନବମାଳତୀ ମଧୁଗନ୍ଧ ବହେ ।
ନବକୁସୁମ ବିକାଶ ନିକର
ନିରତରେ ମଣ୍ଡିଲେ ନଦୀତୀର ।”

‘ପରିମଳା’ କାବ୍ୟରେ ଗୁଞ୍ଜରୀ ଛନ୍ଦର ଉଦାହରଣ :

ସଖୀ ଗୋ,
ଉଠି ଚନ୍ଦ୍ରକୁ ବୋଲଇ ସେ ନାରୀ
କିମ୍ବା ମୋତେ ଅକାରଣେ ଦହୁଆଛୁ
ମୁଁ ତ ନୁହଇ ତୋର ବଜରି ।
କ୍ଷୀର ସମୁଦ୍ରରୁ ଜାତ ଯେ ତୁହି
ତୋତେ ଭଲ ନ ବୁଝିଲେଇଁ ମୁହିଁ
ମୋର ନିବିଡ଼ ପ୍ରୟୋଧର ତୋତେ
ଧଇଲି ତହିଁ କାନ୍ତ ନଖକଟେ ।

ଚନ୍ଦ୍ର ହେ,
ସେ ଗୁଣ ତ ଯେବେ ନ ଧରୁ ଶଶୀ
ଯେ ମୋର ବିରହ ଦୁଃଖ କାଳେ
କରଣେ କରି ଦହୁଛୁ ଆସି ।
ପୀରତି ନ ଧରୁ ତୁ ଶଶଧର
ତୋତେ ନିତ୍ୟ ଶିରେ ବହଇ ହର
ଭାଇ ତୋହର ପ୍ରାଣ ହରୁଥିଲା
ଶିବ ପୂଣି ଗ୍ୟାନି ବୋଲି ତାରିଲା ।

ପଞ୍ଚଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ଓ ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ ଅନେକ ଗୀତିକବିତା ରଚନା କରାଯାଇଛି, ଯାହାର ଉଲ୍ଲେଖ ପୂର୍ବରୁ କରାଯାଇଛି । ଏହି ଗୀତିକବିତା ଗୁଡ଼ିକରେ କେଦାର, ମଙ୍ଗଳ, ତୈରବ, ବଙ୍ଗଳାଶ୍ରୀ, ମାନବ, କାମୋଦୀ, ରାମକେରୀ, ଧନଶ୍ରୀ, ତୋଖୁ, କଲ୍ୟାଣ-ଆହାରୀ, ବରାଡ଼ି, ଚକ୍ରକେଳି, ଆଶାଢ଼ ଶୁକ୍ଳ, ଭୂପାଳ, କଳସା ଆଦି ଛନ୍ଦ ଓ ବୃତ୍ତର ବ୍ୟବହାର ହୋଇଛି ।

ମଧ୍ୟୟୁଗ ବା ରାତିଯୁଗ ଥିଲା ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ ସାହିତ୍ୟର ସୁରଖ୍ୟୁଗ । ଏହି ସମୟରେ ବହୁ ପ୍ରତିଭାବାନ କବି କାବ୍ୟ ଓ ଗୀତିକବିତା ରଚନା କରି ଓଡ଼ିଆ ବାଣୀ ଭଣ୍ଣାରକୁ ସମୃଦ୍ଧ କରିଛନ୍ତି । ଏହାର ସର୍ବାଗ୍ରେ ରହିଛନ୍ତି କବି ସମ୍ବାଟ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ । ଅନନ୍ୟ ପ୍ରତିଭା ସଂପନ୍ନ ଏହି ରାଜପୁତ୍ର କବି ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ ସାହିତ୍ୟର ଶ୍ରୀ ଅଭିବୃଦ୍ଧି କରିବାରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସହାୟକ ହୋଇଛନ୍ତି । ପ୍ରତିଭା ଓ ବହୁ ଶାସ୍ତ୍ରଦର୍ଶିତାର ଦୁର୍ଲଭ ମିଳନରେ ଯେଉଁ ଅମଳିନ କବି ପ୍ରତିଭା ସୃଷ୍ଟି ହୁଏ ତାହାର ଅନନ୍ୟ ଉଦାହରଣ କବି ସମ୍ବାଟ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ । କାବ୍ୟରେ ଛନ୍ଦ, ରାଗ ରାଗିଣୀ, ବୃତ୍ତ ଓ ଅକ୍ଷର ନିୟମର ପରାକ୍ଷା ନିରାକ୍ଷାରେ ସେ ନିଜ କାବ୍ୟ ସାହିତ୍ୟକୁ ସମୃଦ୍ଧ କରିଛନ୍ତି ।

ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସରେ କବି ସମ୍ବାଟ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ଛନ୍ଦ ଓ ରାଗ ପ୍ରୟୋଗରେ ଯେଉଁ ସିଦ୍ଧିଲାଭ କରିଛନ୍ତି ତାହା ଅନନ୍ୟ ଓ ଅନତିକ୍ରମ । ସଂସ୍କୃତ କାବ୍ୟ ତଡ଼କର ଗଭୀର ଅଧ୍ୟନ ପୂର୍ବକ ନିଜର କବି ପ୍ରତିଭା ମାଧ୍ୟମରେ ତାଙ୍କ କାବ୍ୟକୁ ସେ ଏକାଧାରରେ ଗଭୀର ତଡ଼କର ତଡ଼କର ସଙ୍ଗୀତ ସମ୍ବଲିତ କରିଛନ୍ତି । ସଂସ୍କୃତ କାବ୍ୟଦର୍ଶିରେ ନିଜ କାବ୍ୟ ସମୂହକୁ ସଂଗଠିତ କରିଥିଲେ ହେଁ ସେ ଗୁଡ଼ିକ କେଉଁଠି ବି କେବଳ ଶୁଣ୍ଟ ତଡ଼କର ସମ୍ବଲିତ ହୋଇ ରହି ନାହାନ୍ତି । ତଡ଼କର ସହ ରସ ଓ ସଙ୍ଗୀତର ଅପୂର୍ବ ସମନ୍ୟ ତାଙ୍କର କାବ୍ୟ ସାହିତ୍ୟ । ପ୍ରତ୍ୟେକ କାବ୍ୟରେ ଛାନ୍ଦର ରସ ଅନୁସାରେ ସେ ଛନ୍ଦ ଓ ରାଗର ପ୍ରୟୋଗ କରିଛନ୍ତି, ତାହାର ସୂଚୀ ନିମ୍ନରେ ପ୍ରଦାନ କରାଗଲା ।

ଖ) କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ : ମଙ୍ଗଳ ଗୁଜ୍ଜରୀ, ରାଗମାଳ-ତୋଡ଼ିବାଣୀ, କେଦାର-ଚକ୍ରକେଳି ବାଣୀ, ମଙ୍ଗଳବରାତ୍ରୀ-ମୁନିବର ବାଣୀ, ଗୁଜ୍ଜରୀ, ବସନ୍ତ, ରସକୋଇଲା, ଦେଶାକ୍ଷ, ମଙ୍ଗଳା, କତଶିକ, ଶଙ୍କରାଭରଣ, ରାଗବରାତ୍ରୀ-ଆଶାଢ଼ ଶୁକ୍ଳ ବାଣୀ, କାମୋଦୀ, ଘଣ୍ଣାରବ, ନଳିନୀଗୌଡ଼ା, ଚିନ୍ତାକୌଶିକ, କାଳୀ, ରାମକେରୀ, ମାଳବ, କଳହଂସ କେଦାର, ଭୂପାଳ, ମଙ୍ଗଳ, କନତା, କଲ୍ୟାଣଆହାରୀ, ଚିନ୍ତା ତୈରବ, ଚିନ୍ତା ଦେଶାକ୍ଷ, କାପିକାମୋଦୀ, ମାଳବରାତ୍ରୀ, କୁମ୍ଭକାମୋଦୀ, ପାହାଡ଼ିଆ କେଦାର, ବସନ୍ତ ବରାତ୍ରୀ, ବିଚିତ୍ର ଦେଶାକ୍ଷ, ସିନ୍ଧୁ ଦେଶାକ୍ଷ, ଚିନ୍ତା ବରାତ୍ରୀ ମଙ୍ଗଳ ଗୁଜ୍ଜରୀ, ପଞ୍ଚମ ବରାତ୍ରୀ-କଳସାବାଣୀ, ଭାଟିଆରୀ ଆଦି ଛନ୍ଦ ଓ ରାଗର ସମନ୍ୟରେ କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ କାବ୍ୟଟି ରଚିତ ହୋଇଛି । ଏହି କାବ୍ୟରେ ବସନ୍ତ ରତ୍ନର ବର୍ଣ୍ଣନା ବସନ୍ତ ରାଗରେ ରଚିତ କରିଥିବା କଥା ଉପେନ୍ଦ୍ର ସେହି ଛାନ୍ଦରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ସେ ଲେଖନିହାନ୍ତି:

“ମୋହି ପାରଇ ଜଗତ ଯେଉଁ ଗୀତ ଆଲଙ୍କିତ ସ୍ଵର ସପତ,
 ସ୍କୁକିତ ଲୋକିତ ଯହୁଁରେ ପନ୍ନଗ ଅନଙ୍ଗ ତହୁଁ ଗୁପତ,
 ବିହଗ, ପଶୁ ସ୍ଵରେ ସ୍ଵରେ ଧଇଲେ,
 ପ୍ରଶନ୍ତ କରି ବସନ୍ତ ରାଗ ଧରି ସର୍ବଲୋକେ ତାହା ଗାଇଲେ ।

(କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ-୩୩ ଛାନ୍ଦ)

ଘ) ବୈଦେହୀଶ ବିଳାସ : ବୈଦେହୀଶ ବିଳାସ କାବ୍ୟରେ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଯେଉଁ ଛନ୍ଦ ଓ ରାଗର ପ୍ରଯୋଗ କରିଛନ୍ତି, ସେଗୁଡ଼ିକ ହେଲା:- ମଙ୍ଗଳ ଗୁଞ୍ଜରୀ, କେଦାର-ଚକ୍ରକେଳି ବାଣୀ, ନଳିନୀ ଗୌଡ଼ା, ଧନାଶ୍ରୀ, ବିଭାସଗୁଞ୍ଜରୀ, ଭୈରବ-ଆଦ୍ୟପ୍ରାତାନପ୍ରାସ, ଦେଶାଷ୍ଟ-ଚକ୍ରକେଳି ବାଣୀ, କଲ୍ୟାଣ ଆହାରୀ, ବଙ୍ଗଲାଶ୍ରୀ, ଆଶାଢ଼ଶୁକ୍ଳ-ରାଗ ଚିତ୍ତାମୁଖାରି, ଘଣ୍ଟାରବ, ବସନ୍ତ, ଚିତ୍ତା ଭୈରବ, ନଳିନୀଗୌଡ଼ା, ମଙ୍ଗଳ-ମଣୋହି ଭିଆଇବା ବାଣୀରେ, ଆଶାବରୀ, ବିଚିତ୍ର ଦେଶାଷ୍ଟ, କୌଣ୍ଠିକ, ଖଣ୍ଡକାମୋଦୀ, କାମୋଦୀ, ପଞ୍ଚମବରାତୀ-ବିପ୍ରସିଂହା ବାଣୀରେ, କାମୋଦୀ-ରୁକ୍ଷିଣୀ ଚଉତିଶା ବାଣୀରେ, ପଞ୍ଚମ ବରାତୀ, ଚଳଘଣ୍ଟ କେଦାର ପ୍ରଭୃତି ଛନ୍ଦକୁ ରାଗ ଓ ବାଣୀ ସହିତ ସଂଯୋଜିତ କରିଛନ୍ତି ।

୩. ରସିକହାରାବଳୀ - ରସିକହାରାବଳୀ କାବ୍ୟରେ ଉପେନ୍ଦ୍ର ପ୍ରଯୋଗ କରିଥିବା ଛନ୍ଦ-ରାଗ-ବାଣୀ ଗୁଡ଼ିକ ହେଲା- ମଙ୍ଗଳଗୁଞ୍ଜରୀ, ବସନ୍ତ, ରାମକେରୀ, ବରାତୀ-କଳଶାବାଣୀ, ଭାଟିଆରୀ, ବଙ୍ଗଲାଶ୍ରୀ, କାଳୀ ଓ କାମୋଦୀ ।

ଘ) ଗୌପଦୀଭୂଷଣ ବା ଉପେନ୍ଦ୍ରଭଞ୍ଜ ଚମ୍ପୁ : ଏହି ଚମ୍ପୁରେ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଛନ୍ଦ ଓ ରାଗର ଅପୂର୍ବ ସମନ୍ଵୟ କରିଛନ୍ତି । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଛନ୍ଦ ସହ ସେ ଏକ ତାଳର ସଂଯୋଗ କରି ଚମ୍ପୁର ଗାନଧର୍ମିତାକୁ ଅଧିକ ମାର୍ମିକ ଓ ପ୍ରଭାବଶାଳୀ କରି ପାରିଛନ୍ତି । ନିମ୍ନରେ ଛନ୍ଦ ଓ ରାଗର ସମ୍ବଲନ ସ୍ଥୂଚୀ ପ୍ରଦାନ କରାଗଲା ।

୪. ଆଶାବରୀ-ଏକତାଳୀ, କାମୋଦୀ-ସରିମାନ, ସିକୁ ଦେଶାଷ୍ଟ-ପହପଟ, ଧନାଶ୍ରୀ-ପତ୍ରିତାଳ, କନତ୍ତା-ଆଠତାଳି, ବଙ୍ଗଲାଶ୍ରୀ-ତ୍ରିପୁଟା, ଭାଟିଆରୀ-ପହପଟ, କେଦାରକାମୋଦୀ-ପହପଟ, ପରଜ-ଆତତାଳି, କେଦାର-ପହପଟ, କାପି-ଝୁଲା, ତୋଡ଼ୀ-ଆଠତାଳୀ, ତୋଡ଼ୀପରଜ-ପହପଟ, ଶଙ୍କରାତରଣ-ଆଠତାଳୀ, ଆହାରୀ-ଏକତାଳୀ, କାପି ମୁଖାବରୀ-ପହପଟ, ପଞ୍ଚମବରାତୀ-ତ୍ରିପୁଟା, କାପି-ସରିମାନ, ପୂରବୀ-ପତ୍ରିତାଳ, ଗଡ଼ମାଳିଆ-ଏକତାଳି, କାମୋଦୀ-ଏକତାଳି, କେଦାରଗୌଡ଼ା - ସରିମାନ, ଆନନ୍ଦଭୈରବ- ତ୍ରିପୁଟା ଓ ଚିତ୍ତାକେଦାର - ତ୍ରିପୁଟା ।

ଡ) ରସଲେଖା କାବ୍ୟରେ ବ୍ୟବହୃତ ଛନ୍ଦ : ନଳିନୀଗୌଡ଼ା, ମମଳବରାତୀ, ଚକ୍ରକେଳି, ମଙ୍ଗଳଗୁଞ୍ଜରୀ, ନଟୀ ବାଣୀ, ବରାତୀ, ଘଣ୍ଟାରବ, ବସନ୍ତ, ବଙ୍ଗଲାଶ୍ରୀ, ବସନ୍ତବରାତୀ, ଚିତ୍ତାରସକୋଇଲା, ମାଳବ, କାଳୀ, ବସନ୍ତଭୈରବ, କୌଣ୍ଠିକ, ବରାତୀ, କାମୋଦୀ, ଶଙ୍କରାତରଣ ।

୫. ଅବନା ରସ ତରଙ୍ଗ - କବି ଉପେନ୍ଦ୍ର ଅବନା ରସ ତରଙ୍ଗ କାବ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ବିଭିନ୍ନ ଛନ୍ଦର ଚ୍ୟବହାର କରିଛନ୍ତି । ସେଗୁଡ଼ିକ ହେଲା - ପ୍ରଥମ ଛାନ୍ଦ - ମାଳବ, ଦ୍ଵିତୀୟ ଛାନ୍ଦ - ବରାତୀ, ତୃତୀୟ ଛାନ୍ଦ-ମଙ୍ଗଳଗୁଞ୍ଜରୀ, ଚତୁର୍ଥ ଛାନ୍ଦ - ଗୋଖୁ, ପଞ୍ଚମ ଛାନ୍ଦ - ବଙ୍ଗଲାଶ୍ରୀ, ଷଷ୍ଠ ଛାନ୍ଦ - ଚକ୍ରକେଳି, ସପ୍ତମ ଛାନ୍ଦ - ବସନ୍ତ, ଅଷ୍ଟମ ଛାନ୍ଦ - କୁମ୍ବ କାମୋଦୀ, ନବମ ଛାନ୍ଦ - ଆଶାଢ଼ ଶୁକ୍ଳ, ଦଶମ ଛାନ୍ଦ - ରାମକେରୀ, ଏକାଦଶ ଛାନ୍ଦ - କାଳୀ, ଦ୍ୱାଦଶ ଛାନ୍ଦ - କଳଶ ।

ସପ୍ତମ ଛାନ୍ଦରେ ବସନ୍ତ ରତ୍ନ ବର୍ଣ୍ଣନା ବସନ୍ତ ଛନ୍ଦରେ ସେ ଏହିପରି ଭାବରେ ଲେଖିଛନ୍ତି :

“ଅସମଶର ଉଛୁନ୍ତ କରଇତ କଥନ କମଳ ନୟନ ।

କର ଜଳଧର ସଦୟ ଉଦୟ ନ କର ବର ଗରଜନ ।

ଜଳଦ, ଚଳକ କନକ ନଗର ।
 ନ କର ସଖ ପରଖର ପବନ ଜଳ ବରଷଣ ନ କର । ୧ ।
 ମମ ଧନର ଏସନ ପରସନ୍ତ ଚଞ୍ଚଳ କର ଦରଶନ ।
 ତଳ ତଳପ କରଣ ହତ ସତ କଞ୍ଚଳ ସଜଳ ନନ୍ଦନ ।
 ଜଳଦ, ସତ ଏ ଯଶ ଅରଜନ ।
 ଦହ କନକ ଚହକ ବରନର ରଜତସମ ଅଯତନ । ୨ ।”

(ଅବନା ରସତଙ୍ଗ, ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜୀ, ଅରୁଣୋଦୟ ପୁସ୍ତକାଳୟ, କଟକ, ୧୯୩୩, ପୃଷ୍ଠା - ୩୮)

ତ) “ଛାନ୍ଦ-ଭୂଷଣ”ରେ ବ୍ୟବହୃତ ଛନ୍ଦ : ମାଲବ, କଳହଂସ କେଦାର, ଚୋଖୁ, କଉଶିକ, ବରାଡ଼ି, ଦେଶାକ୍ଷ, ରାଜବିଜେ, କନତା, କୁମ୍ବକାମୋଦୀ, ରାମକେରୀ, କଲ୍ୟାଣ ଆହାରୀ, ବିଭାସଗୁଞ୍ଜରୀ, ବରାଡ଼ି, କଲ୍ୟାଣୀ, ଘଣ୍ଟାରବ, ପାହାଡ଼ିଆ କେଦାର, ଶଙ୍କରାତରଣ, ନଳିନୀଗୌଡ଼ା ପ୍ରଭୃତି ।

ଛାନ୍ଦଭୂଷଣରେ ପାହାଡ଼ିଆ କେଦାର ଛନ୍ଦର ଉଦାହରଣ :

“ଦେବକୀ ପ୍ରିୟକୁମାର ମରମସୁଦର ସାର ସାରସକର ଧରଣୀ ଧର ନିଜ ସ୍ଥାନରେ ହରଷେ ଥୋଇ ଯେ ।
 ଦୋହୀ କୃଷ୍ଣରେ ସେ ପୁରୁଷ ହେବାରୁ ହୋଇ ସନ୍ତପ ହୃଦବହେ ଦହିଯୁପିତ୍ରା ବହୁତ ସତ୍ତର ଯାଇଁ ଯେ ।
 ଦାନ୍ୟ କହି ସୁରଭି ଘେନି ସଙ୍ଗରେ ଯେ ।
 ଦସ୍ତ୍ୟ ପ୍ରକାରେ ମିଳି କୃଷ୍ଣ ଆଗରେ ଯେ ।
 ଦକା ଛାଡ଼ିଲା ବରାଇ କ୍ଷମା ଅପରାଧକୁ କଳା ସେ କ୍ଷମାମଣ୍ଡଳେ ଖ୍ୟାତ ଗୋବିନ୍ଦ ଭୂମା ନାମ ସ୍ଵର୍ଗରେ ଯେ ।”

(ଛାନ୍ଦଭୂଷଣ, ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜୀ, ଦାଶରଥ ପୁସ୍ତକାଳୟ, କଟକ, ଦ୍ୱିତୀୟ ସଂସ୍କରଣ, ପୃଷ୍ଠା - ୫୨)

ଛ) ଲାବଣ୍ୟବତୀ କାବ୍ୟରେ ବ୍ୟବହୃତ ଛନ୍ଦ : କବି ସମ୍ପାଦ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜୀ ଲାବଣ୍ୟବତୀ କାବ୍ୟରେ ନିମ୍ନଲିଖିତ ଛନ୍ଦଗୁଡ଼ିକ ବ୍ୟବହାର କରିଛନ୍ତି ।

ନଳିନୀଗୌଡ଼ା, ପଇହମଞ୍ଜରୀ, କେଦାର, ରସକୋଇଲା, ବସନ୍ତ, ରାମକେରୀ, ଭୂପାଳ, ମଙ୍ଗଳଗୁଞ୍ଜରୀ, ସାମଗୁଞ୍ଜରୀ, ଦେଶାକ୍ଷ, ଚୋଖୁ, କଉଶିକ, ବସନ୍ତଭୈରବ, ଗୁଞ୍ଜରୀ, ଶଙ୍କରାତରଣ, ମାଲବ, ଚିନ୍ତାଭୈରବ, ଭୈରବ, କାମୋଦୀ, କଲ୍ୟାଣଆହାରୀ, ପାହାଡ଼ିଆ କେଦାର, ଘଣ୍ଟାରବ, ଚିନ୍ତାଦେଶାକ୍ଷ, ବିରାଡ଼ି, ବସନ୍ତ, କାଳୀ, ପଞ୍ଚମବିରାଡ଼ି,, ଆଶାର୍ଦ୍ରଶୁକ୍ଳ, କୁମ୍ବକାମୋଦୀ, ବିଚିତ୍ର ଦେଶାକ୍ଷ, ବିଭାସଗୁଞ୍ଜରୀ, କଳଣା, ଆଶାବରୀ, ଖଣ୍ଡକାମୋଦୀ, ମଙ୍ଗଳ ।

ଉପେନ୍ଦ୍ର ତାଙ୍କ କାବ୍ୟ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟରେ ଛନ୍ଦକୁ ଏକ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଭୂମିଳା ପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି । କାବ୍ୟର ବିଷୟବସ୍ତୁ ଓ ବର୍ଣ୍ଣନା ଅନୁଯାୟୀ ସେ ଛନ୍ଦର ବ୍ୟବହାର କରିଥାନ୍ତି । ଏହା ବ୍ୟତୀତ ତାଙ୍କର ନାଦନିକ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରେ ସର୍ବଦା ଅଳଙ୍କାର ଓ ଛନ୍ଦ କାବ୍ୟଭୂଷଣ ଭାବରେ ପରିମୃହାତ ହୋଇଛି । ଛନ୍ଦ ଦ୍ୱାରା ତାଙ୍କ କାବ୍ୟ ସଂସାର ଚିନ୍ତା କରାଯାଇ ନପାରେ । ଛନ୍ଦ ଓ ରାଗର ସମନ୍ତ୍ୟରେ ତାଙ୍କର କାବ୍ୟକବିତା ସଙ୍ଗତମାନ । ଏଣୁ ଗୋପବନ୍ଧୁ ତାଙ୍କ ସଂପର୍କରେ କହିଛନ୍ତି :

ପଥେ ପାଞ୍ଚ ହଞ୍ଚମନା

ବିଲେ ବୋଲେ ଚଷା   ଅନ୍ତପୁରେ ଯୋଷା
ନୃତ୍ୟରଙ୍ଗେ ବାରାଙ୍ଗନା ।”

ଦୀନକୃଷ୍ଣ ଦାସ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କର ‘ରସକଲ୍ୟୁଳ’ କାବ୍ୟରେ ବହୁ ଛନ୍ଦ ଓ ରାଗର ବ୍ୟବହାର କରିଛନ୍ତି । ଛନ୍ଦ ଓ ରାଗର ବ୍ୟବହାର ମାଧ୍ୟମରେ ସେ ଏହି କାବ୍ୟକୁ ସଙ୍ଗୀତରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ କରିଛନ୍ତି, ଯେଉଁଥୁ ପାଇଁ ତାଙ୍କୁ କାବ୍ୟଯଶ ପାପୁ ହୋଇଅଛି । ସେ ରସକଲ୍ୟୁଳର ପ୍ରଥମ ଛାନ୍ଦକୁ ରାଗ ସଙ୍ଗମ ତିଆରି, ଦିତୀୟ ଛାନ୍ଦକୁ ଚୋଖ୍ୟ, ଅଷ୍ଟମ ଛାନ୍ଦକୁ ରାଗ ଆହାରୀ ଏବଂ ଦୂତାଇ ବାରମାସୀ ବାଣୀ, ନବମ ଛାନ୍ଦକୁ ତୈରବ ଓ ଉଦ୍ଦବ ଚଉତିଶାବଣୀ, ଏକାଦଶ ଛାନ୍ଦକୁ ଚକ୍ରକେଳି ଛନ୍ଦ, ପଞ୍ଚବିଂଶ ଛାନ୍ଦକୁ ରାଗ କାମୋଦୀ ଏବଂ ରୁକ୍ଷଣୀ ଚଉତିଶାବଣୀ ଓ ଦାତ୍ରିଂଶ ଛାନ୍ଦକୁ ଚିତ୍ରାଦେଶାକ୍ଷ ରାଗରେ ରଚନା କରିଛନ୍ତି । ‘ରସକଲ୍ୟୁଳ’ କାବ୍ୟରେ ଅନେକ ଛାନ୍ଦରେ ରାଗ ଓ ଛନ୍ଦ ଏକତ୍ର ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ଦୀନକୃଷ୍ଣଙ୍କ ପରି ଭକ୍ତଚରଣ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କ ‘ମଥୁରା ମଙ୍ଗଳ’ କାବ୍ୟରେ ଗୋଟିଏ ଛାନ୍ଦରେ ଉଭୟ ରାଗ ଓ ବୃତ୍ତ ଅଥବା ବାଣୀର ପ୍ରୟୋଗ କରିଛନ୍ତି । ‘ମଥୁରା ମଙ୍ଗଳ’ର ପ୍ରଥମ ଛାନ୍ଦ ରାଗ ଚକ୍ରକେଳି, ଦିତୀୟ ଛାନ୍ଦ କାଳି, ତୃତୀୟ ଛାନ୍ଦ ବଜାଲାଶୀ, ଷଷ୍ଠ ଛାନ୍ଦ ବରାତି ରଚନା କରିଥିବା ସମୟରେ ଏକବିଂଶ ଛାନ୍ଦରେ ରାଗ କାପି ସହ ଅବକାଶ ବୃତ୍ତ, ତ୍ରୟୋବିଂଶ ଛାନ୍ଦରେ ରାଗ ଦେଶାକ୍ଷ ସହ ମଧୁପ ଚଉତିଶା ବୃତ୍ତରେ ରଚନା କରିଥିବା ସମୟରେ ସପ୍ତବିଂଶ ଛାନ୍ଦଟି ବିପ୍ରସିଂହା ଚୌତିଶାବଣୀରେ ରଚନା କରିଛନ୍ତି । ସେହିପରି ସଙ୍ଗୀତ ଜଗତରେ ଅତି ସଫଳ ହୋଇଥିବା କବିସୂର୍ଯ୍ୟ ବଳଦେବ ରଥଙ୍କ କିଶୋର ଚନ୍ଦ୍ରାନନ୍ଦ ଚମ୍ପୁ” ରେ ରାଗ, ଛନ୍ଦ ଓ ବୃତ୍ତର ଅଦିତୀୟ ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଛି । ସେ ପ୍ରୟୋଗ କରିଥିବା ରାଗରାଗିଣୀ ସର୍ବଦା ଗବେଷକମାନଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟି ଆକର୍ଷଣ କରିଛି । “କବିସୂର୍ଯ୍ୟ ଚମ୍ପୁର ବିଭିନ୍ନ ସଙ୍ଗୀତରେ ଭାବୋପଯୋଗୀ ରାଗ-ରାଗିଣୀମାନ ସମ୍ମିବେଶିତ କରିଛନ୍ତି । ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ଭାବକୁ ଉପଯୋଗୀ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ରାଗ-ରାଗିଣୀରେ ପରିବେଶନ କରିବା ପାଇଁ ସଙ୍ଗୀତ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ରହିଛି । ଜଣେ ନିପୁଣ ଗାୟକ ଓ ସଙ୍ଗୀତଙ୍କ ହିସାବରେ କବିସୂର୍ଯ୍ୟ ସେ ବିଷୟରେ ଅବହିତ ଥିଲେ । ସେଥିପାଇଁ ସେ ସାବେରା କେଦାର, ତୋଡ଼ି, ପରଜ, କାମୋଦୀ, ପଞ୍ଚମ ବରାତ୍ରି, ମୁଖାରୀ, ଦେଶାକ୍ଷ, କାନ୍ତର୍ଦ୍ଵାରୀତା, ଝଞ୍ଜୋଗା, ଉଚିଆରୀ, କାପି, ପୂରବୀ, ଶଙ୍କରାତରଣ ପ୍ରଭୃତି ରାଗ ଚମ୍ପୁର ବିଭିନ୍ନ ଗୀତରେ ସଂଯୋଜିତ କରିଛନ୍ତି । ‘କବିସୂର୍ଯ୍ୟ ଗ୍ରହ୍ବାବଳୀ’ରେ ଶ-ଗୀତରେ କୌଣସି ରାଗ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇ ନଥିବାର ଦେଖାଯାଏ ।” (କିଶୋର ଚନ୍ଦ୍ରାନନ୍ଦ ଚମ୍ପୁ, ସଂପାଦନା : ଡକ୍ଟର କୃଷ୍ଣଚରଣ ବେହେରା, ୧୯୫୪, ପୃଷ୍ଠା - ୧୩୩) । ବିଭିନ୍ନ ଗୀତରେ ବଳଦେବ ଯେଉଁ ରାଗ ରାଗିଣୀର ସଫଳ ପ୍ରୟୋଗ କରିଛନ୍ତି; ତାହାହିଁ ଏହି ଚମ୍ପୁକାବ୍ୟରୁ ଘରେ ଘରେ ପରିଚିତ କରାଇଛି । ସଙ୍ଗୀତପ୍ରିୟ ଓଡ଼ିଶାର ଜନସାଧାରଣ ମୁଖରେ ଚମ୍ପୁର ଅନେକ ଗୀତ ଗୋଟିଏ ମୁଖରୁ ଆଉ ଗୋଟିଏ ମୁଖକୁ ପ୍ରବାହିତ ହୋଇଥାଏ ।

ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ମଧ୍ୟମର ପ୍ରାୟ ସମସ୍ତ କବି ନିଜ ରଚନାରେ ଛନ୍ଦ, ରାଗ ଓ ତାଳର ଅପୂର୍ବ ସମନ୍ୟ କରି କାବ୍ୟ-ସଙ୍ଗୀତ ନିର୍ମାଣରେ ସଫଳ ହୋଇଥିଲେ । ବିଶେଷତଃ ସଦାନନ୍ଦ କବିସୂର୍ଯ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମ, ବ୍ରଜନାଥ ବଡ଼ଜେନା, ଭକ୍ତଚରଣ ଦାସ ଓ ଗୋପାଳକୃଷ୍ଣ ପଇନାଯକ ପ୍ରମୁଖ ତାଙ୍କ କାବ୍ୟ କବିତାରେ ଛନ୍ଦ, ରାଗ ଓ ବୃତ୍ତର ବହୁବିଧ ପ୍ରୟୋଗ ମାଧ୍ୟମରେ ମଧ୍ୟମର ସାହିତ୍ୟକୁ ସଙ୍ଗୀତମୟ କରି ପାରିଥିଲେ । ଯଦୁମଣି

ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟତମ । କବି ଯଦୁମଣି ମହାପାତ୍ରଙ୍କ ଗାତ୍ର ଓ କାବ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ଏହି କାବ୍ୟ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିଥାଏ । ସେ ଲେଖିଥିବା ଚଉପଦୀ, ଉଜନ ଓ ଜଣାଶରେ ରାଗ ପୁରବୀ, ରସକେଦାର, ତୋଡ଼ିପରଳ, ମୁଖାବରି, କଲ୍ୟାଣ, ମେଘ ମହ୍ଲୀର, କାର୍ପି, ସୁରତ, ଆଶାବରୀ ଇତ୍ୟାଦିର ପ୍ରୟୋଗ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ପ୍ରବନ୍ଧ-ପୂର୍ଣ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର କାବ୍ୟରେ ରସକୁଳ୍ୟା, ଆଶାତ୍ ଶୁକ୍ଳ, ଆହାରୀ, ତୋଖ୍ର ଆଦି ଛନ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଥିବା ସମୟରେ ‘ରାଘବ ବିଳାସ’ କାବ୍ୟରେ ରାମକେରି, ଶଙ୍କରାତ୍ରଣ, ଆଶାତୁଶୁକ୍ଳ, ଧନାଶ୍ରୀ, ଲକିତ କାମୋଦୀ ଆଦି ଛନ୍ଦ ବ୍ୟବହାର କରିଛନ୍ତି । ‘ପ୍ରବନ୍ଧ-ପୂର୍ଣ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର’ କାବ୍ୟର ପଞ୍ଚମ କଲାରେ ବ୍ୟବହତ ତୋଖ୍ର ଛନ୍ଦର ଏକ ଉଦାହରଣ ନିମ୍ନରେ ପ୍ରଦାନ କରାଗଲା ।

“ଏଡେ ବିହୁଅଛି ପାଡ଼ା   ସର୍ପ ଦନ୍ତ-ଦର୍ପ ତ୍ରୀଡ଼ା
ଲୋଡ଼ା କରିବ ତା ସଙ୍ଗ ତୁଳି ବାସିଲେ
ଉଗ୍ରତାରେ ଅଗ୍ରସର   କୁଗୁହୀ ବରକୁମର
ମୃଗୟା ବିନୋଦୁଁ ଗମି ନମି ବସିଲେ
ନୃପ ପଚାରିବା ବିଚାରେ
ଭ୍ରମାଇଁ ଭ୍ରମାଇଁ ମନ ମନ୍ତ୍ରୀ ଉଜାରେ । ୮ ।

ମଧ୍ୟୟୁଗର ଅନ୍ୟତମ ପ୍ରଭାବଶାଳୀ କବି ଅଭିମନ୍ୟ ସାମନ୍ତ ସିଂହାର ଢାଙ୍କର ପ୍ରେମକଳା, ରସବତୀ, ପ୍ରେମ-ଚିନ୍ତାମଣି ଓ ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି କାବ୍ୟରେ ବହୁ ଛନ୍ଦ ଓ ବାଣୀ ବ୍ୟବହାର କରିଥିବା ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ଅଭିମନ୍ୟ ବ୍ୟବହାର କରିଥିବା ପ୍ରମୁଖ ଛନ୍ଦଗୁଡ଼ିକ ହେଉଛି; ତୋଖ୍ର, ବଙ୍ଗାଳାଶ୍ରୀ, କୌଶିକ, ଭେରବ, ଘଣ୍ଠାରବ, ମାଳଶ୍ରୀ, ଜୟନ୍ତ, ସିନ୍ଧୁ କାମୋଦୀ, ବରାତୀ, ପଙ୍କର ମଞ୍ଚରୀ, ଲକିତ କେଦାର, ବିଭାସ, ଗୁଞ୍ଜରୀ, ଭାଟିଆରୀ ତୋଡ଼ି, କାମୋଦୀ, ରସ କୋଇଳା, ମୁନିବର ବାଣୀ, ନିପ ମୁନ୍ତାବଳା, କଲ୍ୟାଣ, ରାମକେରୀ, ମଙ୍ଗଳ କେଦାର, ସଙ୍ଗମତିଆର ବାଣୀ, ପାହାଡ଼ିଆ କେଦାର, ନଳିନୀଗୋଡ଼ା-ଭୁପାଳ, ଲକିତ କାମୋଦୀ, ଆନନ୍ଦ, କନତ୍ତା, ଗୋରୀ, କାଳୀ, କଳସା, ତିପା, ଶାରଙ୍ଗ, ପୂରବୀ, ଗୁଞ୍ଜରୀ ଖେମଟା, ମଙ୍ଗଳ କାମୋଦୀ, ପଞ୍ଚମ ବରାତୀ, ବିଚିତ୍ର ଦେଶାକ୍ଷ, ଶଭରସୀ, ରସ କେଦାର, ବିଚିତ୍ର ଦେଶାକ୍ଷ, ଗଡ଼ମାଳିଆ, ଶୋକ କାମୋଦୀ, ରଶବିଜେ, ଚନ୍ଦମାନାମନ୍ତ୍ର କେଦାର, ସିନ୍ଧୁତା, ଆଶାତ୍ ଶୁକ୍ଳ ବରାତ୍ରି, ଧନାଶ୍ରୀ, ଚିନ୍ତା କାମୋଦୀ, ମଙ୍ଗଳ, କେଦାର କାମୋଦୀ, କୁମ୍ଭ କାମୋଦୀ, ଚକ୍ରକେଳୀ, ବିଭାସ, ଆହାରି ପ୍ରଭୃତି । ଢାଙ୍କ କାବ୍ୟ ସାହିତ୍ୟକୁ ସେ କେବଳ ଛନ୍ଦ ଓ ରାଗ ରାଶିଣୀମନ୍ତ୍ର କରି ନାହାଁଛି, ପ୍ରେମସୁଧାନିଧି କାବ୍ୟରେ ଢାଙ୍କ ପୂର୍ବ କବିମାନେ ବ୍ୟବହାର କରିଥିବା ଛାନ୍ଦମାନଙ୍କର ମଧ୍ୟ ସେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ତେବେ ଅନେକ ସ୍ଥଳରେ ସେ ପ୍ରଚଳିତ ଛନ୍ଦର ଶୁଣ୍ଙ୍ଗଲାରୁ ମୁକ୍ତ କରି ଅନ୍ୟ ଏକ ପ୍ରଥାବନ୍ଧ ଅଥବା ପ୍ରଚଳିତ ଶୁଣ୍ଙ୍ଗଲାକୁ ଅନୁସରଣ କରିଛନ୍ତି । ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣିର ୪୪ ଛାନ୍ଦକୁ ସେ ବଙ୍ଗାଳାଶ୍ରୀ ରାଗରେ ରଚନା କରିଛନ୍ତି ଯାହା ପ୍ରଚଳିତ ବଙ୍ଗାଳାଶ୍ରୀ ଛନ୍ଦର ଶୁଣ୍ଙ୍ଗଲା ନୁହେଁ । ଭୂପତି ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ରଚିତ ‘ଉଦ୍‌ବ ଚତୁରିଶା’ରେ ଯେଉଁ ଛନ୍ଦ ଶୈଳୀ ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଇଛି, ତାହାର ଅନୁସରଣରେ ସେ ଏହି ଶୁଣ୍ଙ୍ଗଲା ତିଆରି କରିଛନ୍ତି । ଅଭିମନ୍ୟଙ୍କ ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣିର ୪୪ ଛାନ୍ଦଟି ଏହିପରି ଛନ୍ଦରେ ରଚିତ ।

ଓଡ଼ିଆ ସ୍ନାତକୋତ୍ତର କାର୍ଯ୍ୟକ୍ରମ

“କୁଞ୍ଜେ ବିଜେ ସଖା ଭର ଅପସର କରି ହରି ରାଧା ଭାବେ
କହନ୍ତି ହେ ସଖା ଶଙ୍ଖାରି କରତେ କରତେ ମଦନ ଏବେ,
କିଶୋର, କି କରି ଲଭିବି କହ
କନକ-ଅଙ୍ଗୀ ଅଙ୍ଗୀକାର କାରକ କେ ହେବ, ରହିବ ଦେହ ।”

(ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି, ୪୪ଶ ଛାନ୍ଦ)

ମଧ୍ୟୟୁଗର ଅନ୍ୟତମ ପ୍ରତିଭାବାନ କବି ବ୍ରଜନାଥ ବଡ଼ଜେନା ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କର ‘ଶ୍ୟାମରାସୋସ୍ବବ’ ଏବଂ ‘କେଳିକଳାନିଧି’ କାବ୍ୟରେ ବିଭିନ୍ନ ଛନ୍ଦ ଓ ରାଗର ଏକତ୍ର ପ୍ରୟୋଗ କରିଛନ୍ତି । କବି ‘କେଳିକଳାନିଧି’ କାବ୍ୟକୁ ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ‘ପ୍ରେମସୁଧାନିଧି’ କାବ୍ୟ ଅବଲମ୍ବନରେ ରଚନା କରିଅଛନ୍ତି । ‘କେଳିକଳାନିଧି’ କାବ୍ୟରେ ବ୍ରଜନାଥ ମଙ୍ଗଳଗୁଜ୍ଜରା, ଆଷାଡ଼ ଶୁକ୍ଳ, କୌଶିକ, ବସନ୍ତ ବରାଡ଼ି, ଚକ୍ରକେଳି, ନଳିମୀ ଗୌଡ଼ା ପ୍ରଭୃତି ରାଗ ଓ ଛନ୍ଦ ବ୍ୟବହାର କରିଥିବା ସମୟରେ ‘ଶ୍ୟାମରାସୋସ୍ବବ’ରେ ମଙ୍ଗଳଗୁଜ୍ଜରା, ଚିନ୍ତାଦେଶାକ୍ଷ, ଆହାରା, କେଦାର-କାମୋଦୀ, ବଙ୍ଗଲାଶ୍ରୀ, ରାମକେରା, ପଞ୍ଚମ ବରାଡ଼ି, ଚିନ୍ତା-କେଦାର, ପାହାଡ଼ିଆ କେଦାର, ତୋଷ୍ମ, କାଳୀ ଓ କୁମ୍ଭ କାମୋଦୀ ପ୍ରଭୃତି ରାଗ ଓ ଛନ୍ଦର ବ୍ୟବହାର କରିଛନ୍ତି ।

୨.୩ ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ କବିତାରେ ଛନ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ

ଆଧୁନିକ ଯୁଗର କବିମାନେ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କର ଅଧୁକାଂଶ କାବ୍ୟରେ ଛନ୍ଦ, ବୃତ୍ତ ଅଥବା ରାଗର ନାମକରଣ କରିଥିଲେ ହେଁ ଅନେକ କାବ୍ୟ କବିତାରେ ସେ ସଂପର୍କରେ ଉଲ୍ଲେଖ ମଧ୍ୟ କରି ନାହାନ୍ତି । ଆଧୁନିକ ଯୁଗର ଅନ୍ୟତମ ପ୍ରମୁଖ କବି ରାଧାନାଥ ତାଙ୍କର କିଛି ରଚନାରେ ରାଗ, ବୃତ୍ତ ଓ ଛନ୍ଦର ଉଲ୍ଲେଖ କରିଥିବା ସମୟରେ ଅନେକ କାବ୍ୟ କବିତାରେ ସେ ଛନ୍ଦର ଉଲ୍ଲେଖ କରି ନାହାନ୍ତି । ଯେଉଁ କାବ୍ୟଗୁଡ଼ିକରେ ଆଦୌ ଛନ୍ଦର ଉଲ୍ଲେଖ ନାହିଁ, ସେବୁଡ଼ିକ ହେଲା - ମହାଯାତ୍ରା, ଦରଗାର, ଉର୍ବଶୀ, ଯମାତିକେଶୀ, ଚିଲିକା, ପାର୍ବତୀ ଆଦି କାବ୍ୟ । ତେବେ ମହାଯାତ୍ରାରେ କବି ରାଧାନାଥ ଅମିତ୍ରାକ୍ଷର ଛନ୍ଦର ସଫଳ ପ୍ରୟୋଗ କରିଥିଲେ, ସେଥି ନିମିତ୍ତ ସେ ଉଚ୍ଚ ପ୍ରଶଂସିତ ହୋଇଥିଲେ ଏବଂ ପରବର୍ତ୍ତୀ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଏହା ଏକ ବଳିଷ୍ଠ ଧାରାରେ ପରିଣତ ହେଲା । ଏ ସଂପର୍କରେ ମଧୁସୂଦନ ରାତ୍ରି ନିଜ ମନ୍ତ୍ରବ୍ୟ ଦେଇ ଲେଖିଛନ୍ତି - “ମହାଯାତ୍ରାର ଛନ୍ଦ ଓ ଭାଷା ବିଶ୍ୱଯରେ ମଧ୍ୟ କିଛି କହିବାର ଅଛି । ମହାଯାତ୍ରା ଅମିତ୍ରାକ୍ଷର ଛନ୍ଦରେ ଲିଖିତ ହୋଇଅଛି । ଉକ୍ତଳ କାବ୍ୟରେ ଅମିତ୍ରାକ୍ଷର ପ୍ରବର୍ତ୍ତନର ଏହି ପ୍ରଥମ ଶୁଭ ପ୍ରୟାସ । ଏଥୁପୂର୍ବ ବଙ୍ଗୀୟ କବିବର ଶ୍ରୀ ମାଇକେଲ ମଧୁସୂଦନ ଦଉ ବଙ୍ଗଲା ପଦ୍ୟର ପ୍ରକୃତି ଓ ନିଯମ ଆଲୋଚନା କରି ଏହି ଛନ୍ଦକୁ ପ୍ରବର୍ତ୍ତତ କରିଥିଲେ । ସୁତରାଂ ବଙ୍ଗୀୟ ପଦ୍ୟର ଏକାନ୍ତ ଅନୁରୂପ ଉକ୍ତଳପଦ୍ୟ-ସାହିତ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଏହି ନୂତନ ଛନ୍ଦର ଅବତାରଣା ଦ୍ୱାରା କବି ଶ୍ରୀ ରାଧାନାଥ କିଛି ମୌଳିକତା ଦେଖାଇ ନାହାନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ଏହା ମୁଁ ମୁକ୍ତ କଣ୍ଠରେ କହିପାରେଁ ଯେ ତାଙ୍କ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଉକ୍ତଳୀୟ ଲେଖକ ଏହି ଛନ୍ଦର ଯଥାଯଥ ପ୍ରୟୋଗ ବିଶ୍ୱଯରେ ଦକ୍ଷତା ଦେଖାଇ ପାରନ୍ତେ ନାହିଁ । ବଙ୍ଗଭାଷାରେ ଅମିତ୍ରାକ୍ଷର ଛନ୍ଦ ପ୍ରବର୍ତ୍ତତ ହେଲା ଦିନୁ ଅନେକ ଲୋକପ୍ରସିଦ୍ଧ ବଙ୍ଗୀୟ କବି ଉକ୍ତ ଛନ୍ଦରେ କାବ୍ୟ ଲେଖି ଅଛନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ମୋ କୁଦ୍ର ମତରେ ଜଣେ ଦୁଇଜଣଙ୍କୁ ଛାଡ଼ିଦେଲେ କାହାରି ରଚନା ମାଇକେଲଙ୍କ ରଚନା ପରି ମନୋଜ୍ ହୋଇ ନାହିଁ ।”
(ରାଧାନାଥ ଗ୍ରହାବଳୀ, ବିଦ୍ୟା ପ୍ରକାଶନ, ବାଲୁବଜାର, କଟକ, ୨୦୦୭, ପୃଷ୍ଠା - ୧୭୮) । ‘ମହାଯାତ୍ରା’

ଅମିତ୍ରାକ୍ଷର ଛଦରେ ଲେଖୁଥିବା ସମୟରେ ସେ ତାଙ୍କର ବହୁ ଚର୍ଚ୍ଛତ ଭାରତ-ଗୀତିକାକୁ ଭୈରବୀ, ମେଘଦୂତକୁ କଳହଂସ କେଦାର, ଚନ୍ଦ୍ରଭାଗାକୁ ରାମକେରୀ ଓ ନନ୍ଦିକେଶ୍ଵରୀ କାବ୍ୟକୁ ନଟବାଣୀ ବୃତ୍ତରେ ରଚନା କରିଅଛନ୍ତି ।

ଦେଖାଯାଏ ଯେ, ରାଧାନାଥ ପ୍ରବର୍ତ୍ତତ ଅମିତ୍ରାକ୍ଷର ଛଦର ବିଶେଷ ପ୍ରଯୋଗ ତାଙ୍କର ସମକାଳୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ପ୍ରାୟତଃ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ ନାହିଁ । ତାଙ୍କର ସମସାମ୍ଯକ କବି ଗଞ୍ଜାଧର, ଫକୀରମୋହନ, ମଧୁସୂଦନ, ନନ୍ଦକିଶୋର, କୁନ୍ତଳାକୁମାରୀ ଆଦି ଛଦୋବନ୍ଦ କାବ୍ୟ ଓ କବିତା ରଚନାରେ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦେଇଥିଲେ । ସତ୍ୟବାଦୀ ଯୁଗ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି ଧାରା ପ୍ରବାହିତ ହୋଇଥିଲା । ସତ୍ୟବାଦୀ ସବୁଜ ଓ ପ୍ରଗତି ଯୁଗ ବେଳକୁ ଓଡ଼ିଆ କବିତାରେ ଏହି ନୂତନ ଛଦର ପ୍ରଯୋଗ ଦେଖୁବାକୁ ମିଳିଲା । ସ୍ବଭାବକବି ଗଞ୍ଜାଧର ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କ କାବ୍ୟ କବିତାରେ ବିପୁଳ ଛନ୍ଦ ଓ ରାଗର ପ୍ରଯୋଗ କରିଛନ୍ତି । ‘ରସ ରହାକର’ରେ କଳାସୀ, ତୋଖ୍ର, ରାମକେରି, କୌଣ୍ଠିକ, ବଙ୍ଗଲାଶୀ, କଳହଂସ କେଦାର, ପାହାଡ଼ିଆ କେଦାର, ଶଙ୍କରାଉରଣ ଆଦି ଛଦର ବ୍ୟବହାର କରିଥିବା ସମୟରେ ‘ଇନ୍ଦ୍ରମତୀ’ କାବ୍ୟ ବଙ୍ଗଲାଶୀ ଛଦରେ ରଚନା କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ବହୁ ଚର୍ଚ୍ଛତ ‘ତପସ୍ତିନୀ’ କାବ୍ୟରେ ରାମକେରୀ, ବଙ୍ଗଲାଶୀ, ତୋଖ୍ର, କଳହଂସ କେଦାର, କାମୋଦୀ, କଲ୍ୟାଣ ପଡ଼ିତାଳ ଆଦି ଛଦର ବ୍ୟବହାର କରିଛନ୍ତି । ଆଧୁନିକ ଯୁଗର ଅନ୍ୟତମ ପ୍ରତିଭାବାନ୍ତ କବି ପଲ୍ଲୀକବି ନନ୍ଦକିଶୋର ବଳ ମଧ୍ୟ ଛନ୍ଦ ପ୍ରଯୋଗରେ ବିବିଧ ପରାମା ନିରାକାଶ କରିଛନ୍ତି । ପ୍ରାଚୀନ ଛନ୍ଦ ସହ ସେ ଲୋକ ଛଦର ପ୍ରଯୋଗ କରି ଚମକ୍ରାର କବିତା ରଚନା କରିଛନ୍ତି । ରାମକେରି, କଳହଂସ କେଦାର, ଚତୁର୍ଦ୍ଧଶାକ୍ଷରୀ ଓ ଦ୍ୱାଦଶଶାକ୍ଷରୀ ବୃତ୍ତମାନ ଆଧୁନିକ କବିତାରେ ପ୍ରଯୋଗ କରିଛନ୍ତି । ଲୋକଗୀତର ଛନ୍ଦ ବହୁକୁ ଭାବରେ ତାଙ୍କ କବିତାରେ ଦେଖୁବାକୁ ମିଳିଥାଏ । ‘ନାନାବାୟା ଗାତ’ର ପ୍ରଥମ ଭାଗ ଓ ଦ୍ୱିତୀୟ ଭାଗରେ ଏହି ଲୋକଛନ୍ଦର ବ୍ୟବହାର ଦେଖୁବାକୁ ମିଳେ । ତାଙ୍କ ରଚିତ ‘ଚୁଟିଆ ମୂଷା’ ଓ ‘ଭାମରା କାଉ’ କବିତାରୁ ଏହି ଲୋକଛନ୍ଦର ସ୍ଵରୂପ ଉପଲବ୍ଧ କରି ହେବ ।

ଚୁଟିଆ ମୂଷା

‘ଚୁଟିଆ ମୂଷାରେ ଚୁଟେଇ ମୂଷି
ଧାନ ଅମାରକ ଖାଉଥା ବସି ।
କରୁଥା ଯାହା ତୋ ମନର ଖୁସି,
ଘର ଛାଡ଼ି ମୁହିଁ ଯାଉଛି ରୁଷି ।
ଟିକିଟିକି ଧାନ ଶାଖ ଭରଣ,
ସାତଟା ଅମାର କଲୁଣି ଶୁନ୍ୟ ।
ଗଣେଶ ବାହାନ ଅଗୁରେ ମୂଷା,
ତୋତେ ମାରିବାକୁ ନାହିଁ ଭରସା ।
ପାଠ ନ ଆସିବ ମାରିଲେ ତୋତେ
ଅବଧାନ ବେତ ମାରିବେ ମୋତେ ।
ଚୁକୁ ମୂଷାରେ ଚୁକେଇ ମୂଷି
ଖାଇବୁ ଯେତେକେ ଖାରେ ଖୁସି ।’

(ନନ୍ଦକିଶୋର ଗ୍ରହ୍ଣାବଳୀ, ୨୦୦୧, ପୃଷ୍ଠା - ୫୭୧)

ଓଡ଼ିଆ ସ୍ନାତକୋତ୍ତର କାର୍ଯ୍ୟକ୍ରମ

“ଉଦ୍‌ବନ୍ଧନ କାହାରେ ଉଦ୍‌ବନ୍ଧନ କାହା,
ଉଞ୍ଚ ପରବତେ ବୋବାଉ ଥାଉ ।
ଉଞ୍ଚ ପରବତ ଘୁଞ୍ଚଘୁଞ୍ଚକା
ତହିଁରେ ବସିଛି ତିନି ମଞ୍ଜିକା ।
ତିନି ତିନି ପଣ ଅଠର ପଣ,
ଉଦ୍‌ବନ୍ଧନ ଉଦ୍‌ବନ୍ଧନ କହିବି ଗଣ ।
କହିବି ଗଣାରେ ପାହିଲା ରାତି,
ଗୋର ନେଇଗଲା କଜଳପାତି ।
ଶାଠିଏ ଚଙ୍ଗାରେ ବଳଦ ମଲା,
ଏକା କାଳିଗାଛ ମଥାନ କଲା,
ଆସ ଗୋ ସଙ୍ଗାତ ଗାଧୋଇ ଯିବା,
କଇଁଞ୍ଚ କାକୁଡ଼ି ତୋଳି ଆଣିବା,
କଇଁଞ୍ଚ କାକୁଡ଼ି ମୁଣ୍ଡରେ ପିତା,
ଛଅ ବୋହୁଙ୍କର ଛଅ ଦୂହିତା ।”

(ନନ୍ଦକିଶୋର ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ, ୨୦୦୧, ପୃଷ୍ଠା - ୫୭୪)

ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ ସାହିତ୍ୟରେ ଛନ୍ଦ ଓ ରାଗ ପ୍ରୟୋଗର ଏକ ସମୃଦ୍ଧ ପରଂପରା ଆଧୁନିକ ଯୁଗ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରବାହିତ ହୋଇ ଆସିଥିଛି । ଲୋକଗୀତ, ଜନଜାତିର ଗୀତଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ପ୍ରାଚୀନ, ମଧ୍ୟ ଓ ଆଧୁନିକ ଯୁଗର ସାହିତ୍ୟରେ ଛନ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ଓ ସଙ୍ଗୀତମୟ କରି ଆସିଛି । ଲୋକଗୀତ, ଜନଜାତି ଗୀତ, ପ୍ରାକୃତ ଓ ସଂସ୍କରତରୁ ବିଭିନ୍ନ ଛନ୍ଦ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ କରିଛନ୍ତି । କବିମାନେ ନିଜ ପ୍ରତିଭା ଦ୍ୱାରା ଏହାର ସୁମଧୁର ଓ ସଫଳ ପ୍ରୟୋଗ କରି ଓଡ଼ିଆ ଛନ୍ଦ ସାହିତ୍ୟକୁ ସମୃଦ୍ଧ କରିଛନ୍ତି । ସଙ୍ଗୀତର ସଂୟୋଗରେ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ ଓ କବିତାର ନାନ୍ଦନିକ ମୂଲ୍ୟ ଅଧିକ ବଳିଷ୍ଠ ହୋଇପାରିଛି ।

୨.୮ ଆମ୍ବପରୀକ୍ଷଣ ପ୍ରଶ୍ନାବଳୀ

- (କ) ଲୋକଗୀତର ଛନ୍ଦ ଆଲୋଚନା କର ।
- (ଖ) ଓଡ଼ିଶାର ଜନଜାତିର ଗୀତରେ ବ୍ୟବହାର ହେଉଥିବା ରାଗ ଓ ଛନ୍ଦ ସଂପର୍କରେ ଆଲୋଚନା କର ।
- (ଗ) ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ କବିତାର ଛନ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗ ବିଧୁ ଆଲୋଚନା କର ।
- (ଘ) ମଧ୍ୟୟୁଗୀୟ କାବ୍ୟ ସାହିତ୍ୟରେ ଛନ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗର ଧାରା ସଂପର୍କରେ ଆଲୋଚନା କର ।
- (ଙ) ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ ସାହିତ୍ୟରେ ଛନ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗର ଧାରା ସଂପର୍କରେ ଆଲୋଚନା କର ।
- (ଚ) ଲୋକଗୀତର ଛନ୍ଦ ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ କବିତାକୁ କିପରି ପ୍ରଭାବିତ କରିଛି ଆଲୋଚନା କର ।

୭.୯ ସହାୟକ ଗ୍ରନ୍ଥସୂଚୀ

- ଓଡ଼ିଆ ଛନ୍ଦର ବିକାଶ ଧାରା, ଜାନକୀ ବଲ୍ଲଭ ମହାନ୍ତି, ଓଡ଼ିଶା ସାହିତ୍ୟ ଏକାଡେମୀ, ଭୁବନେଶ୍ୱର, ୧୯୯୩।
- ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ଲିପି, ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟ, ନୀଳମଣି ମିଶ୍ର, ଗ୍ରନ୍ଥମଦିର, କଟକ-୨, ୧୯୭୭।
- ପ୍ରବନ୍ଧାବଳୀ, ଶ୍ୟାମସୁଦର ସଦଗୁରୁ, ଓଡ଼ିଶା ସାହିତ୍ୟ ଏକାଡେମୀ, ଦୃତୀୟ ପ୍ରକାଶ, ୧୯୯୪।
- ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ କବିତା ସମ୍ପାଦନ, ଯତୀନ୍ ମୋହନ ମହାନ୍ତି, ବିଦ୍ୟା, ଭୁବନେଶ୍ୱର, ୨୦୦୪।
- ଓଡ଼ିଆ କବିତାର ଛନ୍ଦ (ପ୍ରଥମ ଭାଗ), ଗୌରୀକୁମାର ବ୍ରାହ୍ମ, କଟକ ପ୍ଲୁଟେସ ଷ୍ଟୋର, କଟକ - ୨, ୧୯୭୭।

ତୃତୀୟ ଏକଳ : ଅଳଙ୍କାର

ବିଷୟ ଗଠନ :

୩. ୧ ପଠନର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ
୩. ୨ ଶିକ୍ଷଣୀୟ ବିଷୟ
୩. ୩ ଅଳଙ୍କାରର ସ୍ଵରୂପ
୩. ୪ ଅଳଙ୍କାରର ବିଭାଗୀକରଣ
୩. ୫ ଶିଳାଲଙ୍କାର: ଯମକ, ଶ୍ଲୋଷ, ଅନୁପ୍ରାସ
୩. ୬ ଅର୍ଥାଳଙ୍କାର ; ଉପମା, ରୂପକ, ଉତ୍ସ୍ମେଷକ, ଅର୍ଥାନ୍ତରନ୍ୟାସ
୩. ୭ ଅଳଙ୍କାର ଆଲୋଚନା
୩. ୮ ଆମ୍ଲପରୀକ୍ଷଣ ପ୍ରଶ୍ନାବଳୀ
୩. ୯ ସହାୟକ ଗ୍ରନ୍ଥସୂଚୀ

୩. ୧ ପଠନର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ

ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଆଧୁନିକ ଯୁଗ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବହୁଳ ପରିମାଣରେ କାବ୍ୟ, କବିତା, ଭଜନ, ଜଣାଣ ଚମ୍ପ, ଚଉତିଶା ଆଦି ପଦ୍ୟମାୟ ସାହିତ୍ୟ ରଚନା କରାଯାଇଛି । ଏହି ବିପୁଳ କାବ୍ୟ ସାହିତ୍ୟଙ୍କୁ ଜନଜୀବନରେ ପହଞ୍ଚାଇବା ନିମିତ୍ତ କବିଗଣ ବିଭିନ୍ନ ଭାବରେ ଯନ୍ତ୍ରବାନ ହୋଇଥିଲେ । ନିଜ କାବ୍ୟ କବିତାରେ ରମଣୀୟ ଅର୍ଥ ସୃଷ୍ଟି କରି ଜନମାନସକୁ ଆନନ୍ଦପ୍ରଦାନ କରିବା ଥିଲା କବିମାନଙ୍କ ମୌଳିକ ଲକ୍ଷ୍ୟ । ସେଥୁନିମିତ୍ତ ସେମାନେ କାବ୍ୟ କବିତାରେ ଅଳଙ୍କାର ପ୍ରୟୋଗ କରିଥିଲେ । ଏଥୁନିମିତ୍ତ କବିସଂ୍ଗ୍ରହ ଉପେନ୍ଦ୍ରିତଙ୍କ ତାଙ୍କ ଲାଭଶ୍ୟବତୀ କାବ୍ୟରେ ଲେଖିଛନ୍ତି;

ମୂର୍ତ୍ତିବନ୍ତ କରି ମୃଦୁ ଗୀତ ବିଚାରଇ
ଏଣୁକରି ଅଳଙ୍କାର ଥୁବ ସୁତ ହୋଇ
ପଦ ସରଳ ଧୂମିରେ ମାନସ ମୋହିବ
ଅର୍ଥଜନ ପ୍ରବରଙ୍ଗୁ ଆନନ୍ଦ ହୋଇବ ।

ରଚନାକୁ ଜୀବନ୍ତ ବା ମୂର୍ତ୍ତିବନ୍ତ କରିବାକୁ ହେଲେ ଅଳଙ୍କାର ଯୋଗ କରିବାକୁ ହୋଇଥାଏ । ଯେପରି ଏକ ରମଣୀ ଅଳଙ୍କାର ପିଣ୍ଡିଲେ ଅଧିକ ସୁନ୍ଦର ଦେଖାଯାଏ; ସେହିପରି କବିତାରେ ଅଳଙ୍କାର ପ୍ରୟୋଗ କଲେ ତାହା ମଧ୍ୟ ଅଧିକ ସୁନ୍ଦର ବା ରମଣୀୟ ଅର୍ଥ ପ୍ରତିପାଦନ କରିଥାଏ । ଏହି ପାଠରେ ସେ ସଂପର୍କରେ ଆଲୋଚନା କରାଯିବ ।

୩.୨ ଶିକ୍ଷଣୀୟ ବିଷୟ

- ଏହି ପାଠରୁ ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀଙ୍କଣ କାବ୍ୟ କବିତାର ପ୍ରମୁଖ ବିଭାବ ଅଳଙ୍କାର ପ୍ରୟୋଗ ସଂପର୍କରେ ଜାଣିପାରିବେ ।
- ଅଳଙ୍କାରର ବିଭିନ୍ନ ବିଭାଗ ବା ପ୍ରକାର ଭେଦ ସଂପର୍କରେ ଜ୍ଞାନ ଆହରଣ କରିଛେ ।
- ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ ସାହିତ୍ୟରେ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ଅଳଙ୍କାର ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଛି, ସେ ସଂପର୍କରେ ଜ୍ଞାନ ଆହରଣ ହେବ ।
- ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀ ନିଜ ରଚନାରେ ମଧ୍ୟ ଅଳଙ୍କାର କିପରି ପ୍ରୟୋଗ କରିପାରିବ, ସେ ଜ୍ଞାନ ପାଇପାରିବ ।

୩.୩ ଅଳଙ୍କାରର ସ୍ଵରୂପ

କାବ୍ୟରେ ରମଣୀୟ ଅର୍ଥ ପ୍ରତିପାଦନ ନିମିତ୍ତ ଯେଉଁ ରାତି ବା ଶୈଳୀ ଅନୁସ୍ତତ ହୁଏ: ତାହାକୁ ଅଳଙ୍କାର କୁହାଯାଏ । ବ୍ୟାକରଣ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ‘ଅଳଙ୍କାର’ ଲାଭ କୁହାଯାଇଥାଏ । ଏହାର ଅର୍ଥ ଯାହା ଶୋଭାବର୍ଦ୍ଧନକାରୀ ତାହା ଅଳଙ୍କାର । ଅଳଙ୍କାର କାବ୍ୟ ଓ କବିତାର ଶୋଭାବର୍ଦ୍ଧନ କରିଥାଏ । ପ୍ରତ୍ୟେକ କବି ମନରେ ଭାବନା ଓ କହନାକୁ ପାଠକ ବା ଶ୍ରୋତାର ହୃଦୟକୁ ରସସିଙ୍ଗ ଭାବେ ଉପସ୍ଥାପନା କରିବାକୁ ଏହି ଅଳଙ୍କାର ପ୍ରୟୋଗ କରିଥାନ୍ତି । ବିଶିଷ୍ଟ ଆଳଙ୍କାରିକ ଦଣ୍ଡୀ ତାଙ୍କର ‘କାବ୍ୟାଦର୍ଶ’ ଗ୍ରନ୍ତରେ ଅଳଙ୍କାରର ସ୍ଵରୂପ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାକୁ ଯାଇ ଲେଖିଛନ୍ତି । “କାବ୍ୟ-ଶୋଭାକାହାନ୍ ଧର୍ମାନ ଅଳଙ୍କାରାନ” । ଅର୍ଥାତ୍ କାବ୍ୟର ଶୋଭା ବୁଦ୍ଧି କରିବା ଅଳଙ୍କାରର ଧର୍ମ । ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ ସାହିତ୍ୟରେ ଦଣ୍ଡୀଙ୍କ ଏହି ବିଚାରଧାରାକୁ ସମାନ୍ତରାଳତାର ସହ ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଇଛି । ଅଳଙ୍କାରର ସଫଳ ପ୍ରୟୋଗ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ ଜଗତକୁ ଶୋଭାର ଭଣ୍ଡାର କରିପାରିଛି ।

ଅଳଙ୍କାର ବାଦର ପ୍ରମୁଖ ଆଲୋଚକ ହୋଇଛନ୍ତି ଭାମନ୍ । ଭାମନ୍ ତାଙ୍କ ‘କାବ୍ୟାଳଙ୍କାର’ ଗ୍ରନ୍ତରେ ଅଳଙ୍କାର ସଂପର୍କରେ ନିଜର ମତ ପ୍ରଦାନ କରିବାକୁ ଯାଇ ଲେଖିଛନ୍ତି ।

ରୂପବାଦରଳଙ୍କାର-ସ୍ତ୍ରୟାଦେବ ର୍ବହୁଧୋବତ୍ୟ
ନ କାନ୍ତମଣି ନିର୍ଭୂଷଂ ବିଭାତି ବନିତାମୁଖ୍ୟମା ।

ଏହାର ଅର୍ଥ ହେଉଛି, ବନିତାର ମୁଖ ଯେତେ ସୁନ୍ଦର ହୋଇ ଥିଲେ ହେଁ ଅଳଙ୍କାର ବିହିନ ହେଲେ ତାହାର ଆଭା ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ ନାହିଁ । ସେହିପରି କାବ୍ୟରେ ଅଳଙ୍କାର ବ୍ୟବହାର ଦ୍ୱାରା କାବ୍ୟର ଆଭା ପ୍ରସ୍ତୁତିତ ହୋଇଥାଏ । କାବ୍ୟ ମର୍ଯ୍ୟଦାବନ୍ତ ଓ ଭାବୋଦ୍ୟାପକ ହେବାରେ ଅଳଙ୍କାରର ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଭୂମିକା ରହିଥାଏ । ଏଣୁ ଏହି ଭାବଦର୍ଶର ପ୍ରଭାବରେ କବି ଉପେନ୍ଦ୍ରଭଞ୍ଜ ତାଙ୍କର ‘ଲାବଣ୍ୟବତୀ’ କାବ୍ୟରେ ଅଳଙ୍କାର ସଂପର୍କରେ ନିଜର ମତ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି ।

୩.୪ ଅଳଙ୍କାରର ବିଭାଗୀକରଣ

ଉଚ୍ଚତ ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରରେ ଅନୁପ୍ରାସ, ଯମକ, ରୂପକ ଏବଂ ଉପମା ଆଦି ଅଳଙ୍କାରର ନାମୋଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ମାତ୍ର ପରବର୍ତ୍ତ ସମୟରେ ଅଳଙ୍କାରକୁ ନେଇ ବହୁ ସୂକ୍ଷ୍ମ ବିତର୍କ ଚାଲିରହିଅଛି । ତେବେ ଅଳଙ୍କାର

ଓଡ଼ିଆ ସ୍ନାତକୋଡ଼ର କାର୍ଯ୍ୟକ୍ରମ

ମୁଖ୍ୟତଃ ଦୂଳଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ - ଶବ୍ଦାଳଙ୍କାର ଓ ଅର୍ଥାଳଙ୍କାର। ପଦରେ ଧୂନି ଏବଂ ବର୍ଣ୍ଣର ବ୍ୟବହାରରେ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଅଥବା ଚାରୁତା ସୃଷ୍ଟି କରିବା ଶବ୍ଦାଳଙ୍କାରର ଧର୍ମ। ଏହାଦ୍ୱାରା ଅର୍ଥରେ ମଧ୍ୟ ଚମକ୍ରାରିତା ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥାଏ ମାତ୍ର ତାହା ବର୍ଣ୍ଣ ଓ ଧୂନିର ସାହାଯ୍ୟରେ।

ଯଥା - ଉତ୍କଳ-କମଳା-ବିଳାସ-ଦାଁଙ୍କା
ମରାଳ ମାଳିନୀ ନିଳାମ୍ବୁ ଚିଲିକା
(ରାଧାନାଥ ରାୟ, ଚିଲିକା)

ବା

ଦେଖରେ ନଳିନୀ ନଳିନୀ ନଳିନୀରେ ପୂରିତ
ଭ୍ରମନ୍ତି ଭ୍ରମରେ ଭ୍ରମରେ ଏ ଶୋଭିତ ।

(ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜା, ଲାବଣ୍ୟବତୀ)

ରାଧାନାଥ ରାୟଙ୍କ ଚିଲିକା କାବ୍ୟଟିର ପଦଟିରେ ‘କ’ ଓ ‘ଲ’ ବର୍ଣ୍ଣ ବାରମ୍ବାର ଉତ୍କଳର ଏକ ମଧ୍ୟର ଧୂନି ସୃଷ୍ଟି କରୁଥିବା ସମୟରେ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜା ସେହିପରି ‘ନ’, ‘ଲ’, ‘ଭ୍ର’, ‘ମ’ ଓ ରେ ବର୍ଣ୍ଣର ବାରମ୍ବାର ପ୍ରୟୋଗ କରି ଧୂନି ମାଧ୍ୟମରେ ଅଳଙ୍କାର ସୃଷ୍ଟି କରାଯାଇଥିବାରୁ; ଏଗୁଡ଼ିକ ଶବ୍ଦାଳଙ୍କାର ପର୍ଯ୍ୟାୟଭୂକ୍ତ କରାଯାଇଛି । ଯମକ, ଶୈଖି ଓ ଅନୁପ୍ରାସ ଆଦି ଅଳଙ୍କାର ଶବ୍ଦାଳଙ୍କାର ପର୍ଯ୍ୟାୟଭୂକ୍ତ ।

ଅର୍ଥାଳଙ୍କାର : ଅର୍ଥାଳଙ୍କାର ମାଧ୍ୟମରେ ଭାବ ଓ ଅର୍ଥରେ ଚାରୁତା ସୃଷ୍ଟି କରାଯାଇଥାଏ । ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଅର୍ଥବୋଧକ ପଦ ବ୍ୟବହାର ଦ୍ୱାରା ଏହା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ହୋଇଥାଏ ।

ଯଥା - ଉତ୍କଳ, କହିବଟି ଗୋପିନାଥଙ୍କୁ
କର-ପଲ୍ଲୁବର କନିଷ୍ଠ ମୁଦ୍ରିକା କଙ୍କଣ ହେଲାଣି କରକୁ ।
(ଉତ୍କଳରଣ ଦାସ - ମଧୁରାମଙ୍କଳ)

ଏଠାରେ ଉତ୍କଳରଣ କର-ପଲ୍ଲୁବର କନିଷ୍ଠ ମୁଦ୍ରିକା କଙ୍କଣ ହେଲାଣି କରକୁ ମାଧ୍ୟମରେ ଅର୍ଥାଳଙ୍କାର ସୃଷ୍ଟି କରିଛନ୍ତି । ଏହି ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଏହି ପାଦଟି ମାଧ୍ୟମରେ ଅର୍ଥ ଚାରୁତା ସୃଷ୍ଟି କରାଯାଇଛନ୍ତି । ଗୋପୀମାନେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ଝୁରି ଝୁରି ଅତି ରୋଗିଣୀ ହୋଇଯାଇଛନ୍ତି । ଏଣୁ ତାଙ୍କର ଆଙ୍ଗୁଠିର ମୁଦ୍ରି ଗୁଡ଼ିକ ଏବେ ବାହୁର କଙ୍କଣ ହୋଇଗଲାଣି । ଏଠାରେ ପ୍ରକୃତ ବନ୍ଧୁର ଅଧୀକ କରଣ ନିମିତ୍ତ ଏହି ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛନ୍ତି । ଉପମା, ରୂପକ, ଉତ୍ସ୍ପେଷଣ, ଅର୍ଥାନ୍ତରନ୍ୟାସ ଆଦି ଅର୍ଥାଳଙ୍କାର ଭାବରେ ଗୃହୀତ ହୋଇଥାଏ ।

୩.୫ ଶବ୍ଦାଳଙ୍କାର : ଯମକ, ଶୈଖି, ଅନୁପ୍ରାସ

(କ) ଯମକ ଅଳଙ୍କାର ପଦରେ ବିଭିନ୍ନାର୍ଥବୋଧକ ଶବ୍ଦର ପୁନଃ ପୁନଃ ବ୍ୟବହାର ହେଲେ, ତାହାକୁ ଯମକ ଅଳଙ୍କାର କୁହାଯାଏ । ଯମକ ଅଳଙ୍କାରକୁ ଚାରି ଭାଗରେ ବିଭିନ୍ନ କରାଯାଏ ।

- ସେବୁତିକ -
- (୧) ଆଦ୍ୟଯମନକ ଅଳଙ୍କାର
  - (୨) ମଧ୍ୟଯମନକ ଅଳଙ୍କାର
  - (୩) ପ୍ରାନ୍ତଯମନକ ଅଳଙ୍କାର
  - (୪) ସର୍ବଯମନକ ଅଳଙ୍କାର

(୧) ଆଦ୍ୟଯମନକ ଅଳଙ୍କାର

ଯେଉଁ ପଦର ଆଦ୍ୟରେ ବିଭିନ୍ନାର୍ଥବୋଧକ ଶବ୍ଦ ପୁନଃ ପୁନଃ ବ୍ୟବହାର ହୁଏ ତାହାକୁ, ଆଦ୍ୟଯମନକ ଅଳଙ୍କାର କୁହାଯାଏ ।

- ଯଥା -
- ବରଜୀବ ରସେ ଦେଇ ମାନସ
  - ବରଜି ବରଷେ ଅମେଧ ଗ୍ରାସ ।

(ଜଗତେ କେବଳ- କବିସୂର୍ଯ୍ୟ ବଲଦେବ ରଥ)

ଏଠାରେ ପଦ୍ୟଚିର ପ୍ରଥମ ଦୁଇ ପାଦର ପ୍ରଥମ ଶବ୍ଦ ଗୁଡ଼ିକ ସମାନ (ବରଜୀବ ରସେ / ବରଜି ବରଷେ) ହୋଇଥିଲେ ହେଁ, ଏହା ଏହା ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଅର୍ଥବୋଧକ । ପଦର ଆଦ୍ୟ ଭାଗରେ ଏହା ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥିବାରୁ ଏହା ଆଦ୍ୟ ଯମନକ ପର୍ଯ୍ୟାୟବାଚୀ । ପ୍ରଥମ ପାଦରେ ବ୍ୟବହୃତ ବରଜୀବ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ଗାଇ । ରସର ଅର୍ଥ କ୍ଷାର । ଦ୍ଵିତୀୟର ପାଦରେ ବ୍ୟବହୃତ ବରଜିର ଅର୍ଥ ପରିତ୍ୟାଗ କରିବା । ଅର୍ଥାତ ବର୍ଷେ ନିମିତ୍ତ ପରିତ୍ୟାଗ କରିବା । ସମାନ ଶବ୍ଦ ପଦର ଆଦ୍ୟରେ ଥାଇ ଏଠାରେ ଆଦ୍ୟଯମନକ ଅଳଙ୍କାର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଛି ।

(୨) ମଧ୍ୟଯମନକ ଅଳଙ୍କାର

ପଦର ମଧ୍ୟଭାଗରେ ଭିନ୍ନାର୍ଥବୋଧକ ଶବ୍ଦ ପୁନଃ ପୁନଃ ବ୍ୟବହୃତ ହେଲେ, ତାହାକୁ ମଧ୍ୟଯମନକ ଅଳଙ୍କାର କୁହାଯାଏ ।

- ଯଥା -
- ବିକଟ ସୁଗ୍ରୀବ ସୁଗ୍ରୀବ ମୋତିଲା ଯାଗପଶୁ ପରାଧରି,
  - ବାତସୁତ ସୃଷ୍ଟି ମହାଶନି ମହାଶନି ହନୁସାନ ଚୂରି ।

(ବୈଦେହୀଶ ବିଳାସ-କବି ସମ୍ବାଦ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜୀ)

କବି ସମ୍ବାଦ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜୀ ଦ୍ୱାରା ରଚିତ ଏହି ପଦ୍ୟଚିରେ ମଧ୍ୟଯମନକ ଅନୁସ୍ତତ ହୋଇଛି । ପ୍ରଥମ ପାଦରେ ସୁଗ୍ରୀବ ଶବ୍ଦଟି ପାଦର ମଧ୍ୟଭାଗରେ ଦୁଇଥର ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥିବା ସମୟରେ ଦ୍ଵିତୀୟ ପାଦରେ ‘ମହାଶନି’ ଶବ୍ଦଟି ଦୁଇଥର ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଛି ।

- ପ୍ରଥମ ପାଦରେ :-
- ସୁଗ୍ରୀବ - ଉତ୍ତମ ଗ୍ରୀବ ବିଶିଷ୍ଟ
  - ସୁଗ୍ରୀବ - ତନ୍ମାମନକ ବାନର

ଓଡ଼ିଆ ସ୍ନାତକୋଡ଼ର କାର୍ଯ୍ୟକ୍ରମ

ଦ୍ୱିତୀୟ ପାଦରେ :- ମହାଶନ୍ତି - ଡିଗ୍ରୀ ବାନର
ମହାଶନ୍ତି - ଭୀଷଣ ବ୍ରଜ

(୩) ପ୍ରାକ୍ତ୍ୟମକ ଅଳଙ୍କାର

ପଦର ଶେଷ ଭାଗ ବିଭିନ୍ନାର୍ଥବୋଧକ ଶବ୍ଦ ପୁନଃ ପୁନଃ ବ୍ୟବହୃତ ହେଲେ, ପ୍ରାକ୍ତ୍ୟମକ ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଥାଏ ।

ଯଥା - ଶୁଣୁର ତୋ ମୋର ସୁହୃଦ, ସେହିପରି ତୋ ପିତା;
ଅସଂକୋଚେ ହେ ଆଶ୍ରମେ, ମଣି ସଂସାର ପିତା ।

(ଡପ୍ଯୁନୀ-ସ୍ବଭାବ କବି ଗଙ୍ଗାଧର ମେହେର)

ସ୍ବଭାବକବି ଗଙ୍ଗାଧର ମେହେର ବିରଚିତ ‘ଡପ୍ଯୁନୀ’ କାବ୍ୟର ଏହି ପଦଟିରେ ପ୍ରଥମ ପାଦର ଶେଷରେ
ପିତା ଏବଂ ଦ୍ୱିତୀୟ ପାଦର ଶେଷ ଭାଗରେ ପିତା ଶବ୍ଦ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଛି । ପ୍ରଥମ ପାଦରେ
ଶେଷ ଭାଗରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥିବା ପିତା ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ଜନକ ଓ ଦ୍ୱିତୀୟ ପାଦର ଶେଷ ଭାଗରେ ବ୍ୟବହୃତ
ହୋଇଥିବା ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ତିଳ୍କ । ଏଣୁ ଏହି ପଦଟିରେ ପ୍ରାକ୍ତ ଯମକ ଅଳଙ୍କାର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଛି ।

(୪) ସର୍ବ୍ୟମକ ଅଳଙ୍କାର

ପଦର ସର୍ବତ୍ର ବିଭିନ୍ନବୋଧକ ଶବ୍ଦ ପୁନଃ ପୁନଃ ଆବୃତ୍ତି ହେଲେ, ସର୍ବ୍ୟମକ ଅଳଙ୍କାର ହୁଏ ।

ଯଥା - ଅହି ମନ୍ଦିର ତାପ ନାଶେ ଶୋଭା ସାରସ ଚକ୍ର
ଅହିମନ୍ଦିର ତାପ ନାଶେ ଶୋଭା ସାରସ- ଚକ୍ର ।

(ଲାବଣ୍ୟବତୀ- କବି ସମ୍ପାଦନ ଉପେତ୍ର ଭଞ୍ଜୀ)

କବିସମ୍ପାଦନ ଉପେତ୍ରଙ୍କ ରଚିତ ଏହି ପଦଟିରେ ପ୍ରଥମ ପାଦର ଶବ୍ଦ-ପୁଣି ସହ ଦ୍ୱିତୀୟ ପାଦର ଶବ୍ଦପୁଣିର
ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ମିଳନ ଘଟିଥିବାରୁ ଏଠାରେ ସର୍ବ୍ୟମକ ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଛି । ଦୁଇଟି ପାଦରେ ସମାନ ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହୃତ
ହୋଇଥିଲେ ହେଁ ପ୍ରଥମ ପାଦ ଓ ଦ୍ୱିତୀୟ ପାଦରେ ତାହା ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଅର୍ଥ ପ୍ରତିପାଦନ କରୁଥିଲା ।

ପ୍ରଥମ ପାଦ - ଅହି-ସର୍ପ, ମନ୍ଦିର-ମନ୍ଦିର, ସାରସ ଚକ୍ର-ପଦ୍ମ ସମୂହରେ
ଦ୍ୱିତୀୟ ପାଦ - ଅହିମନ୍ଦିର-ସୂର୍ଯ୍ୟ, ସାରସ-ଚକ୍ର- ହଂସ ସମୂହରେ ।

(୫) ଶ୍ଲୋକ ଅଳଙ୍କାର

ପଦରେ ବ୍ୟବହୃତ ଗୋଟିଏ ଶବ୍ଦ ଦୁଇ ବା ତହିଁରୁ ଅଧିକ ଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶ କଲେ, ଶ୍ଲୋକ ଅଳଙ୍କାର ହୁଏ ।
ଏହି ଶ୍ଲୋକ ଅଳଙ୍କାର ତିନି ଭାଗରେ ବିଭିନ୍ନ ।

- ଯଥା - (୧) ଅଭିଜ୍ଞଶୈଳ ଅଳଙ୍କାର
 (୨) ସଭଜଶୈଳ ଅଳଙ୍କାର
 (୩) ଉଚ୍ଚାରଜ ଶୈଳ ଅଳଙ୍କାର
 (୪) ଯେଉଁ ପଦରେ ପଦଟି ଖଣ୍ଡିତ ନହୋଇ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶ କରେ, ସେଠାରେ ଅଭିଜ୍ଞ ଶୈଳ ଅଳଙ୍କାର ହୁଏ ।

ଯଥା - ପ୍ରିୟମଦା ହସି ବୋଲିଲା, ନରେଶ,
 କିଦେଇ ସଖୀ ଆୟର,
 ତପସ୍ଵିନୀ କନ୍ୟା ତାପସ-ନିକୁଞ୍ଜ
 ତୋଷିବ ଅତିଥ୍-ବର । (ପ୍ରଶନ୍ନବଲ୍ଲରୀ)

ଏହି ପଦରେ ବର ଶବ୍ଦଟି ଖଣ୍ଡିତ ନ ହୋଇ ଦୁଇଟି ଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶ କରୁଛି । ବର ଶବ୍ଦର ପ୍ରଥମ ଅର୍ଥ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଏବଂ ଦ୍ଵିତୀୟ ଅର୍ଥ ସ୍ବାମୀ । ଏହି ଦୁଇଟି ଅର୍ଥ ନେଇ ସ୍ବଭାବ କବି ଗଜାଧର ମେହେର ଲେଖିଛନ୍ତି । ଏଣୁ ଏଠାରେ ଅଭିଜ୍ଞ ଶୈଳ ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଛି ।

(୫) ସଭଜଶୈଳ ଅଳଙ୍କାର

ଯେଉଁ ପଦରେ ବ୍ୟବହୃତ ଶବ୍ଦ ମାନଙ୍କର ଗୋଟିଏ ଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶ ପାଉଥିବା ସମୟରେ ସେହି ଶବ୍ଦ ମାନଙ୍କୁ ଭାଙ୍ଗି ବ୍ୟବହାର କଲେ ଭିନ୍ନ ଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶ କରେ ତାହାକୁ ସଭଜଶୈଳ ଅଳଙ୍କାର କୁହାଯାଏ ।

ଯଥା - ପାଣିଗ୍ରହଣରୁ ବୁଝିଅଛୁ କାଳ
 ସ୍ବଭାବେ ତୁମେ ଉଦାର,
 ବାହୁଲ୍ୟ ମାତର କହୁଆଛୁ ଆମେ
 ମୁନିକନ୍ୟା ହେ ଉଦାର । (ପ୍ରଶନ୍ନ ବଲ୍ଲରୀ)

ଏହି ପଦଟିରେ ‘ପାଣିଗ୍ରହଣ’ ଓ ‘ହେ ଉଦାର’ ଶବ୍ଦ ଦ୍ୱୟ ସାଧାରଣ ଅର୍ଥ ଓ ସଭଜାର୍ଥ ପ୍ରକାଶ କରୁଛନ୍ତି । ପ୍ରଥମ ପାଣିଗ୍ରହଣର ଅର୍ଥ ଜଳଗ୍ରହଣ ହେବାକୁ ଥିବା ସମୟରେ ପାଣି ଗ୍ରହଣର ଅର୍ଥ ବିବାହ । ସେହିପରି ହେ ଉଦାର କଲି ସମ୍ମୋଧନ କରାଯାଉଥିବା ସମୟରେ ହେ ଉଦାରର ଅର୍ଥ ସ୍ବା ହୁଆନ୍ତୁ । ଏହିପରି ଭାବରେ ଉକ୍ତ ପଦଟିର ଶବ୍ଦ ଭାଙ୍ଗି ବ୍ୟବହାର କଲେ ଭିନ୍ନ ଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶ ପାଉଥିବାରୁ; ଏଠାରେ ସଭଜଶୈଳ ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଛି ।

(୬) ଉଚ୍ଚାରଜଶୈଳ ଅଳଙ୍କାର

ଯେଉଁ ପଦରେ ବ୍ୟବହୃତ ଶବ୍ଦମାନଙ୍କୁ ଉଭୟ ଅଭିଜ୍ଞ ଓ ସଭଜ ଶୈଳ ଥାଏ; ତାହାକୁ ଉଚ୍ଚାରଜ ଶୈଳ ଶୈଳ ଅଳଙ୍କାର କୁହାଯାଏ । ଉଚ୍ଚାରଜ ଶୈଳ ଅଳଙ୍କାରରେ ଅଭିଜ ଭାଗରେ ପଦଟି ଏକ ଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶ କରୁଥିବା । ସମୟରେ ଉଚ୍ଚାରଜ ଦ୍ୱାରା ଅନ୍ୟ ଏକ ଭିନ୍ନ ଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶ ହୋଇଥାଏ ।

ଓଡ଼ିଆ ସ୍ଥାନକେତ୍ରର କାର୍ଯ୍ୟକ୍ରମ

ଯଥ - ବାବୁ ନାକଶିରୀ ଯୋଗ୍ୟ ଯୋଷାକୁ

ବିହାର କାନନ କର ଆଲିଙ୍ଗନକୁ । (ବୈଦେହୀଶ ବିଲାସ)

ଏହି ପଦଚିର ଅଭିଜ୍ଞ ଅର୍ଥ- ନାକଶିର ଦାନ ଅର୍ଥ ସ୍ଵର୍ଗ ସମ୍ପତ୍ତି ପ୍ରଦାନ କରି ଅରଣ୍ୟରେ ବିହାର କରିବା ।

ପଦଚିର ସଭଙ୍ଗ ଅର୍ଥ ହେଲା - ନାକ ଓ କାନ ହର (କର୍ତ୍ତନ କର) ଓ ଆଲିଙ୍ଗନ ନକର । (ବିହାର କାନ ନ କର ଆଲିଙ୍ଗନକୁ) ବିହାର କାନନ କର ଆଲିଙ୍ଗନକୁ ଶର ଗୁଡ଼ିକ ଅଭିଜ୍ଞ ଭାବରେ ଗୋଚିଏ ଅର୍ଥ ପ୍ରଦାନ କରୁଥିବା ସମୟରେ ସଭଙ୍ଗରେ ତାହା ଅନ୍ୟ ଅର୍ଥ ପ୍ରଦାନ କରୁଥିବାରୁ ଏଠାରେ ଭଙ୍ଗାଭଙ୍ଗ ଶୈଖ ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଛି ।

(ଗ) ଅନୁପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାର

ଏକ ପ୍ରକାର ବ୍ୟଞ୍ଜନ ବର୍ଣ୍ଣର ପୁନଃ ପୁନଃ ଆବୃତ୍ତିକୁ ଅନୁପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାର କୁହାଯାଏ ।

ଯଥ - ଉତ୍କଳ-କମଳା-ବିଲାସ-ଦୀର୍ଘିକା

ମରାଳ-ମାଳିନୀ ନିଳାମୟ ଚିଲିକା ।

(ଚିଲିକା-ରାଧାନାଥରାୟ)

ଏହିପଦଚିରେ ‘କ’, ‘ଲ’, ‘ମ’ ଆଦି ବ୍ୟଞ୍ଜନ ବର୍ଣ୍ଣ ଗୁଡ଼ିକ ପୁନଃ ପୁନଃ ଆବୃତ୍ତି ହେଇଥିବାରୁ ଅନୁପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଛି ।

ଅନୁପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାରଙ୍କୁ ପାଞ୍ଚ ଭାଗରେ ବିଭିନ୍ନ କରାଯାଇଥାଏ । ସେଗୁଡ଼ିକ ଯଥାକ୍ରମେ-

(୧) ଛେକାନୁପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାର

(୨) ବୃତ୍ୟାନୁପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାର

(୩) ଶୁତ୍ୟାନୁପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାର

(୪) ଅନ୍ୟାନୁପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାର

(୫) ଲାଟାନୁପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାର

(୧) ଛେକାନୁପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାର

ପଦରେ ଏକାଧୂକ ବ୍ୟଞ୍ଜନ ବର୍ଣ୍ଣର ସାମ୍ୟ ଥାଇ ପର୍ଯ୍ୟାୟକ୍ରମେ ପୁନଃ ପୁନଃ ଆବୃତ୍ତି ହେଲେ ତାହାକୁ ଛେକାନୁପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାର କୁହାଯାଏ ।

ଯଥ - ଦେଖ୍ନ ନବ କାଲିକା ବକାଲିକା ମାଳିକା

ଆଳି କାଲିବା କାନ୍ତ ସ୍ତୁରି ।

ରକ୍ଷା କେମନ୍ତ କରି କରିବ ମନ୍ତ୍ର କରୀ

ଗତିକି ଏମନ୍ତ ବିଚାରି ।

ଗୋ ସହଚରି
ଭାବେ ବଞ୍ଚିଲେ ଏ କାଳକୁ,
କଥା ଥୁବ କାଳ କାଳକୁ
ଏକେତେ କ୍ଷୀଣ ଦିନ ହେଲା ଦୁର୍ଦ୍ଵିନ
ଦିନ ନଳଭୁଁ ବଲ୍ଲଭ ମେଳକୁ
ଗୋ ସହଚରୀ ।   (ଲାବଣ୍ୟବତୀ-ଉପେନ୍ଦ୍ରଭଙ୍ଗ)

ଏଠାରେ ‘କ’, ‘ଲ’, ଓ ‘ର’ ପର୍ଯ୍ୟାୟକ୍ରମେ ପୁନଃ ପୁନଃ ଆବୃତ୍ତି ହୋଇଥିବାରୁ, ଛେକାନୁପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଛି ।

(୨) ବୃତ୍ୟାନୁପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାର

ଯେଉଁ ପଦରେ ଗୋଟିଏ ବ୍ୟଞ୍ଜନ ବର୍ଣ୍ଣ କ୍ରମରହିତ ଅଥବା ପର୍ଯ୍ୟାୟକ୍ରମେ ବ୍ୟବହୃତ ନହୋଇ ମଧ୍ୟ ପୁନଃ ପୁନଃ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଏ, ତାହାକୁ ବୃତ୍ୟାନୁପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାର କୁହାଯାଏ ।

ଯଥା -	ମଙ୍ଗଳେ ଅଇଲା ଉଷା	ବିକଟ-ରାଜୀବ-ଦୃଶ୍ୟ
	ଜାନକୀ-ଦର୍ଶନ ତୃଷ୍ଣା ହୃଦୟେ ରହି	
	କର ପଲ୍ଲବେ ନୀହାର	ମୁକ୍ତାଧରି ଉପହାର
	ସତୀଙ୍କ ବାସ ବାହାର ପ୍ରାଙ୍ଗଣେ ରହି,	
	କଳକଣ୍ଠ କଣ୍ଠ କହିଲା,	
	ଦରଶନ ଦିଅ ସତୀ ରାତି ପାହିଲା ।	(ଉପସ୍ଥିନୀ-ଗଙ୍ଗାଧର ମେହେର)

ଏହି ପଦଟିରେ ଶ, ରଣ, ତ, ହ ଆଦିବ୍ୟଞ୍ଜନ ବର୍ଣ୍ଣଗୁଡ଼ିକରେ ପୁନଃ ପୁନଃ ଆବୃତ୍ତି ଘଟିଥିବାରୁ ଏଠାରେ ବୃତ୍ୟାନୁପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଛି ।

(୩) ଶ୍ରୁତ୍ୟାନୁପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାର

ଗୋଟିଏ ପଦରେ ତାଳୁ, ଦନ୍ତ, ମୂର୍ଢା ବା ଓସ ଆଦି ସ୍ଥାନରୁ ଉଜାରିତ ବ୍ୟଞ୍ଜନ ବର୍ଣ୍ଣ ଗୁଡ଼ିକର ପୁନଃ ପୁନଃ ଆବୃତ୍ତି ହେଲେ, ଶ୍ରୁତ୍ୟାନୁପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଥାଏ ।

ଯଥା -	ପୁଷ୍ପତି ପବି ପ୍ରଭାପୁତ ଭ୍ରମୁଭାବେ ଭୁବି
	ଭୀମ ବାଷତବ ଭବେ ଭବ ଭାବି ଭାବି ।

(ପ୍ରେମ ସୁଧାନିଧି- ଉପଦ୍ରେ ଭଙ୍ଗ)

ଉପରୋକ୍ତ ପଦଟିରେ ଓସ ବର୍ଣ୍ଣ, ପ, ବ ଓ ଉପୁନଃ ପୁନଃ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥିବାରୁ, ଏଠାରେ ଶ୍ରୁତ୍ୟାନୁପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଛି ।

(୪) ଅନ୍ତ୍ୟାନୁପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାର

ଯେଉଁ ପଦରେ ପାଦରେ ପାଦର ଶେଷ ବା ଅନ୍ତ୍ୟବର୍ଣ୍ଣ ଓ ଉପାନ୍ତ୍ୟବର୍ଣ୍ଣ ସମତା ରହି ବ୍ୟଞ୍ଜନବର୍ଣ୍ଣର ପୁନଃ ପୁନଃ ଆବୃତ୍ତି ହୋଇଥାଏ, ସେଠାରେ ଅନ୍ତ୍ୟାନୁପ୍ରାସ ହୁଏ ।

ଯଥା - ଉଚ୍ଚଲ-କମଳା-ବିଳାସ-ଦାର୍ଢିକା

ମରାଳ-ମାଳିନୀ ନିଳାମୟ ଚିଲିକା । (ଚିଲିକା-ରାଧାନାଥ ରାୟ)

ଉପରୋକ୍ତ ପଦଟିରେ ପ୍ରଥମ ଓ ଦ୍ୱିତୀୟ ପାଦରେ ଅନ୍ତ୍ୟବର୍ଣ୍ଣ କା ଏବଂ ଉପାନ୍ତ୍ୟ ସ୍ଵରବର୍ଣ୍ଣ ‘ଇ’ ର ସାମ୍ୟ ରହିଥିବାରୁ, ଏହାକୁ ଅନ୍ତ୍ୟାନୁପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାର କୁହାଯାଏ ।

(୫) ଲାଗାନୁପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାର

ପଦ ମଧ୍ୟରେ ବ୍ୟବହୃତ ଶବ୍ଦ ଗୁଡ଼ିକ ଅର୍ଥରେ ଭିନ୍ନତା ନଥାଇ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ତାପ୍ୟରେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଲେ ଲାଗାନୁପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାର ହୁଏ ।

ଯଥା - ‘ଡୋଳି ଦେଲା ଗଡ଼ି ଯାଉଥିବା ଫୁଲ, ଫୁଲ-ବରଣୀ’ ।

(ଉଷା-ରାଧାନାଥ)

ଏଠାରେ ଫୁଲଶବ୍ଦ ଏକ ଅର୍ଥରେ ତାପ୍ୟରେ ପାର୍ଥକ୍ୟ ଥାଇ ବ୍ୟବହାର ହୋଇଛି । ପ୍ରଥମ ଫୁଲ ବିଶେଷ୍ୟ ଓ ଦ୍ୱିତୀୟଫୁଲ କର୍ତ୍ତାକାରକ ।

୩.୭ ଅର୍ଥାଳଙ୍କାର ; ଉପମା, ରୂପକ, ଉତ୍ସ୍ଵେଷଣ, ଅର୍ଥାନ୍ତରନ୍ୟାସ

(କ) ଉପମା ଅଳଙ୍କାର

ସମାନ ଧର୍ମ ଧାରଣ କରିଥିବା ଦୁଇଟି ବସ୍ତୁ ମଧ୍ୟରେ ସାଦୃଶ୍ୟ କଥୁତ ହେଲେ ସେଠାରେ ଉପମା ଅଳଙ୍କାର ହୁଏ । ଯେଉଁ ବସ୍ତୁକୁ ବର୍ଣ୍ଣନା ବା ତୁଳନା କରାଯାଏ ତାହାକୁ ଉପମେୟ କୁହାଯାଏ । ଯେଉଁ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବସ୍ତୁ ସହିତ ଏହାର ତୁଳନା କରାଯାଏ, ତାହାକୁ ଉପମାନ କୁହାଯାଏ । ଯେଉଁ ସମାନ ଧର୍ମ ନିମିତ୍ତ ଦୂର ବସ୍ତୁ ମଧ୍ୟରେ ସାଦୃଶ୍ୟର ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଥାଏ ତାହାକୁ ସାଧାରଣ ଧର୍ମ କୁହାଯାଏ । ଉପମାନ ଓ ଉପମେୟର ସାଦୃଶ୍ୟ କଥନ କରୁଥିବା ଶବ୍ଦ ଗୁଡ଼ିକୁ ଉପମାବାଚକ ଶବ୍ଦ କୁହାଯାଏ ।

ଯଥା - ଭର୍ତ୍ତା ଘର୍ତ୍ତା ଆହା ସଲୀଳ ଯେସନ

ବହି ଯାଉଅଛି ଆୟୁ ପ୍ରତିକ୍ଷଣ । (ଦରବାର- ରାଧାନାଥ ରାୟ)

ଉପରୋକ୍ତ ପଦଟିରେ ଆୟୁ ଉପମେୟ ଓ ସଲୀଳ (ଜଳ) ଉପମାନ । ବହିଯାଉଅଛି ସାଧାରଣ ଧର୍ମ ଓ ଯେସନ ଉପମା ବାଚକ ଶବ୍ଦ । ଘଟଟି ଭାଙ୍ଗିଗଲେ ଯେପରି ଘଟଟିରୁ ଜଳ ବହିଯାଏ ସେହିପରି ଆୟୁ ପ୍ରତିକ୍ଷଣ

ବହିଯାଉଥାଇ । ଆୟୁ ବହିଯିବାକୁ ସମାନଧର୍ମ ରହିଥିବା ଭଗ୍ନଘରେ ଜଳ ସହିତ ସାଦୃଶ୍ୟ ହୋଇଛି । ଏଣୁ ଏଠାରେ ଉପମା ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଛି ।

ଉପମା ଅଳଙ୍କାରକୁ ଚିନିଭାଗରେ ବିଭିନ୍ନ କରାଯାଇଥାଏ: (୧) ପୂର୍ଣ୍ଣପମା ଅଳଙ୍କାର, ଲୁପ୍ତପମା ଅଳଙ୍କାର, ମାଳୋପମା ଅଳଙ୍କାର

(୧) ପୂର୍ଣ୍ଣପମା ଅଳଙ୍କାର

ଯେଉଁ ପଦଟିରେ ଉପମା ଅଳଙ୍କାରର ସମସ୍ତ ଗୁଣ ଗୁଡ଼ିକର ସଞ୍ଚ ଉଲ୍ଲେଖ ଥାଏ । ଯଥା- ଉପମେୟ, ଉପମାନ, ସାଧାରଣ ଧର୍ମ ଓ ଉପମା ବାଚକ ଶବ୍ଦ ର ସଞ୍ଚ ଉଲ୍ଲେଖ ଥାଏ ସେଠାରେ ପୂର୍ଣ୍ଣପମା ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଥାଏ ।

ପୂର୍ବରୁ ଦିଆଯାଇଥିବା ଉଦାହରଣ : -

ଉଗ୍ର ଘରୁ ଆହା ସଲୀଳ ଯେସନ
ବହିଯାଉଥାଇ ଆୟୁ ପ୍ରତିଷ୍ଠନ ।

ଏହା ଏକ ପୂର୍ଣ୍ଣପମା ଅଳଙ୍କାର ଅଟେ । କାରଣ ଏଠାରେ ଉପମେୟ, ଉପମାନ, ସାଧାରଣ ଧର୍ମ ଓ ଉପମା ବାଚକ ଶବ୍ଦର ସଞ୍ଚ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି ।

ଏହି ପଦଟିରେ - (୧) ଉପମେୟ - ଆୟୁ

(୨) ଉପମା - ଜଳ

(୩) ସାଧାରଣଧର୍ମ - ବହିଯିବା

(୪) ଉପମା ବାଚକ ଶବ୍ଦ - ଯେସନ

ଉପମେୟ, ଉପମାନ, ସାଧାରଣ ଧର୍ମ ଓ ଉପମାବାଚକ ଶବ୍ଦର ସଞ୍ଚ ଉଲ୍ଲେଖ ଥିବାରୁ ଏଠାରେ ପୂର୍ଣ୍ଣପମା ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଛି ।

(୨) ଲୁପ୍ତପମା ଅଳଙ୍କାର

ଯେଉଁ ପଦରେ ଉପମେୟ, ଉପମାନ, ସାଧାରଣ ଧର୍ମ ଓ ଉପମାବାଚକ ଶବ୍ଦ ଅଥବା ସାଧାରଣ ଧର୍ମ ମଧ୍ୟରୁ ଏବଂ ବା ଏକାଧିକ ଲକ୍ଷଣ ଲୁପ୍ତ ହୋଇଥାଏ; ତାହାକୁ ଲୁପ୍ତପମା ଅଳଙ୍କାର କୁହାଯାଏ ।

ଯଥା - ଚାରୁ ଚନ୍ଦ୍ରାନନ୍ଦା ଚମ୍ପକବରଣା କାଲି ଏହି ବାଟେ ଗଲା,

ଚନ୍ଦ୍ର ଅବତଃସ ନନ୍ଦନ ଜନମ ତିଥ ମୋତେ କଲା ।

ଏହି ପଦଟିରେ ଉପମାନ ଓ ଉପମେୟର ସଞ୍ଚ ଉଲ୍ଲେଖ ଥିବା ସମୟରେ ସାଧାରଣଧର୍ମ ଏବଂ ଉପମାବାଚକ ଶବ୍ଦର ଲୁପ୍ତ ଘଟିଛି ।

ଓଡ଼ିଆ ସ୍ନାତକୋତ୍ତର କାର୍ଯ୍ୟକ୍ରମ

ଏହି ପଦଚିରେ - ଉପମାନ - ଚାରୁ ଚନ୍ଦ୍ରନନ୍ଦ ଚମକରଣା (ଗୋରୀ ସୁନ୍ଦରୀ)

ଉପମେୟ - ଚନ୍ଦ୍ର ଅବତଂସ ନନ୍ଦନ ଜନମ ତିଥ ଚନ୍ଦ୍ର

(ଚନ୍ଦ୍ର ଅବତଂସ - ମହାଦେବ

ଚନ୍ଦ୍ର ଅବତଂସ ନନ୍ଦନ - ଗଣେଶ

ଜନମତିଥ - ଗଣେଶ ଚତୁର୍ଥୀ

ଜନମତିଥ ଚନ୍ଦ୍ର - ଗଣେଶ ଚତୁର୍ଥୀ ଚନ୍ଦ୍ର)

ଗଣେଶ ଚତୁର୍ଥୀର ଚନ୍ଦ୍ରକୁ ଯେପରି କେହି ଚାହାଁକି ନାହିଁ ସେହିପରି ଗୋରୀ ସୁନ୍ଦରୀ କାଳି ଏହି ରାଷ୍ଟ୍ରାରେ ଯିବା ସମୟରେ ମୋତେ ଚାହିଁନଥିଲା - ପଦଚିରେ ଏହା ସଂପର୍କ ।

ଏଥୁରେ ଲୁପ୍ତଥିବା ସାଧାରଣ ଧର୍ମ- ନଚାହିଁବା

(୩) ମାଳୋପମା ଅଳଙ୍କାର

ଗୋଟିଏ ଉପମେୟର ଏକାଧୁକ ଉପମାନ ଥୁଲେ ମାଳୋପମା ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଥାଏ ।

ଯଥା - ମିଶିଯାଏ ଯଥା ପ୍ରଭାତୀ ତାରା ରବି - କିରଣେ,

ମିଶିଯାଏ ଯଥା ଜୀବାମ୍ବା ବିଶ୍ୱ-ଆମ୍ବା ଚରଣେ,

ମିଶିଯାଏ ଯଥା ଚପଳା ନୀଳ ଜଳଦ ଅଙ୍ଗେ,

ମିଶିଗଲା ତଥା ଅବଳା ସେହି ନୀଳ ତରଙ୍ଗେ ।

(ଚନ୍ଦ୍ରଭାଗ-ରାଧାନାଥ ରାୟ)

ଏଠାରେ ଉପମେୟ ଅବଳା ସହିତ ଏକାଧୁକ ଉପମାନ -

ପ୍ରଭାତୀ ତାରା, ଜୀବାମ୍ବା, ଚପଳା ଆଦିର ବ୍ୟବହାର ହୋଇଥିବାରୁ ମାଳୋପମା ହୋଇଛି । ମାଳୋପମାରେ ମିଶିଯିବା ସାଧାରଣ ଧର୍ମ; ଯଥା ଓ ତଥା ଉପମାନବାଚକ ଶବ୍ଦ ।

(୪) ରୂପକ ଅଳଙ୍କାର

ଉପମାନ ଓ ଉପମେୟର ଅଭେଦ କଥନକୁ ରୂପକ ଅଳଙ୍କାର କୁହାଯାଏ । ରୂପକ ଅଳଙ୍କାରରେ ‘ପରି’ ଯଥା, ‘ଯେପରି’ ପ୍ରଭୃତି ଉପମାବାଚକ ଶବ୍ଦ ପ୍ରଯୋଗ ହୋଇନଥାଏ ।

ଯଥା - ଆଶା ପାରିଜାତ ପୁଣିବ ହୃଦନୟନ ବନେ

ଜ୍ଞାନ ଭକ୍ତି କର୍ମ ସୌରତ ବ୍ୟାପିଯିବ ଭୂବନ ।

(କୁସୁମାଞ୍ଜଳି - ଭକ୍ତକବି ମଧୁସୂଦନ ରାୟ)

ଉପରୋକ୍ତ ପଦଚିରେ ଭକ୍ତ କବି ମଧୁସୂଦନ ରାୟ ହୃଦଯକୁ ନନ୍ଦନ ସହ ଅଭେଦ ଭାବରେ ଦର୍ଶାଇଛନ୍ତି । ଏଣୁ ଏଠାରେ ରୂପକ ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଛି । ହୃଦଯ ରୂପକ ନନ୍ଦନ ବନରେ ଆଶାପାରିଜାତ ପୁଷ୍ପ ପ୍ରଶ୍ନୁଟିତ ହେବା କଥା କବି ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ହୃଦଯ ଓ ନନ୍ଦନବନ ମଧ୍ୟରେ କୌଣସି ପାର୍ଥ୍କ୍ୟ ନଥୁବାରୁ ଏଠାରେ ରୂପକ

ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଛି । ଉପମା ଓ ରୂପକ ଅଳଙ୍କାର ଏକ ପ୍ରକାର । ଉପମା ଅଳଙ୍କାରରେ ସାହୁଶ୍ୟ କଥନ ହେଉଥିବା ସମୟରେ ରୂପକ ଅଳଙ୍କାରରେ ଅଭେଦ କଥନ ହୁଏ । ଉପମା ଅଳଙ୍କାରରେ ଉପମାବାଚକ ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହାର ହେଉଥିବା ସମୟରେ ରୂପକ ଅଳଙ୍କାରରେ ତାହା ହୁଏ ନାହିଁ । ଉପମାନ ଓ ଉପମେଯ ମଧ୍ୟରେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଭେଦ କଥନ ହିଁ ରୂପକ ଅଳଙ୍କାର ।

ରୂପକ ଅଳଙ୍କାର ତିନି ଭାଗରେ ବିଭିନ୍ନ -

- (୧) ପାରମ୍ପରିତ ରୂପକ ଅଳଙ୍କାର
- (୨) ସାଙ୍ଗ ରୂପକ ଅଳଙ୍କାର
- (୩) ନିରଙ୍ଗ ରୂପକ ଅଳଙ୍କାର

(୧) ପାରମ୍ପରିତ ରୂପକ ଅଳଙ୍କାର

ଯେଉଁ ପଦରେ ଗୋଟିଏ ବନ୍ଧୁରେ ଆରୋପ ନିମିତ୍ତ ଅନ୍ୟ ଏକ ନବବନ୍ଧୁର ଆରୋପର ଆବଶ୍ୟକତା ହୋଇଥାଏ । ସେଠାରେ ପାରମ୍ପରିତ ରୂପକ ହୁଏ ।

ଯଥା - ଦରିଦ୍ରତା - ପଞ୍ଜପୂର୍ଣ୍ଣ ମୋ ଜୀବନ ସହ
ଜଞ୍ଜାଳ - ଜଳଦ-ଜଳେ ଆବିଳ ଉଦର ।

(ତପସ୍ତିନୀ- ସ୍ଵଭାବକବି ଗଙ୍ଗାଧର ମେହେର)

ଉପରୋକ୍ତ ପଦଟିରେ ଦରିଦ୍ରତା ସହିତ ପଙ୍କର ଆରୋପ ବା ଅଭେଦ କଥନ ହୋଇଥିବାରୁ ଜୀବନ ସହ ଜଞ୍ଜାଳ ସହ ଜଳଦ-ଜଳର ଆରୋପ ବା ଅଭେଦ କଥନ ହୋଇଛି । ଏହାର ଅର୍ଥ ଗୋଟିଏ ଆରୋପ (ଦରିଦ୍ରତା-ପଙ୍କ) ଅଦ୍ୟ ଦୁଇଟି ଆରୋପଣର କାରଣ (୧-ଜୀବନ-ସର, ୨-ଜଞ୍ଜାଳ-ଜଳଦ ଜଳେ) ହୋଇଛି । ଏଣୁ ଏଠାରେ ପାରମ୍ପରିତ ରୂପକ ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଛି ।

(୨) ସାଙ୍ଗ ରୂପକ ଅଳଙ୍କାର

ଯେଉଁଠାରେ ଅଙ୍ଗରେ କୌଣସି ବନ୍ଧୁର ଆରୋପ କରାଯାଇ ତାହାର ଅଙ୍ଗୀରୂପ ବନ୍ଧୁମାନଙ୍କରେ ଅନ୍ୟ ସବୁ ବନ୍ଧୁମାନଙ୍କର ଆରୋପ କରାଯାଇଥାଏ, ସେଠାରେ ସାଙ୍ଗରୂପକ ଅଳଙ୍କାର ହୁଏ ।

ଯଥା - କବିତା ବନିତା କବିତା ପିତା
କହିବା ଲୋକ ତାର ଉପମାତା
କଲେ ତାକୁ ଭୋଗ ରସିକ ନେତା
କେତେ ହେଁ ଅବା ରହଇ ଯୋଗ୍ୟତା
କୁମତି ଗୁଆର
କେବଳ ବଜମାତ୍ର ଭାଇ ତାର ।

(ରସକଲୋକ-ଦୀନକୃଷ୍ଣ ଦାସ)

ଓଡ଼ିଆ ସ୍ନାତକୋତ୍ତର କାର୍ଯ୍ୟକ୍ରମ

ଉପରୋକ୍ତ ପଦଚିରେ କବିତାକୁ ବନିତା ସହ ଆରୋପିତ କରାଯାଇଥିବାରୁ କବି କୁ ପିତା ଭାବରେ ଆରୋପିତ କରାଯାଇଅଛି । ଏଣୁ ଏଠାରେ ସାଙ୍ଗ ରୂପକ ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଛି ।

(୩) ନିରଙ୍ଗ ରୂପ ଅଳଙ୍କାର

ଯେଉଁଠାରେ ଗୋଟିଏ ଉପମୋଯର ଏକମାତ୍ର ଉପମାନର ଆରୋପ ବା ଅଭେଦ କଥନ ହୋଇଥାଏ;
ସେଠାରେ ନିରଙ୍ଗ ରୂପକ ଅଳଙ୍କାର ହୁଏ ।

ଯଥା -   ବଦନ-ଦୀଧୂତି   ଥରେ ଚାହିଁ ତାଙ୍କ
    ମୁଖ କଲା ଅବନ,
    ଲାଜକୁଳି ଲତା   ଅଙ୍ଗେ କି ସହସା
    ଲାଗିଗଲା କାହା ହସ୍ତ ?

(ପ୍ରଣୟବଲ୍ଲବ୍ଧୀ-ସ୍ଵଭାବ କବି ଗଙ୍ଗାଧର ମେହେର)

ଉପରୋକ୍ତ ପଦଚିରେ ବଦନ ସହିତ ଦୀଧୂତିର ଅଭେଦ କଷିନା କରାଯାଇଥିବାରୁ ଏଠାରେ ନିରଙ୍ଗ ରୂପକ ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଛି ।

(୪) ଉତ୍ସପ୍ରେକ୍ଷା ଅଳଙ୍କାର

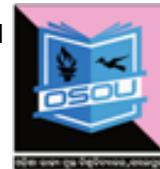
ପ୍ରକୃତ ପଦାର୍ଥରେ ଅପ୍ରକୃତ ପଦାର୍ଥର ତୁଳନା କରାଗଲେ ଉତ୍ସପ୍ରେକ୍ଷା ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଥାଏ । ରୂପକ ଅଳଙ୍କାରରେ ଉପମୋଯରେ ଉପମାନର ଅଭେଦ କଷିନା କରାଯାଇଥାଏ । ମାତ୍ର ଉତ୍ସପ୍ରେକ୍ଷା ଅଳଙ୍କାରରେ
ଉପମୋଯ ଓ ଉପମାନର ସମ୍ବାବନା (ତର୍କଣା) କରାଯାଇଥାଏ । ଏହି ଅଳଙ୍କାରରେ କି, ଅବା, ସତେବା,
ବୋଧେ ପ୍ରଭୃତି ବାଚକ ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହାର ହୋଇଥାଏ ।

ଯଥା -   ତୁମି ଚରଣକୁ ଚିକୁର-
    ରାଜି ଦୋଳେ ଚରମେ,
    ମଦନ-କେତନ ଉଡ଼ଇ
    କିବା ଶୋଭା-ଆଶ୍ରମେ ।

(ଚନ୍ଦ୍ରଭାଗା - କବିବର ରାଧାନାଥ ରାୟ)

ଏହି ପଦଚିରେ ନାୟିକା ଚନ୍ଦ୍ରଭାଗାର ଚିକୁର ରାଜି (କେଶଗୁଛକୁ) ଶୋଭା-ଆଶ୍ରମର ମଦନ-କେତନ
ସହ ତର୍କଣା କରାଯାଇଛି । ଏହି ପଦଚିରେ ବାଚକ ଶବ୍ଦ ‘କିବା’ ବ୍ୟବହାର ହୋଇଛି । ଏଣୁ ଏଠାରେ ଉତ୍ସପ୍ରେକ୍ଷା
ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଛି ।

ଉତ୍ସପ୍ରେକ୍ଷା ଅଳଙ୍କାର ଦୁଇ ଭାଗରେ ବିଭିନ୍ନ - ବାଚ୍ୟୋତ୍ସପ୍ରେକ୍ଷା ଅଳଙ୍କାର ଓ ପ୍ରତୀକ୍ଷମାନ ଉତ୍ସପ୍ରେକ୍ଷା ଅଳଙ୍କାର

(୧) ବାଚ୍ୟୋଡ଼ପ୍ରେକ୍ଷା ଅଳଙ୍କାର

ଯେଉଁ ପଦରେ ବାଚକ ଶବ୍ଦ (କି, ଅବା, ସତେ, ଯେବେ, ବା, ବୋଧେ) ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇ ଉତ୍ତପ୍ରେକ୍ଷା ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଥାଏ, ସେହି ଅଳଙ୍କାରକୁ ବାଚ୍ୟୋଡ଼ପ୍ରେକ୍ଷା ଅଳଙ୍କାର କୁହାଯାଏ ।

ଯଥା - ଶ୍ଵେତାଙ୍ଗ ଚଢାଇଗୁହା ସମୁଦ୍ରଗତ

ନୀର ତେବେ କିବା ଉଠେ ଝାରାବତ ।

(ଚିଲିକା - କବିବର ରାଧାନାଥ ରାୟ)

ଏହି ପଦଚିରେ ପ୍ରକୃତ ବସ୍ତୁ ଶ୍ଵେତାଙ୍ଗ ଚଢାଇଗୁହା ସହ ଅପ୍ରକୃତ ବସ୍ତୁ ଝାରାବତ ସହ ତର୍କଣା କରାଯିବା ସଙ୍ଗେ ବାଚକ ଶବ୍ଦ ‘କିବା’ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥିବାରୁ, ଏଠାରେ ବାଚ୍ୟୋଡ଼ପ୍ରେକ୍ଷା ଅଳଙ୍କାର ହେଲା ।

(୨) ପ୍ରତୀୟମାନ ଉତ୍ତପ୍ରେକ୍ଷା ଅଳଙ୍କାର

ଯଥା - ସଖୀ ଅନିନ୍ୟାଙ୍ଗୀ କାନ୍ଦେ ପାର୍ଶ୍ଵ

ସୌନ୍ଦର୍ୟେ କାନନ ଜ୍ୟୋତି,

କମଳ-ନୟନ୍ତୁ ଅବିରଳେ ଫରେ

ଅମଳ କରୁଣା - ମୋତି (ଉର୍ବଣୀ)

ଏହି ପଦଚିରେ ସଖୀହୀନା ଉର୍ବଣୀକୁ ଦେଖୁ ତାଙ୍କର ସଖୀ କ୍ରଦ୍ଧନ କରୁଛନ୍ତି । ଦୁଃଖରେ ସଖୀଙ୍କ ନୟନରୁ ଖସି ପଡ଼ୁଥିବା ଅଶ୍ଵବିନ୍ଦୁକୁ ମୋତି ଭାବରେ (କମଳ ନୟନ୍ତୁ ଅବିରଳ ଫରେ ଅମଳ କରୁଣା-ମୋତି) ତର୍କଣା କରାଯାଇଛି; ମାତ୍ର ଏଠାରେ କୌଣସି ବାଚକ ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହାର କରାଯାଇନାହିଁ । ତେଣୁ ଏହା ପ୍ରତୀୟମାନ ଉତ୍ତପ୍ରେକ୍ଷା ଅଳଙ୍କାର ।

(୩) ଅର୍ଥାନ୍ତରନ୍ୟାସ ଅଳଙ୍କାର

ଗୋଟିଏ ତଥ୍ୟକୁ ଅନ୍ୟ ତଥ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ସମର୍ଥନ କରାଗଲେ ସେଠାରେ ଅର୍ଥାନ୍ତରନ୍ୟାସ ଅଳଙ୍କାର ହୁଏ ।

ଯଥା - କଳଙ୍କହିଁ ଥାଇ କଳାକାର-କୋଳେ

କରଇ ନେତ୍ର ରଞ୍ଜନ,

ସ୍ଵଭାବ-ସୁନ୍ଦର ଆଙ୍ଗକୁ ଜଗତେ

ନହୁଏ କିସ ମଣ୍ଡନ ?

(ପ୍ରଶନ୍ନ ବଲ୍ଲରୀ- ଗଜାଧର ମେହେର)

ଏଠାରେ ସୁନ୍ଦର ଅଙ୍ଗରେ ଯାହା ପରିଧାନ କଲେ ସୁନ୍ଦର ଦେଖାଯାଏ - ଉନ୍ତିକୁ ଚନ୍ଦ୍ରରେ କଳଙ୍କ ଥୁଲେ ମଧ୍ୟ ତାହା ଆଖିକୁ ସୁନ୍ଦର ଦେଖାଯାଏ ଉନ୍ତି ଦ୍ୱାରା ସମର୍ଥନ କରାଯାଇଥିବାରୁ; ଏଠାରେ ଅର୍ଥାନ୍ତରନ୍ୟାସ ଅଳଙ୍କାର ହେଲା ।

ଓଡ଼ିଆ ସ୍ନାତକୋତ୍ତର କାର୍ଯ୍ୟକ୍ରମ

ସ୍ନାତଶାଖା : ଗୋଟିଏ ବନ୍ଧୁର ଦର୍ଶନ ଦ୍ୱାରା ଆଉ ଏକ ବନ୍ଧୁର ଯଦି ସ୍ନାତଶାଖା ହୁଏ, ସେଠାରେ ସ୍ନାତଶାଖା ଅଳଙ୍କାର ହୁଏ ।
ଅନେକତ୍ର ଗୋଟିଏ ବନ୍ଧୁର ସ୍ନାତଶାଖା ଦ୍ୱାରା ତାହାର ବିରୋଧୀ ବନ୍ଧୁର ସ୍ନାତଶାଖା ଘଟିଲେ ମଧ୍ୟ ତାହାକୁ ସ୍ନାତଶାଖା ଅଳଙ୍କାର କୁହାଯାଇଥାଏ ।

ଯଥା : ଚନ୍ଦ୍ରିକା ସ୍ନାତକୋତ୍ତର ଶୋଭା ଅପସରୀଏ ଅନୁଭବି,
ସ୍କୁଲ୍‌ଲେ ସ୍କୁଲ୍‌ମ୍ୟାକାଲୀନ ମନ୍ଦର ଷ୍ଟୁଡ଼ିଟ କ୍ଷାରୋଦ ଛବି (ଉର୍ବଶୀ)

ଏଠାରେ ଏକ ବନ୍ଧୁ (ଶୋଭା ଅପସରୀଏ) ସ୍ନାତଶାଖାରେ ଅନ୍ୟ ଏକ ବନ୍ଧୁ (ମନ୍ଦର ଷ୍ଟୁଡ଼ିଟ କ୍ଷାରୋଦ ଛବି)ର ସ୍ନାତଶାଖାକୁ ଛାଇଛନ୍ତି ।

ସେହିପରି ସ୍ନାତଶାଖା ଅଳଙ୍କାରର ଅନ୍ୟ ଏକ ଉଦାହରଣ :

“ ମନେ ପଡ଼ିଛେ ବୀର ବାତ ନନ୍ଦନ
ବାତଦେବଙ୍କୁ କଲେ ଅଭିନନ୍ଦନ । (ତପସ୍ତିନୀ)

ଏଠାରେ ବାତ ନନ୍ଦନ ଅର୍ଥାତ ହନ୍ତୁମାନଙ୍କୁ ସ୍ନାତଶାଖା (ପବନ ପୁତ୍ର) କରିବା ଦ୍ୱାରା ବାତଦେବ (ପବନ ଦେବତାଙ୍କୁ) ସ୍ନାତଶାଖା ହେବା କଥା କୁହାଯାଇଛି ।

(ଚ) ପ୍ରତାପ : ପ୍ରକୃତ ଉପମାନଙ୍କୁ ଉପମେଯ ଭାବରେ କଞ୍ଚନା କରାଗଲେ ସେଠାରେ ପ୍ରତାପ ଅଳଙ୍କାର ହୁଏ । ଏହି ଅଳଙ୍କାରରେ ଉପମାନଙ୍କୁ ଉପେକ୍ଷା କରାଯାଇ ଉପମେଯକୁ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ପ୍ରଦାନ କରାଯାଇଥାଏ ।

ଯଥା : ବହୁ ସମ୍ବୁଦ୍ଧ ମନୁନ ଚନ୍ଦ୍ର ଜନମ ଯେଉଁ କାଳେ
ବିହୀନ କ୍ଷାଣ କଳଙ୍କ ଜାଣ ସେ ହୋଇଥିଲେ ।
ବଦନେ ଜାନକୀର ସମାନ ମନ ଜାଣିଟି ବିହି
ବିମ୍ବ ବେଷ୍ଟନ ନୋହିଲା କର୍ଣ୍ଣ ଭାବେଟି କାଟିଦେଇ ।”

(ବୈଦେହୀଶ ବିଲାସ)

ଏଠାରେ ଚନ୍ଦ୍ର (ଉପମାନ) ଅପେକ୍ଷା ଜାନକୀଙ୍କ ମୁଖ ସୌନ୍ଦର୍ୟ (ଉପମେଯ)କୁ ଅଧିକ ପ୍ରଶଂସା କରାଯାଇଥିବାରୁ ପ୍ରତାପ ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଛି ।

(ଛ) ସମାସୋକ୍ତି : କାର୍ଯ୍ୟ, ଲିଙ୍ଗ ଓ ବିଶେଷଣ ଆଦିର ସମାନ ପ୍ରଯୋଗ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରକୃତ ବନ୍ଧୁଠାରେ ଅପ୍ରକୃତ ବନ୍ଧୁର ଆରୋପ କରାଗଲେ ସମାସୋକ୍ତି ଅଳଙ୍କାର ହୁଏ ।

ଯଥା : “ ବିହଙ୍ଗମଶାଖା ଡାକକେ ଗରନ
ପ୍ରାଣଶେ ତାରକା କୁଳ
ଏକ ପରେ ଏକ ତା'ପରେ ଅନେକ
ଆସି ହୋଇଗଲେ ତୁଳ । ”(ତପସ୍ତିନୀ)

ଏହି ପଦରେ ଉପମାନଙ୍କ ଭାବରେ ‘ତାରକା’ମାନେ ଏକତ୍ରିତ ହେବା ଦ୍ୱାରା ପ୍ରକୃତ ବିଷ୍ଣୁଠାରେ ଅପ୍ରକୃତ ବିଷ୍ଣୁ ଆରୋପିତ ହୋଇଛି; ଏଣୁ ଏଠାରେ ସମାସୋକ୍ତ ହୋଇଛି।

(ଜ) ସଙ୍କର : ଯେଉଁ ପଦରେ ଏକାଧିକ ଅଳଙ୍କାର ଶୀରନାର ପ୍ରାୟ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବରେ ମିଶି ବର୍ଣ୍ଣତ ହୋଇଥାଏ, ସେଠାରେ ସଙ୍କର ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଥାଏ।

ଯଥା - କେଉଁ ଗୋପୀ ହସି ବକ୍ରବାଣୀ ଭାଷି ବୋଲେ ଦେଖ ଏ କାମଦୂତୀ
କାମ କାର୍ଯ୍ୟ ସିନ୍ଧ କରିବାରୁ ବୁଧମାନେ ବୋଲନ୍ତି କାମଦୂତୀ।

ଏହି ପଦରେ ଯମକ ଆଳଙ୍କାର ଏବଂ ଅନୁପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାର ପ୍ରତୀପମାନୋତ୍ତରେଷା ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣତ ହୋଇଥିବାରୁ ସଙ୍କର ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଛି।

(୫) ସଂସ୍କରଣ : ଯେଉଁ ପଦରେ ଏକାଧିକ ଆଳଙ୍କାର ନିରପେକ୍ଷ ଭାବରେ ସମ୍ମିଳିତ ହୋଇଥାଏ, ସେଠାରେ ସଂସ୍କରଣ ଅଳଙ୍କାର ହୁଏ।

ଯଥା : କମ୍ପ୍ୟୁଟର କଣ୍ଟ୍ରୋଲ ମଣିମାୟକ
କଲୁଷ ଅନ୍ଧାରକୁ ଦୀନ - ନାୟକ ।

(ରସ କଲେଖଳ)

ଏଠାରେ ପ୍ରଥମ ପାଦରେ ଉପମା ଅଳଙ୍କାର ଓ ଦ୍ଵିତୀୟ ପାଦରେ ଉପମା ଅଳଙ୍କାର ଓ ଦ୍ଵିତୀୟ ପାଦରେ ରୂପକ ଅଳଙ୍କାର ନିରପେକ୍ଷ ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । ଏହି ଦୂଇ ଅଳଙ୍କାର ନିଜର ସ୍ନାତକ ପ୍ରକାଶ କରୁଛନ୍ତି, ଏଣୁ ଏଠାରେ ସଂସ୍କରଣ ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଛି ।

(୬) ବିନୋକ୍ତି : ଗୋଟିଏ ପଦରେ ବର୍ଣ୍ଣନା ସମୟରେ ଯଦି ଗୋଟିଏ ବିଷ୍ଣୁର ଅଭାବରେ ସୁନ୍ଦର ବିଷ୍ଣୁ ଅସୁନ୍ଦର ଓ ରଚିକର ବିଷ୍ଣୁ ଅରଚିକର ମନେହୁଏ ତେବେ ତାହା ବିନୋକ୍ତି ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଥାଏ ।

ଯଥା : କାନ୍ତ ବିନା କାନ୍ତପ୍ରାଣ ସ୍ଵରାବେ ବିକଳ
ବିକଳ ଜୀବନ ମଣେ ଜଗତ ବିଫଳ ।

(ଉପସ୍ଥିନୀ)

ଏହି ପଦରେ କାନ୍ତବିନା କାନ୍ତପ୍ରାଣ ହାହାକାର ମନେ ହେବା ସହ ଜୀବନ ବିକଳ ହୋଇ ଉଠିଛି । ଏହି ପଦରେ ଗୋଟିଏ ବିଷ୍ଣୁ (କାନ୍ତ)ର ଅଭାବ ଦ୍ୱାରା ସୁନ୍ଦର ବିଷ୍ଣୁ (କାନ୍ତା) ଅସୁନ୍ଦର ମନେ ହୋଇଛି, ତେଣୁ ଏଠାରେ ବିନୋକ୍ତି ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଅଛି ।

(୭) ଅତିଶ୍ୟେକ୍ଷଣ : ଯେଉଁ ପଦରେ ଉପମେଯର ଅଧିକରଣ କରାଯାଇ ଉପମାନର ସିନ୍ଧ ଅଧିବସାୟ କରାଯାଏ, ସେଠାରେ ଅତିଶ୍ୟେକ୍ଷଣ ଅଳଙ୍କାର ହୁଏ । ଉପମେଯକୁ ଉଲ୍ଲେଖ ନକରି ଉପମାନକୁ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇ ଅଭେଦ କଥନ ବା ବର୍ଣ୍ଣନାକୁ ଅଧିବସାୟ କୁହାଯାଏ । ଅତିଶ୍ୟେକ୍ଷଣ ଅଳଙ୍କାରକୁ ଗୁରୁତ୍ବରେ ବିଭିନ୍ନ କରାଯାଏ । ଯଥା :-

ଓଡ଼ିଆ ସ୍ନାତକୋତ୍ତର କାର୍ଯ୍ୟକ୍ରମ

(୧) ଅଭେଦ ଅତିଶ୍ୟୋକ୍ତି, (୨) ଅସମ୍ଭ ଅତିଶ୍ୟୋକ୍ତି, (୩) ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅତିଶ୍ୟୋକ୍ତି ଓ (୪) ସମାବନା ଅତିଶ୍ୟୋକ୍ତି ।

(୧) ଅଭେଦ ଅତିଶ୍ୟୋକ୍ତି : ବୃଥା ହାଣୁଥିଲା ମୃଗୀ ଅଙ୍ଗେ ବାଣସିନା ସୁନ୍ଦରୀ ଝହାଣି ଭଙ୍ଗୀରୁ ଥିଲେ ସେହୁଁ ଯେଣୁ ଆଗହୁଁ ମରି । (ଉଷା)

ଏଠାରେ ବାଣ ଓ ଝହାଣି ମଧ୍ୟରେ ଅଭେଦ କଞ୍ଚନା କରାଯାଇ ଥିବାରୁ ଅଭେଦ ଅତିଶ୍ୟୋକ୍ତି ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଛି ।

(୨) ଅସମ୍ଭ ଅତିଶ୍ୟୋକ୍ତି :

ସଥା : ସ୍ଵୟମ୍ଭୁ ବାଣ ଠାବରୁ କର ରଣ କରି ଭାଇ

ମଣିରେ ନିର୍ମାଣି ସାରି ଖରୁ ଚିକୁର

ସିଆଓ ଦେଲେ ଯେ ପାଣି ଶେଷ କଳା ପଡ଼ି ଶ୍ରେଣୀ

ଭୂତେ ରହି ବିଦ୍ୟ ବିଦ୍ୟ ହୋଇ ସୁନ୍ଦର

ସୁଦୃଢ଼ି ଏ ରୂପେ ହୁଅଇ

ସୁମତି ଚୂର୍ଣ୍ଣ କୁଞ୍ଜଳ ବୋଲି ନ କହି ।

(ସୁଭଦ୍ରା ପରିଣୟ)

ଏହି ପଦରେ ସୁଭଦ୍ରାଙ୍କ କେଶ ଏବଂ ଚୂର୍ଣ୍ଣ କୁଞ୍ଜଳ ନିର୍ମାଣରେ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ଗୁର୍ବ୍ରତ୍ରଜର ସମ୍ଭ ଥିବା ସମୟରେ ତାହାର ଅସମ୍ଭକୁ ଏଠାରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଥିବାରୁ, ଅସମ୍ଭ ଅତିଶ୍ୟୋକ୍ତି ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଅଛି ।

(୩) ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅତିଷ୍ୟୋକ୍ତି :

ସଥା : ଉନ୍ଦର ! କହିବଟି ଗୋପୀନାଥଙ୍କୁ

କର - ପଲ୍ଲୁବର କନିଷ୍ଠ ମୁଦ୍ରିକା କଙ୍କଣ ହେଲାଣି କରକୁ ।

(ମଥୁରା ମଞ୍ଜଳ)

ଏଠାରେ ମୁଦ୍ରିକା କରକଙ୍କଣ ରୂପେ ଅଧିବସାୟ ହୋଇଥିବାରୁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅତିଶ୍ୟୋକ୍ତି ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଅଛି ।

(୪) ସମାବନା ଅତିଶ୍ୟୋକ୍ତି :

ମରଧ ମୌଥୁଲେ ଅଙ୍ଗେବଞ୍ଜେ ପୁଣି

ଦେଖାଇ କେତେ ସୁନ୍ଦରୀ

ଏ ଯୋଷା ଚରଣ ଘଷା ପଥରକୁ

ନୋହିବେଟି କେହି ସରି ।

ଆନ ନାରୀ ସିନା ମର୍ଯ୍ୟର ଡରିନୀ

ଏ ଯେ ମଧ୍ୟକିନୀ ଧାରା

ଆନ ନାରାସିନା ମର୍ଯ୍ୟର କୁସମ

ଏ ଯେ ଗଗନର ତାରା ।

(ସଯାତିକେଶରୀ)

ଏଠାରେ ସୁନ୍ଦରୀ ନାରୀଙ୍କୁ ମନ୍ଦାକିନୀ ଓ ଗଗନର ତାରା ଭାବରେ ସମ୍ମାବନା କରାଯାଇଥିବାରୁ ଏଠାରେ ସମ୍ମାବନା ଅତିଶ୍ୟୋକ୍ତି ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଅଛି ।

(୭) ବିଶେଷୋକ୍ତି : ଯେଉଁ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ କାରଣ ଆଜ ମଧ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟର ଉପରି ହୁଏ ନାହିଁ, ତାହାଙ୍କୁ ବିଶେଷୋକ୍ତି ଅଳଙ୍କାର କୁହାଯାଏ । ବିଶ୍ୱନାଥ କବିରାଜ ବିଶେଷୋକ୍ତି ଅଳଙ୍କାର ସମ୍ପର୍କରେ କହିଛୁଛନ୍ତି : ‘ସତି ହତୋ’ ଫଳାଭାବେ ବିଶେଷୋକ୍ତିଷ୍ଠା ଦିଖା’ ।

ଯଥା : “ ଖାଇଥିଲେ ଦ୍ରବ୍ୟ ସ୍ଵାଦୁ ନଜାଣେ
ଗନ୍ଧ ଘେନଇ ଉଦ୍‌ବସୀନ ଗୁଣେ
ଦେଖୁଥିଲେ ଆଖୁ ଚିହ୍ନିଲ ନାହିଁ
ଏ କର୍ମ ବୋଲି ସେ କର୍ମ କରଇ
କହୁଁ ଆନ ଭାଷା
ବଳେ ବାହାରେ ପ୍ରାତିର ପ୍ରଶଂସା । (ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି)

ଏଠାରେ ଖାଇବା ଦ୍ୱାରା ସ୍ଵାଦୁ ନ ଜାଣିବା ଏବଂ ଦେଖିବା ଦ୍ୱାରା ଚିହ୍ନି ନ ପାରିବା ଆଦି ଗୁଣର ବର୍ଣ୍ଣନା ଥିବାରୁ ବିଶେଷୋକ୍ତି ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଅଛି ।

(୮) ସ୍ବଭାବୋକ୍ତି : ପ୍ରକୃତ ବସ୍ତୁ ଯଥା ପ୍ରାଣୀ, ପଶୁପକ୍ଷୀ, ଶିଶୁ, ମହିଳା ଇତ୍ୟାଦି ତଥା ପ୍ରକୃତି (ନଦୀ, ପାହାଡ଼, ସାଗର) ସୁନ୍ଦର ତଥା ଯଥାର୍ଥ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଥିଲେ ସ୍ବଭାବୋକ୍ତି ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଥାଏ ।

“ଶିଶୁମାର ଖେଳେ ତରଙ୍ଗେ ଓଳଚି
ଉଠି ବୁଡ଼ିଲ ନ ପଡ଼ୁ ନେତ୍ରେ ପଟୀ ।
କଳାମୁଣ୍ଡ ଜଳେ ଛଟକ ଦେଖାଇ
ବୁଲଇ ମଗର ଏଣେ ତେଣେ ଧାଇଁ ।
କୋଟି କୋଟି ଜୀବେ ଲଭିତ୍ବ ଜୀବିକା
ତେ ଦେହେ ଏରୂପେ ବିଚରି, ଚିଲିକା ।
କୋଟି କୋଟି ଜୀବେ ଯୋଗାଇ ଆହାର
ନ ସରଇ ତୋର ଅକ୍ଷୟ ଭଣ୍ଣାର ।” (ଚିଲିକା)

ଏହି ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଅଳଙ୍କାର ପ୍ରୟୋଗ କରାନ୍ତୀର୍ଥ ଚିଲିକାର ଯଥାର୍ଥ ରୂପ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଉଥିବାରୁ ଏଠାରେ ସ୍ବଭାବୋକ୍ତି ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଅଛି ।

୩.୭ ଅଳଙ୍କାର ଆଲୋଚନା

ଆମେ ପୂର୍ବ ପାଠରେ କାବ୍ୟ କବିତାରେ ବ୍ୟବହୃତ ବିଭିନ୍ନ ଅଳଙ୍କାର ସଂପର୍କରେ ସମ୍ମାନ ଜ୍ଞାନ ଆହରଣ କଲେ । କାବ୍ୟ ସୌନ୍ଦର୍ୟ ନିର୍ମାଣରେ ସର୍ବଦା ଅଳଙ୍କାର ଗୁଡ଼ିକ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଭୂମିକା ନିର୍ବାହ କରିଥାନ୍ତି । ଏମାନେ ଅର୍ଥ ଗୌରବ ପ୍ରଦାନ କରିବା ସହ ଧୂନି ଗୌରବ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଦାନ କରିଥାନ୍ତି । ଅଳଙ୍କାର ବିନା କାବ୍ୟ ସୌନ୍ଦର୍ୟ

ଓଡ଼ିଆ ସ୍ନାତକୋତ୍ତର କାର୍ଯ୍ୟକ୍ରମ

ସମ୍ବନ୍ଧ ନୁହେଁ । ଏଣୁ କାବ୍ୟରେ ଅଳଙ୍କାର ପ୍ରୟୋଗ ଯେପରି କାବ୍ୟକାରଙ୍କ କବିତ୍ର ଓ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟର ପରିଚୟ ପ୍ରଦାନ କରିଥାଏ ତାହାକୁ ଅନୁରୂପ ଅବବୋଧ ମାଧ୍ୟମରେ କାବ୍ୟ ସୌନ୍ଦର୍ୟକୁ ଉପଭୋଗ କରିବା ପାଠକ ନିମିତ୍ତ ମଧ୍ୟ ଏକ ଆସ୍ତାନ ହୋଇଥାଏ । ଅଳଙ୍କାରରେ ବାନ୍ଧବ ଅବବୋଧ ବିନା କାବ୍ୟ ସୌନ୍ଦର୍ୟ ଆସ୍ତାଦନ ଅସମ୍ଭବ । ଏଣୁ ବିଶିଷ୍ଟ କବିମାନଙ୍କ ବିରଚିତ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଳଙ୍କାର ସଂପର୍କରେ ଏଠାରେ ସବିଶେଷ ଆଲୋଚନା କରାଯିବ । ଏହାଦ୍ୱାରା କାବ୍ୟ ଅଧ୍ୟୟନ ଓ କାବ୍ୟ ରସାୟାଦନ ସହଜ ହୋଇପାରିବ ।

(କ) ଯମକ ଅଳଙ୍କାର

ପୂର୍ବ ପାଠରେ ପ୍ରଥମେ ଆମେ ଯମକ ଅଳଙ୍କାର ସଂପର୍କରେ ଆଲୋଚନା କରିଥିଲେ । ଯମକ ଅଳଙ୍କାର ଶିଭାଳଙ୍କାର ଅର୍ତ୍ତଗତ । ଏହାର ସଫଳ ବ୍ୟବହାର କାବ୍ୟରେ ଧୂନି ସୃଷ୍ଟି କରିବା ସହ ଅର୍ଥ ଚମକାରିତା ମଧ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି କରିଥାଏ । ଏହି ଯମକ ଅଳଙ୍କାର ଆଦ୍ୟ, ମଧ୍ୟ, ପ୍ରାତି ଓ ସର୍ବ ଯମକ ନାମରେ ବିଭାଗୀକରଣ କରାଯାଇଥାଏ । ଆଦ୍ୟଯମକ ଅଳଙ୍କାରର ଉଦାହରଣ; ପୂର୍ବରୁ ଆମେ କବିଷ୍ଵର୍ଯ୍ୟ ବଳଦେବ ରଥଙ୍କ କବିତାରୁ ଆମେ ଏହାର ଉଦାହରଣ ପାଠ କରିଥିଲେ । ଏବେ ଆମେ କବି ସମ୍ବାଟ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କ ବୈଦେହୀଶ ବିଳାସ କାବ୍ୟରୁ ଏହାର ଉଦାହରଣ ପାଠ କରିବା ।

ବାତବର ଚିତ୍ର ପ୍ରତିମା ପରି ଧରି ତା ଉଭା

ବାତବର ମଧ୍ୟ ପକାଆ ଆନ ସମାନ ଶୋଭା ।

ଏଠାରେ ପ୍ରଥମ ପାଦରେ ‘ବ୍ୟବହୃତ ବାତବର’ ଅର୍ଥ ହେଉଛି ‘ଉଭମ କାନ୍ତ’ । ଦ୍ୱିତୀୟ ପାଦରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥିବା ‘ବାତବ’ ଶବ୍ଦ ଅର୍ଥ ହେଉଛି ‘ସମୁଦ୍ର’ ମଧ୍ୟୟ ‘ଅଣ୍ଟି’ ଅଥବା ‘ବାତବାନଳ’ । ଉପରୋକ୍ତ ପଦ୍ୟାଂଶ୍ଚି ରେ ପ୍ରଥମ ପାଦ ଓ ଦ୍ୱିତୀୟ ପାଦର ଆଦ୍ୟ ଭାଗରେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଅର୍ଥବୋଧକ ସମାନ ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥିବାରୁ; ଏଠାରେ ଆଦ୍ୟଯମକ ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଛି । ସେହିପରି ‘ଲାବଣ୍ୟବତୀ’ କାବ୍ୟରେ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ପ୍ରୟୋଗ କରିଥିବା ଆଦ୍ୟଯମକ ଅଳଙ୍କାରର ଉଦାହରଣ;

ସଲିଲେ ଉତ୍ସୁପ ଦେଖରେ ହୋଇଅଛି ଶୋଭନ

ସଲିଲେ ଉତ୍ସୁପବଦନୀ ଖେଳିବାକୁ ମୋ ମନ ।

ଏଠାରେ ପ୍ରଥମ ପାଦରେ ବ୍ୟବହୃତ ‘ସଲାଲ’ର ଅର୍ଥ ‘ଜଳ’ ଏବଂ ଦ୍ୱିତୀୟ ପାଦରେ ବ୍ୟବହୃତ ‘ସଲାଲେ’ର ଅର୍ଥ ହେଉଛି ‘ଲାଲା ସହିତ’ । ସେହିପରି ମଧ୍ୟଯମକ ଅଳଙ୍କାରର ଉଦାହରଣ ପାଠ କରିବାକୁ ଆମେ କବି ସମ୍ବାଟ ଉପେନ୍ଦ୍ରଭଞ୍ଜ ସେହି ଚର୍ଚିତ କାବ୍ୟ ‘ଲାବଣ୍ୟବତୀ’ରୁ ଏକ ପଦ୍ୟାଂଶ କୁ ଗୃହଣ କରିବା ।

ଦେଖରେ ନଳିନି ନଳିନୀ ନଳିନୀରେ ପୂରିତ

ଭ୍ରମନ୍ତି ଭ୍ରମରେ ଭ୍ରମରେ ଏ ଶୋଭିତ ।

ଉପରୋକ୍ତ ପଦ୍ୟାଂଶିରେ ‘ନଳିନି’, ଶବ୍ଦ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଅର୍ଥରେ ପାଦରେ ମଧ୍ୟଭାଗରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଅଛି । ପାଦରୁ ପ୍ରଥମ ଶବ୍ଦ ନଳିନିର ଅର୍ଥ ‘ସୁନ୍ଦରୀ’, ଦ୍ୱିତୀୟ ‘ନଳିନୀ’ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ‘ପୁଷ୍ପରଣୀ’ ବା ‘ସଖୀବର’ ଏବଂ ତୃତୀୟ ‘ନଳିନୀ’ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ‘ପଦ୍ମପୂଲ’ । ସେହିପରି ଦ୍ୱିତୀୟ ପାଦରେ ‘ଭ୍ରମରେ ଶବ୍ଦଟି

ଭିନ୍ନିଥର ଭିନ୍ନ ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥାଏଇ । ପ୍ରଥମ ଭ୍ରମରର ଅର୍ଥ ହେଇଛି ଭ୍ରମରେ ବା ଭଞ୍ଚିରମାନେ, ଦିତୀୟ ଭ୍ରମରେ ଅର୍ଥ ଭୁଲ ବଶତଃ ବା ଭୁଲରେ ଏବଂ ତୃତୀୟ ଭ୍ରମରେ ଅର୍ଥ ହେଉଛି ଭର୍ତ୍ତରେ । ପଦ୍ୟଟିର ଅର୍ଥ- ହେ ସୁନ୍ଦରୀଗଣ ଦେଖ ଏ ସରୋବରଟି ପଢ଼ୁଫୁଲରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଉଠିଛି । ଭ୍ରମରଗଣ ଭୁଲବଶତଃ ଭର୍ତ୍ତରେ ପତିଯାଉଥିବାରୁ ଏହା ଅଧିକ ଶୋଭାମୟ ଦେଖାଯାଉଛି । ସେହିପରି ଉପେନ୍ଦ୍ରଭଞ୍ଜ ବୈଦେହୀଶ ବିଳାସ କାବ୍ୟରେ ଆମେ ମଧ୍ୟମକ ଅଳଙ୍କାରର ପ୍ରୟୋଗ ଦେଖିବାକୁ ପାଇବା । ବୈଦେହୀଶ ବିଳାସ କାବ୍ୟରେ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ଲେଖୁଛନ୍ତି ;

ବ୍ୟାକୁଳ ସଲିଲ-ଚର ସଲୀଳ ତେଜିଲେ
ବାତ ଲେଖା ଲେଖା ଚିତ୍ର ଭାବକୁ ଭଜିଲେ ।

ପ୍ରଥମ ପାଦରେ ଥୁବା ସଲିଲ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ‘ଜଳ’ ଏବଂ ସଲୀଳ ଶବ୍ଦ ଅର୍ଥ ‘କ୍ରୀଡା’ । ଦିତୀୟ ପାଦରେ ଥୁଲା ‘ଲେଖା’ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ଚିତ୍ର ଏବଂ ‘ଲେଖା’ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ‘ଲେଖାଯାଇଥିବା’ । ଏଗୁଡ଼ିକୁ ମଧ୍ୟମକ ଅଳଙ୍କାର ଉଦାହରଣ । ଏବେ ଆମେ ପ୍ରାକ୍ତ୍ୟମକ ଅଳଙ୍କାର ସଂପର୍କରେ ଜ୍ଞାନ ଆହରଣ କରିବା । ଆମେ ଜାଣିଛେ ଯେ, ପଦର ଶେଷର ବିଭିନ୍ନାର୍ଥବୋଧକ ଶବ୍ଦ ପୁନଃ ପୁନଃ ବ୍ୟବହାର ହେଲେ ପ୍ରାକ୍ତ୍ୟମକ ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଥାଏ । ଏବେ ଏହାର ଉଦାହରଣ ପାଠ କରିବା । ରାଧାନାଥ ରାଯଙ୍କ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଖଣ୍ଡବାକ୍ୟ ‘ଚିଲିକା’ ରେ ଏହି ପ୍ରାକ୍ତ୍ୟମକ ଅଳଙ୍କାର ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥିବା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ।

ରାଧାନାଥ ଲେଖୁଛନ୍ତି - କ୍ଷେପଣି କ୍ଷେପଣେ ତୋହରି ସଲିଲେ
ହାରକର ଉଷ୍ଣ ଉଠିଲା ସଲାଲେ ।

ପ୍ରଥମ ପାଦରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥିବା ସଲିଲର ଅର୍ଥ ଜଳ ହୋଇଥିବା ସମୟରେ ଦିତୀୟ ପାଦରେ ବ୍ୟବହୃତ ସଲୀଳର ଅର୍ଥ ‘ଲୀଳା ସହିତ’ । ଦିତୀୟ ପାଦରେ ‘ସଲୀଳ’କୁ ଶୌଦ୍ଧର୍ଯ୍ୟ ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥିବାରୁ ଏଠାରେ ପ୍ରାକ୍ତ୍ୟମକ ଅଳଙ୍କାର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଛି । ସେହିପରି ଗଙ୍ଗାଧର ମୋହେର ‘ତପସ୍ଵିନୀ’ କାବ୍ୟରେ ଲେଖୁଛନ୍ତି -

ସ୍ନାନ ସମୟେ ତୋ ପଯରେ
ଦୟାମୟ ! ନ ପେଲିବୁ ତାଙ୍କୁ ପଯରେ ।

ପ୍ରଥମ ପାଦ ଶେଷରେ ବ୍ୟବହୃତ ‘ପଯରେ’ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ‘ଜଳରେ’ ଏବଂ ଦିତୀୟ ପାଦରେ ବ୍ୟବହୃତ ‘ପଯରେ’ ଅର୍ଥ ପାଦରେ । ପାଦ ଶେଷରେ ‘ପଯରେ’ ଶବ୍ଦଟି ଭିନ୍ନାର୍ଥବୋଧକ ଭାବରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥିବାରୁ ଏଠାରେ ପ୍ରାକ୍ତ୍ୟମକ ଅଳଙ୍କାର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଛି । ଆମେ ଜାଣିଛେ ବିଭିନ୍ନାର୍ଥବୋଧକ ଶବ୍ଦ ପଦର ସର୍ବତ୍ର ପୁନଃ ପୁନଃ ଆବୃତି ହେଲେ ସର୍ବ ଯମକ ଅଳଙ୍କାର ହୁଏ । ପୂର୍ବରୁ ଏହାର ଉଦାହରଣ ଭାବରେ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କ ଲାବଣ୍ୟବତୀ କାବ୍ୟରୁ ଏକ ଉଦାହରଣ ପ୍ରଦାନ କରାଯାଇଥିଲା । ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କ ରଚିତ ବୈଦେହୀଶ ବିଳାସ କାବ୍ୟରୁ ସେହି ସର୍ବଯମକ ଅଳଙ୍କାରର ଉଦାହରଣ ପାଠ କରିବା ।

ଉପେତ୍ର ଉତ୍ସାହ ଲେଖନକୁଳି : ବିରାଜି ବର କନକ କଦମ୍ବ ରୁଚିରେ
ବି-ରାଜି ବର-କନକ କଦମ୍ବ ରୁଚିରେ ।

ପ୍ରଥମ ପାଦରେ ବ୍ୟବହୃତ ବିରାଜି ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ଦେବୀପ୍ରମାନ ଅଥବା ଅତି ଉତ୍କୃଳ, ବର ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ଶ୍ରେଷ୍ଠ, କନକ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ସୂରଣ୍ଝ, କଦମ୍ବ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ସମ୍ମହ ଓ ରୁଚିର ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ କାନ୍ତିଦ୍ୱାରା । ସେହିପରି ଦ୍ୱିତୀୟ ପାଦରେ ବ୍ୟବହୃତ ବି-ରାଜି ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ପଞ୍ଚା ସମ୍ମହ, ବର-କନକ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ଉକ୍ତଷ କନକ ଚଂପା, କଦମ୍ବ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ କଦମ୍ବ ବୃକ୍ଷ ଓ ରୁଚିରେ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ମନୋହର । ଏଠାରେ ପଦରେ ବ୍ୟବହୃତ ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକ ବିଭିନ୍ନ ଅର୍ଥବୋଧକ ହୋଇଥିବାରୁ ସର୍ବମାନ ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଅଛି ।

(ଖ) ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଅଳଙ୍କାର

ପୂର୍ବ ପାଠରେ ଆମେ ଜାଣିଲେ ଯେ ଗୋଟିଏ ପଦ ବା ପାଦରେ ଗୋଟିଏ ଶବ୍ଦ ଦୁଇ ବା ତହିଁରୁ ଅଧିକ ଭିନ୍ନ ଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶ କଲେ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଥାଏ । ଏହି ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଅଳଙ୍କାର ଅଭିଶ୍ରେଷ୍ଠ, ସଭଙ୍ଗଶ୍ରେଷ୍ଠ ଓ ଭଙ୍ଗାଭଙ୍ଗଶ୍ରେଷ୍ଠ ଅଳଙ୍କାର ଭାବରେ ବିଭାଗୀକୃତ ହୋଇଥାଏ । ପୂର୍ବରୁ ଆମେ ଏହା ମଧ୍ୟ ପାଠ କରିଛେ ଯେ, ଯେଉଁ ପଦରେ ପଦ ବା ଶବ୍ଦଟି ଖଣ୍ଡିତ ନହୋଇ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶ କରେ ସେଠାରେ ଅଭିଶ୍ରେଷ୍ଠ ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଥାଏ । ଏହାର ଉଦାହରଣ ରୂପେ ଗଙ୍ଗାଧର ମେହେରଙ୍କ ରଚିତ ‘ପ୍ରଶନ୍ନ ବଲ୍ଲର’ କାବ୍ୟରୁ ଉଦାହରଣ ପାଠ କରିଥିଲେ । ଏବେ ସେହି ଅଭିଶ୍ରେଷ୍ଠ ଅଳଙ୍କାରର ଆଉ ଦୁଇଟି ଉଦାହରଣ ପାଠ ପୂର୍ବକ ଅଭିଶ୍ରେଷ୍ଠ ଅଳଙ୍କାର ଜ୍ଞାନକୁ ଅଧିକ ମାର୍ଜିତ କରିବା ।

ଉଦାହରଣ : “ପ୍ରମଦା ସମୀ ମୃପଙ୍କୁ କହିଲା,
“ବନଫୁଲ ସମାଦୃତ
ହେବକି ପ୍ରମଦା- ରଣ୍ୟ ସର ପୁଷ୍ଟ
ସବୁ ଯହିଁ ସମାବୃତ ?

ଉପରୋକ୍ତ ପଦ୍ୟାଶ୍ରିତରେ ‘ପ୍ରମଦା-ରଣ୍ୟ’ ଶବ୍ଦଟି ଦୁଇଟି ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଅର୍ଥ ପଦ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ସୃଷ୍ଟି କରୁଛି । ପ୍ରମଦା ଶବ୍ଦଟିର ଅର୍ଥ ‘ନାରୀ’ ବା ମହିଳା । ପଦ୍ୟର ପ୍ରଥମ ଅର୍ଥରେ ‘ପ୍ରମଦା-ରଣ୍ୟ’ ରାଜାଙ୍କର ଅନ୍ତ୍ୟପୁରମ୍ଭେ ଏବଂ ରାଣୀ ମାନଙ୍କ ନିମିତ୍ତ ଅଭିପ୍ରେତ ଉଦ୍ୟାନକୁ ବୁଝାଉଥିବା ସମୟରେ ଦ୍ୱିତୀୟ ଅର୍ଥରେ ଏହା ‘ନାରୀ ସମାଜ’ ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଛି । ‘ପ୍ରମଦା-ରଣ୍ୟ’ ଶବ୍ଦଟିର କୌଣସି ଭଙ୍ଗାଭଙ୍ଗ ନହୋଇ ଅଳଙ୍କାରଟି ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥିବାରୁ ଏଠାରେ ଅଭିଶ୍ରେଷ୍ଠ ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଅଛି । ସେହିପରି ଅନ୍ୟ ଏକ ଉଦାହରଣ :-

ବିଭ୍ରାଜିତ ବାରିରେ ତାରା ଭବ ଯହିଁ
ବିଶୋଷିତ ଜ୍ୟୋତିର୍ବଦ ରକ୍ଷପତି ତହିଁ ।

ଉପରୋକ୍ତ ପଦ୍ୟାଶ୍ରିତରେ ଦୁଇଟି ଅର୍ଥ ଶବ୍ଦ ସମ୍ମହ ପ୍ରତିପାଦିତ କରୁଛନ୍ତି । ପ୍ରଥମ ଅର୍ଥଟି ପ୍ରକୃତିର ବର୍ଣ୍ଣନା କରୁଛି । ସେହି ଅର୍ଥରେ ;

ବାରିଝରୀ - ଜଳ ରେଣ୍ଟ
ତାରାଭବ- ନଷ୍ଟତ୍ରମାନଙ୍କ ପ୍ରକାଶ
ରକ୍ଷପତି - ଚନ୍ଦ
ଜ୍ୟୋତିର୍ବିଦ- ଉତ୍ସୁଳ

ଦୃତୀୟ ଅର୍ଥରେ ଏହା ଶ୍ରୀରାମଙ୍କ ଅଭିଶେକ ଦୃଶ୍ୟର ବର୍ଣ୍ଣନା କରୁଛି, ସେହି ଅର୍ଥରେ :

ବାରିଝରୀ- ଜଳପୂର୍ଣ୍ଣ କୁମ୍ବ
ତାରାଭବ-ତାରାଙ୍କ ସନ୍ତାନ (ଅଙ୍ଗଦ)
ରକ୍ଷପତି - ଜାମ୍ବବ
ଜ୍ୟୋତିର୍ବିଦ - ଜ୍ୟୋତି

ସଭଙ୍ଗଶ୍ଲେଷ ଅଳଙ୍କାରରେ ପଦ୍ୟରେ ବ୍ୟବହୃତ ଶବମାନେ ଗୋଟିଏ ଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶ କରୁଥିବା ସମୟରେ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଭାଙ୍ଗିଲେ ଭିନ୍ନ ଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶ କରେ । ଏହି ଦେବାର୍ଥ ବୋଧକ ଅଳଙ୍କାର ପ୍ରଯୋଗ ଶୈଳୀକୁ ସଭଙ୍ଗଶ୍ଲେଷ ଅଳଙ୍କାର କୁହାଯାଏ । ଏବେ ଏହାକୁ ଉଦାହରଣ ମାଧ୍ୟମରେ ଅଧ୍ୟୟନ କରିବା ।

ଉଦାହରଣ ;   “ସଖୀ ପଚାରିଲା   ସଖୀ ପ୍ରତି, “ସଖୀ –
                ନଦନ ପାଇବ କିମ୍ ?
                ବିଶ୍ୱାସ ଭାଜନ   ନୁହଁତି ଜଗତେ
                ନଦୀ, ନଖୀ, ନରାଧୀଶ ।”

ପ୍ରଥମ ଅର୍ଥରେ କେବଳ ‘ନଦନ’ ଶବର ଅର୍ଥ ଜନ୍ମଙ୍କ ଉଦ୍ୟାନ ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହାର ହୋଇଥିବା ସମୟରେ ଦୃତୀୟ ଅର୍ଥରେ ‘ସଖୀ’ ସହ ‘ନଦନ’ ଶବର ଯୋଗ ଦ୍ୱାରା ‘ସଖୀ-ନଦନ’ ଶବଟି ଶକ୍ତିଶାଳୀ ସନ୍ତାନ ଅର୍ଥରେ ଉଦିଷ୍ଟ ହୋଇଛି । ଏଠାରେ ଯୋଗ ମାଧ୍ୟମରେ ଭିନ୍ନ ଅର୍ଥ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିବାରୁ ସଭଙ୍ଗ- ଶ୍ଲେଷ ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଥାଏ । ଯେଉଁ ଅଳଙ୍କାରରେ ଉତ୍ତମ ଅଭଙ୍ଗଶ୍ଲେଷ ଓ ସଭଙ୍ଗଶ୍ଲେଷ ଏକତ୍ର ମିଳିତ ହୋଇ ବ୍ୟବହାର ହୋଇଥାଏ । ସେହି ଅଳଙ୍କାରକୁ ଭଙ୍ଗାଭଙ୍ଗଶ୍ଲେଷ ଅଳଙ୍କାର କୁହାଯାଏ । ଏହି ଅଳଙ୍କାର କାବ୍ୟର ରମଣୀୟ ଅର୍ତ୍ତ ପ୍ରତିପାଦନରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସହାୟକ ହୋଇଥିବା ସମୟରେ କବିଙ୍କ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଓ କବିତର ଉକ୍ତର୍ଷ ପ୍ରକାଶରେ ସମର୍ଥ ହୋଇଥାଏ । ଏହି ଭଙ୍ଗାଭଙ୍ଗଶ୍ଲେଷ ଅଳଙ୍କାର ପ୍ରାୟତଃ ଦୂର୍ଲଭ । ଏଣୁ ଉପେକ୍ଷ ଭଙ୍ଗଙ୍କ ବୈଦେହୀଶ ବିଳାସ କାବ୍ୟର ‘ବାବୁ ନାକଣ୍ଠିରା ଦାନ ଯୋଗ୍ୟ ଯୋଷାକୁ / ବିହର କାନନ କର ଆଲିଙ୍ଗାନକୁ’ - ଏହାର ସର୍ବଶ୍ଲେଷ ଉଦାହରଣ ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଥାଏ ।

(ଗ) ଅନୁପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାର

ପୂର୍ବ ପାଠରୁ ଆମେ ଜାଣିଲେ ଯେ, ଏକ ପ୍ରକାର ବ୍ୟଞ୍ଜନ ବର୍ଣ୍ଣର ପୁନଃ ପୁନଃ ଆବୃତ୍ତିକୁ ଅନୁପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାର କୁହାଯାଏ । ଏବଂ ଏହାର ଉଦାହରଣ ସ୍ଵରୂପ ରାଧାନାଥ ରାଯଙ୍କ ରଚିତ ‘ଚିଲିକା’ କାବ୍ୟରୁ ଏକ ପଦକୁ ଉଦାହରଣ ଭାବେ ପାଠ କରିବାକୁ ଦିଆଯାଇଥିଲା । ଏବେ ଦାନକୃଷ୍ଣ ଦାସଙ୍କ ରଚିତ ‘ରସକଲ୍ଲୁଳ’

ଓଡ଼ିଆ ସ୍ନାତକୋଡ଼ର କାର୍ଯ୍ୟକ୍ରମ

କାବ୍ୟରୁ ଆମେ ଏହି ଅନୁପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାରର ଉଦାହରଣ ପାଠ କରିବା । ଦୀନକୃଷ୍ଣ ଦାସ ରସକଲୋଳ
କାବ୍ୟରେ ଲେଖିଛନ୍ତି -

କାଳିଘୀ କୁଳିଆ କଦମ୍ବ ମୂଳିଆ
କେକିପୁଷ୍ଟ ଚାରୁ ଚୂଳିଆ
କଜ୍ଜଳ କାଳିଆ କାଇଁଚ ମାଳିଆ
ମଣିମନ୍ଦର କୁଣ୍ଡଳିଆ କଳିତ, ଲଳିତ ପାତଦୁକୁଳିଆ
କଳଙ୍କ ରହିତ କଳାକରଜିତ ସୁନ୍ଦର ମୁଖମଣ୍ଡଳିଆ ।

ଉପରୋକ୍ତ ପଦଟିରେ ଦୀନକୃଷ୍ଣ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ରୂପ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାକୁ ଯାଇ କ, ଲ, ମ ଆଦି ବ୍ୟଞ୍ଜନ ବର୍ଣ୍ଣ
ଗୁଡ଼ିକର ବାରମ୍ବାର ବ୍ୟବହାର କରିଥିବାରୁ ଏଠାରେ ଅନୁପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଥାଏ । ଏହି ଅନୁପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାର
ପ୍ରୟୋଗ ଭେଦରେ

- (୧) ଛେକାନୁପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାର
- (୨) ବୃତ୍ୟନୁପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାର
- (୩) ଶୁତ୍ୟନୁପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାର
- (୪) ଅନ୍ତ୍ୟନୁପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାର
- (୫) ଲାଟାନୁପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାର

(୧) ଛେକାନୁପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାର

ଆମେ ପୂର୍ବରୁ ଜାଣିଛେ ଯେ ଗୋଟିଏ ପଦରେ ଏକାଧିକ ବ୍ୟଞ୍ଜନ ବର୍ଣ୍ଣର ସାମ୍ୟ ଆଇ ପର୍ଯ୍ୟାୟକ୍ରମେ
ପୁନଃ ପୁନଃ ଆବୃତ୍ତି ହେଲେ; ସେଠାରେ ଛେକାନୁପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାର ହୁଏ । ଅର୍ଥାତ ଏହି ଅଳଙ୍କାରରେ “ଏକାଧିକ
ବ୍ୟଞ୍ଜନବର୍ଣ୍ଣ ସାମ୍ୟ ଆଇ ପର୍ଯ୍ୟାୟକ୍ରମେ ପୁନଃ ପୁନଃ ଆବୃତ୍ତିକୁ” ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦିଆଯାଇଥାଏ । ଏଥୁନିମିତ୍ତ
ଉପେନ୍ଦ୍ର ଉତ୍ସଙ୍ଗ “ଲାବଣ୍ୟବତୀ”କାବ୍ୟରୁ ଏକ ଉଦାହରଣ ଆମେ ପାଠ କରିଥିଲେ । ଏବେ ଆମେ ଦୀନକୃଷ୍ଣ
ଦାସଙ୍କ ରଚିତ ‘ରସ କଲୋଳ’ କାବ୍ୟରୁ ଏକ ଉଦାହରଣ ପାଠ କରିବା ।

କାନ୍ତ ରହିତ କାନ୍ତା ପ୍ରାୟ ହୋଇ
କଳାପୀ କଳାପ ଅଞ୍ଜୁ ପକାଇ
କେକା ଛାତି ହେଲେ ମଉନ ବ୍ରତ
କଲେ ହଂସ ମାନସରେ ବ୍ୟକତ ।

ଏଠାରେ ବ୍ୟଞ୍ଜନ ବର୍ଣ୍ଣର ସାମ୍ୟ ଆଇ କାନ୍ତ, କାନ୍ତା ଏବଂ କଳାପୀ କଳାପ ପର୍ଯ୍ୟାୟ କୁମେ ଆବୃତ୍ତି
ହେଉଥିବାରୁ ଛେକାନୁପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଥାଏ । ସେହିପରି ‘ଶଶିରେଖା’ କାବ୍ୟରେ ନିମ୍ନ ପ୍ରକାରେ ଛେକାନୁପ୍ରାସ
ଅଳଙ୍କାର ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଥିବାରୁ ଦେଖାଯାଏ ।

କନ୍ଦଳୀ କନ୍ଦରୁ ବାହାର ହେଲା
କେତେକ ତହିଁ କେତେକ ଫୁଟିଲା
ମାଳତୀ କୁସୁମ ସୁଷମ ହୋଇ
ଫୁଟ ବାସରେ ପ୍ରସରିଲା ମହୀ
ଗନ୍ଧବହ ଗନ୍ଧ
ଘେନି ବହିଲା ହୋଇଣ ଆନନ୍ଦ ।

ଉପରୋକ୍ତ ପଦ୍ୟାଂଶ୍ଟିରେ କନ୍ଦଳୀ, କନ୍ଦ, କେତେକ, କେତକ କୁସୁମ, ସୁଷମ, ଗନ୍ଧ, ଗନ୍ଧବହ ଆଦି ସମାନ ଆବୃତ୍ତି ସୂଚକ ବ୍ୟଞ୍ଜନ ବର୍ଣ୍ଣର ଶବ୍ଦ ଗୁଡ଼ିକ ପର୍ଯ୍ୟାୟ କ୍ରମେ ଆବୃତ୍ତି ହୋଇଥିବାରୁ ସେ ଛେକାନ୍ତୁପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଅଛି ।

(୨) ବୃତ୍ୟନ୍ତୁପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାର

ଏହି ଅଳଙ୍କାର ସଂପର୍କରେ ଆମେ ଜାଣିଛେ ଯେ ଯେଉଁ ପଦରେ ଗୋଟିଏ ବ୍ୟଞ୍ଜନ ବର୍ଣ୍ଣ ପର୍ଯ୍ୟାୟକ୍ରମେ ହେଉ ବା ନହେଉ ବାରଂବାର ଉଚାରିତ ହେଲେ । ବୃତ୍ୟନ୍ତୁପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାର ହୁଏ । ପଦଟିରେ ବ୍ୟଞ୍ଜନ ବର୍ଣ୍ଣଟିର ଯେ କୌଣସି କ୍ରମରେ ବାରଂବାର ଉଚାରିତ ହେଲେ ବୃତ୍ୟନ୍ତୁପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଥାଏ ।

ଯଥା;	ମୋ କୁଳେ ଚାଲି ଚରଣ	କରିବୁ ମା ବିଚରଣ
	ବ୍ୟପଦେଶେ ବିତରିଣ ଅମର କାନ୍ତି,	
ତା'ଲଭି	ବନ ପାଦପ-	ରାଜି ହୋଇ ଦପ ଦପ
	ବହିବେ ଅମର-	ଦର୍ପ ବହିବେ ଶାନ୍ତି;
	ପଲ୍ଲୁବେ ପାଟଳ ଶ୍ୟାମଳ	
	ରୁଚିର ରୁଚି ରହିବ ଚିର ନିର୍ମଳ ।	

ଗଙ୍ଗାଧର ମେହେରଙ୍କ ରଚିତ ତପସ୍ତିନୀ କାବ୍ୟର ଏହି ପଦ୍ୟାଂଶ୍ଟିର ‘କ’, ‘ଚ’, ‘ର’, ‘ଲ’ ଓ ‘ବ’ ଆଦି ବ୍ୟଞ୍ଜନ ବର୍ଣ୍ଣ ଗୁଡ଼ିକ ବିଭିନ୍ନ କ୍ରମରେ ଆବୃତ୍ତି ହୋଇ ଧୂନି ସୃଷ୍ଟି କରିବାରେ ସହାୟକ ହୋଇଥିବାରୁ ଏଠାରେ ବୃତ୍ୟନ୍ତୁପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଅଛି । ସେହିପରି ଗଙ୍ଗାଧର ମେହେରଙ୍କ ‘କାଚକବଧ’ କାବ୍ୟରୋଧ ମଧ୍ୟ ଏହି ଅଳଙ୍କାର ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଥିବା ପଢ଼ିବାକୁ ମିଳିଥାଏ । ଯଥା-

ଅଳଳା ଉଷା-ଯୋଷିତ	କୁସୁମେ ହୋଇ ଭୂଷିତ
ଭ୍ରମର-ଅଞ୍ଜନାଞ୍ଜିତ	ପଦ୍ମନାୟନା,
ବିହଙ୍ଗାସ୍ଵନ କଙ୍କଣୀ	ନିକୁଣ୍ଣିଲା କିଣି କିଣି
ଜୀବଚିତ୍ତ ନେଲା କିଣି	କୁଦବଶନା
ଅରୁଣ ଚରଣ ସୁନ୍ଦର,	
ପ୍ରଭାତୀ ତାରକା ମଥାମଣି ଭାସ୍ଵର ।	

ଉପରୋକ୍ତ ପଦ୍ୟାଂଶ୍ଚି ରେ ‘ଷ’, ‘ନ’, ‘ଣ’, ‘ତ’, ‘ର’, ‘ଳ’ ଓ ‘ପ’ ଆଦି ବ୍ୟଞ୍ଜନବର୍ଣ୍ଣ ଗୁଡ଼ିକ କ୍ରମରହିତ ହୋଇ ବାରଂବାର ଉଚ୍ଚାରିତ ହେଉଥିବାରୁ ଏଠାରେ ଶୁଣ୍ୟନୂପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଥାଏ ।

(୩) ଶୁଣ୍ୟନୂପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାର

ଶୁଣ୍ୟନୂପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାର ସଂପର୍କରେ ପୂର୍ବରୁ ଆମେ ଜାଣିଛେ ଯେ, ତାଲୁ, ଦନ୍ତ, ମୁର୍ଛା ବା ଓଷ ଆଦି ସ୍ନାନରୁ ଉଚ୍ଚାରିତ ବ୍ୟଞ୍ଜନ ବର୍ଣ୍ଣ ଗୁଡ଼ିକର ପୁନଃ ପୁନଃ ଆବୃତି ହେଲେ ଶୁଣ୍ୟନୂପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଥାଏ । ଚ, ଛ, ଜ, ଗ, ଞ ଆଦି ତାଲବ୍ୟ ଧୂନି, ତ, ଥ, ଦ, ଧ, ନ ଦନ୍ତ୍ୟଧୂନି ଚ, ଓ, ଡ, ତ, ଶ ଆଦି ମୁର୍ଛନ୍ୟ ଧୂନି ଏବଂ ପ, ଫ, ବ, ଭ, ମ ଓଷ୍ୟ ଧୂନିର ବର୍ଣ୍ଣ ଭାବରେ ପରିଚିତ । ଏହି ବର୍ଣ୍ଣ ଗୁଡ଼ିକ ଗୋଟିଏ ପଦ୍ୟାଂଶ୍ଚରେ ପୁନଃ ପୁନଃ ଆବୃତି ହେଲେ ଶୁଣ୍ୟନୂପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଥାଏ । ଏହାର ଉଦାହରଣ ଭାବରେ ପୂର୍ବରୁ ଆମେ ଉପେତ୍ର ଭଞ୍ଜି ‘ପ୍ରେମ ସୁଧାନିଧୁ’ କାବ୍ୟର ଗୃହୀତ ଉଦାହରଣ ଅଧ୍ୟନ କରିଥିଲେ । ଏଠାରେ ଆମେ କବି ଅଭିମନ୍ୟ ସାମନ୍ତସିଂହାରଙ୍କ ‘ବିଦ୍ୟ ଚିତ୍ତାମଣି’ କାବ୍ୟରୁ ଉଦାହରଣ ଦେଇ ଅଧ୍ୟନ କରିବା ।

ଆନ ଆନନ୍ଦରୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ ଦେବାର ନୋହେ
ଜନ ଜନକ ଜନନୀ ମନକୁ ମୋହେ ।

ଉପରୋକ୍ତ ପଦ୍ୟାଂଶ୍ଚରେ ଦନ୍ତ୍ୟଧୂନି (ଧୂନି) ‘ନ’ର ପୁନଃ ପୁନଃ ଆବୃତି ହୋଇଥିବାରୁ ଶୁଣ୍ୟନୂପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଥାଏ । କବିବର ରାଧାନାଥ ରାଯଙ୍କ ରଚିତ ‘ଚିଲିକା’ କାବ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ଶୁଣ୍ୟନୂପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାର ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଥିବାର ଦେଖାଯାଏ ।

ଯଥା; ଦୂର ଝର ନାଦ ଝିଙ୍କାରୀ ଝଙ୍କା
କରେ ନିଶିଥନୀ ପ୍ରଭାବ ପ୍ରଭାର

ଉପରୋକ୍ତ ପଦ୍ୟାଂଶ୍ଚରେ ଦନ୍ତ୍ୟଧୂନି ‘ଦ’ ତାଲବ୍ୟ ଧୂନି ‘ଝ’ ଓଷ ଧୂନି ‘ପ’ ର ପୁନଃ ପୁନଃ ଆବୃତି ଶୁଣ୍ୟନୂପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାର ସ୍ଵର୍ତ୍ତି କରିଥାଏ ।

(୪) ଅନ୍ତ୍ୟାନ୍ତୁପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାର

ପୂର୍ବରୁ ଆମେ ପାଠ କରିଥିଲେ ଯେ, ଯେଉଁ ପଦର ପାଦର ଶେଷ ବା ଅନ୍ତ୍ୟବର୍ଣ୍ଣ ଓ ଉପାନ୍ତ୍ୟବର୍ଣ୍ଣର ସମତା ରହି ବ୍ୟଞ୍ଜନ ବର୍ଣ୍ଣର ପୁନଃ ପୁନଃ ଆବୃତି ହୋଇଥାଏ, ସେଠାରେ ଅନ୍ତ୍ୟାନ୍ତୁପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାର ହୁଏ । ଅର୍ଥାତ୍ ପାଦର ଅନ୍ତ୍ୟବର୍ଣ୍ଣ ଓ ଉପାନ୍ତ୍ୟବର୍ଣ୍ଣର ସମତା ରହିଲେ ହିଁ ଅନ୍ତ୍ୟାନ୍ତୁପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଥାଏ । ଅନ୍ୟଥା ନୁହେଁ । ଏହାର ଉଦାହରଣ ଭାବରେ ଆମେ ରାଧାନାଥ ରାଯଙ୍କ ଚିଲିକା କାବ୍ୟରୁ ଏକ ପଦକୁ ଉଦାହରଣ ଭାବରେ ପାଠ କରିଥିଲେ ଯେଉଁଥରେ ଅନ୍ତ୍ୟବର୍ଣ୍ଣ ‘କା’, ଓ ଉପାନ୍ତ୍ୟବର୍ଣ୍ଣ ‘ର’ ର ସାମ୍ୟାଳ ପୁନଃ ପୁନଃ ଆବୃତି ହେଇଥିଲା । ଏଠାରେ ଆମେ ଗଙ୍ଗାଧର ମେହେରଙ୍କ ରଚିତ ‘ଇନ୍ଦ୍ରମତୀ’ କାବ୍ୟରୁ ଏକ ଉଦାହରଣ ନେଇ ଅଧ୍ୟନ କରିବା ।

ଭାଗ୍ୟବାନ ସଦା   ଭାଗ୍ୟପଂକ ଲଭେ
    ଅଭାଗା ଲଭେ ଅଶିବ,
ସାଗର ମନ୍ଦୁନେ   କେଶବ କମଳା
    ଗରଳ ଲଭିଲେ ଶିବ ।

ଉପରୋକ୍ତ ପଦ୍ୟାଂଶ୍ଚିର ପ୍ରଥମ ଚରଣର ଶେଷ ଶବ୍ଦ ‘ଅଶିବ’ ଓ ଦିତୀୟ ଚରଣର ଶେଷ ଶବ୍ଦ ଶିବ । ଏଠାରେ ଉଭୟ ସ୍ନାନରେ ଅନ୍ତ୍ୟବର୍ଷ ‘ବ’ ଓ ଉପନ୍ତ୍ୟବର୍ଷ ‘ଇ’ ରହିଥିବାରୁ ଅନ୍ତ୍ୟାନୁପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଅଛି । ସେହିପରି ଆମେ ରାଧାନାଥ ରାୟଙ୍କ ‘ପାର୍ବତୀ’ କାବ୍ୟରୁ ମଧ୍ୟ ଏକ ଉଦାହରଣ ପାଠ କରିବା ।

ଇଚ୍ଛାତ୍ମକ ଦାସିକେ   ହସ୍ତେ ରଖୁବାକୁ
    ସମସ୍ତଙ୍କ ଭାଗ୍ୟତୋରି,
ନିଜ ଭାଗ୍ୟ - ତୋରି   କାଳ ହସ୍ତେ ଏହା
    ପକାନ୍ତି ହେଲେ ପାସୋରି ।

ଉପରୋକ୍ତ ପଦ୍ୟାଂଶ୍ଚର ପ୍ରଥମ ଚରଣର ଅନ୍ତ୍ୟଶବ୍ଦ ହେଉଛି ‘ତୋରି’ ଏବଂ ଦିତୀୟ ଚରଣର ଅନ୍ତ୍ୟଶବ୍ଦ ହେଉଛି ‘ପାସୋରି’ ଏବଂ ଉଭୟ ପାଦର ଅନ୍ତ୍ୟବର୍ଷ ‘ରି’ ଏବଂ ଉପନ୍ତ୍ୟବର୍ଷ ଓ ହୋଇଥିବାରୁ ଅନ୍ତ୍ୟାନୁପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଅଛି ।

(୪) ଲାଟାନ୍ତୁପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାର

ଲାଟାନ୍ତୁପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାର ଏକ ଜଟିଳ ପ୍ରୟୋଗ ଶୈଳୀ । ଏହାର ବହୁଳ ବ୍ୟବହାର ପ୍ରାୟତଃ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ ନାହିଁ । ଏ ସଂପର୍କରେ ଆମେ ପୂର୍ବରୁ ଅଧ୍ୟୟନ କରିଥିଲେ ଯେ, ପଦ ମଧ୍ୟରେ ଶବ୍ଦ ଗୁଡ଼ିକ ଅର୍ଥଗତ ଭିନ୍ନତା ନଥାଇ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ତାପୂର୍ଯ୍ୟରେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଲେ ଲାଟାନ୍ତୁପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଥାଏ । ଲାଟାନ୍ତୁପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାର ମୁଖ୍ୟ ବିଭବ, ଗୋଟିଏ ଶବ୍ଦ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ତାପୂର୍ଯ୍ୟ ନେଇ ଅର୍ଥ ଦେୟାତିତ କରିବା । ଏହାର ଉଦାହରଣ ଭାବରେ ରାଧାନାଥ ରାୟଙ୍କ ଦରବାର କାବ୍ୟରୁ ଏକ ପଦ୍ୟାଂଶକୁ ଅଧ୍ୟୟନ କରିଥିଲେ ଯେଉଁଠାରେ ‘ଉପାଧ୍ୟ’ ଶବ୍ଦଟିର ତାପୂର୍ଯ୍ୟ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଥିଲା । ‘ଉପାଧ୍ୟ’ ଶବ୍ଦଟିକୁ ରାଧାନାଥ ବ୍ୟଙ୍ଗାମ୍ବକ ଓ ଶ୍ଵେତାମ୍ବକ ଅର୍ଥରେ ଏହି ପଦରେ ପ୍ରୟୋଗ କରିଛନ୍ତି । ଉପାଧ୍ୟ ପ୍ରତି ମୋହଗୁଷ ମାନସିକତାକୁ ଏଠାରେ ଶେଷ ମାଧ୍ୟମରେ ବ୍ୟଙ୍ଗ କରାଯାଇଛି । ଏହି ଲାଟାନ୍ତୁପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାରର ଅନ୍ୟ ଏକ ଉଦାହରଣ-

ପୁଅ ଯଦି ଯୋଗ୍ୟ ହୁଏ ଧନ କାହିଁ ପାଇଁ ସଂରୁ
ପୁଅ ଯଦି ଅଯୋଗ୍ୟ ହୁଏ ଧନ କାହିଁ ପାଇଁ ସଂରୁ ।

ଏଠାରେ ‘ଧନ କାହିଁ ପାଇଁ ସଂରୁ’ ଶବ୍ଦ ଗୁଡ଼ିକ ଅର୍ଥ ସାମ୍ୟ ଥାଇ ତାପୂର୍ଯ୍ୟଗତ ପ୍ରତ୍ୟେକିତାରେ ଦର୍ଶାଇଥିବାରୁ ଏଠାରେ ଲାଟାନ୍ତୁପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଅଛି ।

(ଘ) ଉପମା ଅଳଙ୍କାର

ପୂର୍ବ ପାଠରୁ ଆମେ ଜାଣିଛେ ଯେ, ସମାନ ଧର୍ମ ଧାରଣ କରିଥିବା ଦୁଇଟି ବନ୍ଧୁ ମଧ୍ୟରେ ସାଦୃଶ୍ୟ କଥନ ହେଲେ ଉପମା ଅଳଙ୍କାର ହୁଏ । ସାଦୃଶ୍ୟ କଥନ ସମୟରେ ଏକ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବନ୍ଧୁ ସହ ଅନ୍ୟ ଏକ ବନ୍ଧୁର ତୁଳନା କରାଯାଇଥାଏ । ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବନ୍ଧୁଟିକୁ ଉପମାନ ଓ ସାଧାରଣ ବନ୍ଧୁଟିକୁ ଉପମେୟ ନାମରେ ନାମିତ କରାଯାଇଥାଏ । ଉପମାନ ସର୍ବଦା ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଓ ଉପମେୟ ତାହା ଅପେକ୍ଷା ଚିକିଏ କମ ମାନର । ଏଣୁ ଉପମାନ ଓ ଉପମେୟ ମଧ୍ୟରେ ସାଦୃଶ୍ୟ କଥନ ହୋଇ ଉପମେୟର ଗୁଣ ବୃଦ୍ଧି କରାଯାଇଥାଏ । ଉପମାନ ଓ ଉପମେୟ ମଧ୍ୟରେ ଥିବା ସାଦୃଶ୍ୟକୁ ସାଧାରଣ ଧର୍ମ କୁହାଯାଏ । ଏହା ବ୍ୟତୀତ ଯେଉଁ ଶବ୍ଦ ଗୁଡ଼ିକ ମାଧ୍ୟମରେ ଏହି ସାଦୃଶ୍ୟ କଥନ ସମ୍ପର୍କ ରୂପେ ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ । ସେହି ଶବ୍ଦ ଗୁଡ଼ିକୁ ଯଥା; ଯେହ୍ନେ, ପରି, ଯଥା, ତଥା, ଯେସନ, ତେସନ, ପରି, ସରି, ତୁଳ୍ୟ ସମ ଜତ୍ୟାଦି, ଉପମାବାଚକ ଶବ୍ଦ କୁହାଯାଏ । ଅର୍ଥାତ୍ ଗୋଟିଏ ଉପମା ଅଳଙ୍କାରରେ ଉପମାନ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଗୁଣ ଥିବା ବନ୍ଧୁ), ଉପମେୟ (ତୁଳନା କରାଯାଉଥିବା ବନ୍ଧୁ ସାଧାରଣ ଧର୍ମ ଓ ଉପମାବାଚକ ଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା ଗଠିତ ହୋଇଥାଏ । ପୂର୍ବରୁ ଏହାର ଉଦାହରଣ ଭାବରେ ରାଧାନାଥ ରାୟଙ୍କ ‘ଦରବାର’ କାବ୍ୟରୁ ଏକ ପଦ୍ୟର ଉଦାହରଣ ପ୍ରଦାନ କରାଯାଇଥିଲା । ଆଉ ଏକ ଉଦାହରଣ ମାଧ୍ୟମରେ ଏହି ଅଳଙ୍କାରକୁ ଅଧ୍ୟନ କରିବା । କବି ରାଧାନାଥ ରାୟଙ୍କ ‘ନନ୍ଦିକେଶ୍ୱରୀ’ କାବ୍ୟର ଏକ ପଦ୍ୟାଂଶକୁ ଉପମା ଅଳଙ୍କାର ଉଦାହରଣ ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇପାରେ ।

ଯଥା - “ଠାବେ ଠାବେ ତୁଙ୍ଗ ନୀଳ ଶୁଙ୍ଗମାଳା
ଶୋଭେ ଯେହ୍ନେ ଜନ୍ମନୀଳ ଚନ୍ଦ୍ରଶାଳା ।”

ଉପରୋକ୍ତ ପଦ୍ୟାଂଶଟିରେ ଉପମାନ ହେଉଛି ‘ଚନ୍ଦ୍ରଶାଳା’ ଏବଂ ଉପମେୟ ‘ଶୁଙ୍ଗମାଳା’ । ଶୁଙ୍ଗମାଳାର ସୌନ୍ଦର୍ୟକୁ ‘ଚନ୍ଦ୍ରଶାଳା’ ସହ ସାଦୃଶ୍ୟ କଥନ କରାଯାଉଛି । ଏଠାରେ ସାଧାରଣ ଧର୍ମ ହେଉଛି ନୀଳମା (ନୀଳ) ଏବଂ ତୁଙ୍ଗତା (ତୁଙ୍ଗ) । ଉପମାବାଚକ ଶବ୍ଦ ହେଉଛି, ଯେହ୍ନେ । ନୀଳ ତୁଙ୍ଗ ଶୁଙ୍ଗମାଳାକୁ କବି ରାଧାନାଥ ରାୟ ଜନ୍ମନୀଳ ସହ ସାଦୃଶ୍ୟ କଥନ କରିଥିବାରୁ, ଏଠାରେ ଉପମା ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଅଛି । ସେହିପରି ଆଉ ଏକ ଉଦାହରଣ :-

ନୀଳ ନୀରଦମାଳେ ଖେଳେ ଚପଳା
ଖଳ ପାରତି ପ୍ରାୟ ସଦା ଚପଳା ।

ଏଠାରେ ଉପମାନ ‘ଚପଳା’ (ବିଜ୍ଞୁଳି) ଏବଂ ଉପମେୟ ‘ଖଳ ପାରତି’ । ସାଧାରଣ ଧର୍ମ ଚପଳା ଏବଂ ଉପମା ବାଚକ ଶବ୍ଦ ପ୍ରାୟ । ଖଳ ପାରତିକୁ (ଉପମେୟ) ବିଜ୍ଞୁଳିର ଚପଳତା ସହ ସାଦୃଶ୍ୟ କଥନ କରାଯାଇଥିବାରୁ ଏଠାରେ ଉପମା ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଅଛି । ବ୍ୟବହାର ଭେଦରେ ଉପମା ଅଳଙ୍କାରକୁ (୧) ପୂର୍ଣ୍ଣୋପମା ଅଳଙ୍କାର (୨) ଲୁପ୍ତୋପମା ଅଳଙ୍କାର ଓ (୩) ମାଳୋପମା ଅଳଙ୍କାର ନାମରେ ତିନିଭାଗରେ ବିଭିନ୍ନ କରାଯାଇଥାଏ । ଯେଉଁ ପଦ୍ୟ ବା ପଦ୍ୟାଂଶଟିରେ ଉପମା ଅଳଙ୍କାରର ସମସ୍ତ ଗୁଣ ଗୁଡ଼ିକ ସମ୍ପର୍କ ଭାବରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥାଏ; ସେଠାରେ ପୂର୍ଣ୍ଣୋପମା ଅଳଙ୍କାର ହୁଏ । ଅର୍ଥାତ୍ ଯେଉଁ ପଦ୍ୟାଂଶଟିରେ ଉପମାନ, ଉପମେୟ, ସାଧାରଣ ଧର୍ମ ଓ

ସାଦୃଶ୍ୟବାଚକ ଶବ୍ଦର ସଫଳ ତଥା ସ୍ଵଷ୍ଟ ପରିପ୍ରକାଶ ଘଟିଥାଏ; ସେଠାରେ ପୂର୍ଣ୍ଣପମା ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଥାଏ । ପୂର୍ବରୁ ଉଦ୍‌ବ୍ୟାପକ ଭାବେ ଆଲୋଚନା କରାଯାଇଥିବା ଉପମା ଅଳଙ୍କାର ଗୁଡ଼ିକ ପୂର୍ଣ୍ଣପମା ଅଳଙ୍କାର ଥିଲା । ଏହାର କାରଣ, ଆଲୋଚିତ ଉପମା ଅଳଙ୍କାର ଗୁଡ଼ିକରେ ଉପମାନ, ଉପମେଯ, ସାଧାରଣ ଧର୍ମ ବା ସାଦୃଶ୍ୟବାଚକ ଶବ୍ଦ ସାଦୃଶ୍ୟ କଥନର ଗୁଣ ଗୁଡ଼ିକ ଲୁପ୍ତ ଥଥିବା ସୁପ୍ତ ଥିବାରୁ ଏହି ଲୁପ୍ତପମା ଅଳଙ୍କାର ସ୍ଵଷ୍ଟ ହୁଏ । ସ୍ଵଷ୍ଟ ଭାବରେ ସାଦୃଶ୍ୟ କଥନର ବର୍ଣ୍ଣନା ନହୋଇ ଏଠାରେ ଜଞ୍ଜିତାମୂଳକ ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଥାଏ । ଯାହାଦ୍ୱାରା ପାଠକ ନିଜର କାବ୍ୟମାନର ମାଧ୍ୟମରେ ସେହି ଅଳଙ୍କାରର ରସ ଆସାନ କରିଥାଏ । ଗଞ୍ଜାଧର ମେହେରଙ୍ଗ ପ୍ରଣୟବଳ୍ଲତୀ କାବ୍ୟରୁ ଆମେ ଏହି ଲୁପ୍ତପମା ଅଳଙ୍କାରର ଉଦ୍‌ବ୍ୟାପକ ପାଇପାରିବା ।

ଚାହିଁଲେ ନୃପତି   ଶିଶୁ ହସ୍ତ ଯେହେ
    ନବ-ବିକଶିତ ପଦ୍ମ,
ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ-ଚିନ୍ହ   ସକଳ ତହିଁରେ
    ରହିଛନ୍ତି କରି ସତ୍ତା ।

ଉପରୋକ୍ତ ପଦ୍ୟାଂଶ୍ଚିରେ ଉପମାନ ହେଉଛି ନବ ବିକଶିତ ପଦ୍ମ ଏବଂ ଉପମେଯ ହେଉଛି ଶିଶୁଟିର ହସ୍ତ । ‘ଯେହେ’ ହେଉଛି ସାଦୃଶ୍ୟବାଚକ ଶବ୍ଦ । ଏହି ପଦରେ ସାଧାରଣ ଧର୍ମର ଉଲ୍ଲେଖ ହୋଇନାହିଁ । ନବବିକଶିତ ପଦ୍ମ ଏବଂ ଶିଶୁର ହସ୍ତ ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ସାଧାରଣ ଧର୍ମକୁ ନେଇ ସାଦୃଶ୍ୟ କଥନ ହେବା କଥା; ସେହି ସାଧାରଣ ଧର୍ମର ଉଲ୍ଲେଖ ହୋଇନଥିଲେ ହେଁ ପାଠକ ତାହା ନିଜ ଅନୁଭବରୁ ବୁଝିପାରିଥାଏ । ନବ ବିକଶିତ ପଦ୍ମ ଯେପରି ମନୋଜ୍ ସେହିପରି ଶିଶୁଟିର ହସ୍ତ । ଶୌଦ୍ଧର୍ଯ୍ୟ ହେଉଛି ଏଠାରେ ସାଧାରଣ ଧର୍ମ ମାତ୍ର ତାହା ସ୍ଵଷ୍ଟ ଭାବରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ହୋଇନଥିବାରୁ ଏଠାରେ ଲୁପ୍ତପମା ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଅଛି । ସେହିପରି ଗୋଟିଏ ଉପମେଯର ଏକାଧିକ ଉପମାନ ଥିଲେ ସେଠାରେ ମାଳୋପମା ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଯିବା ଥିଲା ସାଦୃଶ୍ୟ କଥନର ସାଧାରଣ ଧର୍ମ ଏବଂ ଏଥୁ ନିମିତ୍ତ ଅନେକ ଗୁଡ଼ିକ ଉପମାନ ଯଥା - ପ୍ରଭାତୀ ତାରା, ଜୀବାମ୍ବା, ଚପଳା ଆଦି ଉପମାନର ବ୍ୟବହାର କରାଯାଇଅଛି । ଏବେ ଆମେ ଗଞ୍ଜାଧର ମେହେରଙ୍ଗ ବିରଚିତ ଉପସ୍ଥିନୀ କାବ୍ୟରୁ ମାଳୋପମା ଅଳଙ୍କାର ଅଧ୍ୟନ କରିବା ।

“ସାଗର ସମୁଦ୍ର ଯଥା କ୍ଷାରାର୍ଣ୍ଵବ,
ବୃଦ୍ଧାରକବୃଦ୍ଧେ ଯେମନ୍ତ ବାସକ ।
ଅବା ହିମାଚଳ-ସମୁଦ୍ର-ଶିଖର-
ମଣ୍ଡଳ ଯେମନ୍ତ ଗଉରାଶଙ୍କର,
ମୁନିବୃଦ୍ଧ ମଧ୍ୟେ ମହା ତପୋଧନ
ବିଶୋଭିଲେ କରି ମଣ୍ଡପେ ଆସନ ।”

ଓଡ଼ିଆ ସ୍ନାତକୋଡ଼ର କାର୍ଯ୍ୟକ୍ରମ

ଉପରୋକ୍ତ ପଦ୍ୟାଂଶୁଟିରେ ଏକମାତ୍ର ଉପମେଯ ହେଉଛନ୍ତି “ମହା ତପୋଧନ” । ଏଠାରେ “ମହା ତପୋଧନ” ମହର୍ଷ ବାଲ୍ମୀକୀଙ୍କୁ କୁହାଯାଇଛି । ଏହି ପଦ୍ୟଟିରେ ସାଦୃଶ୍ୟ କଥନର ସାଧାରଣ ଧର୍ମ ହେଉଛି ‘ବିଶୋଭନ’ ଅର୍ଥାତ୍ ବିଶେଷ ଭାବରେ ଶୋଭାବର୍ଦ୍ଧକ । ଉପମାବାଚକ ବା ସାଦୃଶ୍ୟବାଚକ ଶବ୍ଦ ହେଉଛି ‘ଯଥା’ । ମହା ତପୋଧନ ଉପମେଯର ଉପମାନ ଭାବରେ କ୍ଷାରାର୍ଥବ (କ୍ଷାର ସମୁଦ୍ର), ବାସବ, ଗଉରୀଶଙ୍କର ଉପମ୍ଲାପିତ ହୋଇଛନ୍ତି । ଉପରୋକ୍ତ ପଦ୍ୟାଂଶୁଟିରେ ଉପମା ଅଳଙ୍କାରର ସମସ୍ତ ଗୁଣ ସ୍ଵର୍ଗ ଭାବରେ ପ୍ରକାଶିତ ହେବା ସହ ଏକ ଉପମେଯ ନିମିତ୍ତ ଏକାଧୁକ ଉପମାନର ବ୍ୟବହାର କରାଯାଇଥିବାରୁ ଏଠାରେ ମାଳୋପମା ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଥାଏ । ସେହିପରି ଆମେ ରାଧାନାଥ ରାୟଙ୍କ ଚିଲିକା କାବ୍ୟରୁ ଥାଇ ଏକ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ମାଳୋପମା ଅଳଙ୍କାରର ଉଦାହରଣ ପାଠ କରିବା ।

ଶୋଭିବ ଉତ୍ତଳ ସଦ୍ଦେ ସଦାଶୟା
ସରେ ଯଥା ପଦ୍ମ ପଦ୍ମେ ପଦ୍ମାଳୟା ।

ଏଠାରେ ଉପମେଯ ପଦ୍ମାବତୀ ଏବଂ ଉପମାନ ସରୋବର ଓ ପଦ୍ମାଳୟା (ଲକ୍ଷ୍ମୀ) । ସାଦୃଶ୍ୟ କଥନର ସାଧାରଣ ଧର୍ମ ଶୋଭାପାଇବା । ସାଦୃଶ୍ୟବାଚକ ଶବ୍ଦ ‘ଯଥା’ । ଏକ ଉପମେଯ ପଦ୍ମାବତୀ ନିମିତ୍ତ ଏକାଧୁକ ଉପମାନ (ସରୋବର, ଲକ୍ଷ୍ମୀ)ର ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଥିବାରୁ ଏଠାରେ ମାଳୋପମା ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଥାଏ ।

(୩) ରୂପକ ଅଳଙ୍କାର

ଆମେ ପୂର୍ବରୁ ପାଠ କରି ଜାଣିଛେ ଯେ, ଉପମାନ ଓ ଉପମେଯର ଅଭେଦ କଥନକୁ ରୂପକ ଅଳଙ୍କାର କୁହାଯାଏ । ଉପମା ଅଳଙ୍କାର ଅଧ୍ୟନ ସମୟରେ ଆମେ ଉପମାନ ଓ ଉପମେଯ ସଂପର୍କରେ ମଧ୍ୟ ଜ୍ଞାନ ଆହରଣ କରିଛେ । ଯେଉଁଠାରେ ସାଦୃଶ୍ୟ କଥନ ହୁଏ ସେଠାରେ ଉପମା ଅଳଙ୍କାର ହୁଏ ଏବଂ ଯେଉଁଠାରେ ଅଭେଦ କଥନ ହୁଏ ସେଠାରେ ରୂପକ ଅଳଙ୍କାର ହୁଏ । ଅର୍ଥାତ୍ ଉପମାନ ଓ ଉପମେଯ ମଧ୍ୟରେ ସାଧାରଣ ଧର୍ମକୁ ନେଇ ସାଦୃଶ୍ୟ କଥନ ହେଲେ ଉପମା ଅଳଙ୍କାର ହେଉଥିବା ସମୟରେ ଉପମାନ ଓ ଉପମେଯ ମଧ୍ୟରେ ଅଭେଦ କଥନ ହେଲେ ରୂପକ ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଥାଏ । ଅର୍ଥାତ୍ ରୂପକ ଅଳଙ୍କାରରେ ଉପମାବାଚକ ଶବ୍ଦ, ସାଦୃଶ୍ୟବାଚକ ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହାର ହୁଏ ନାହିଁ । ଉତ୍ତଳକବି ମଧୁସୂଦନ ରାଓଙ୍କ ପ୍ରସିଦ୍ଧ କବିତାର ଅଂଶ ବିଶେଷକୁ ଆମେ ଏହାର ଉଦାହରଣ ଭାବରେ ଅଧ୍ୟନ କରିଛେ । ଏବେ ଆମେ ଗଞ୍ଜାଧର ମେହେରଙ୍କ ‘ପ୍ରଣୟ ବଳ୍ଲଗା’ କାବ୍ୟରୁ ଏହି ରୂପକ ଅଳଙ୍କାରର ଉଦାହରଣ ଅଧ୍ୟନ କରିବା :-

ବିସ୍ମୟ ଜୀମୂତ ବ୍ୟାପିଗଲା ତାର
ସହସା ହୃଦ ଗଗନେ ।

ଉପରୋକ୍ତ ପଦ୍ୟାଂଶୁଟିରେ ବିସ୍ମୟ ଓ ଜୀମୂତ (ମେଘ) ଏବଂ ହୃଦୟ ଓ ଗଗନ ମଧ୍ୟରେ ଅଭେଦ କଥନ ହୋଇଛନ୍ତି । ବିସ୍ମୟ ରୂପକ ମେଘ ହୃଦୟ ରୂପକ ଆକାଶରେ ବ୍ୟାପିଯାଇଥିବାରୁ କବି ଏହିପରି ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ପ୍ରୟୋଗ ଭେଦରେ ରୂପକ ଅଳଙ୍କାରକୁ ତିନି ଭାଗରେ ବିଭିନ୍ନ କରାଯାଇଛନ୍ତି ।

ସେବୁଡ଼ିକ ହେଉଛି -

- (୧) ପରମରିତ ରୂପକ ଅଳଙ୍କାର
- (୨) ସାଙ୍ଗ ରୂପକ ଅଳଙ୍କାର ୩
- (୩) ନିରଙ୍ଗ ରୂପକ ଅଳଙ୍କାର

ପରମରିତ ରୂପକ ଅଳଙ୍କାର ସଂପର୍କରେ ପୂର୍ବରୁ ଆମେ ପାଠ କରିଛେ ଯେ, ଯେଉଁ ପଦରେ ଗୋଟିଏ ବନ୍ଧୁର ଆରୋପ ନିମିତ୍ତ ଅନ୍ୟ ଏକ ବନ୍ଧୁର ଆବଶ୍ୟକ ହୋଇଥାଏ । ସେଠାରେ ପରମରିତ ରୂପକ ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଥାଏ । ଅର୍ଥାତ୍ ଯେଉଁଠାରେ ଏକ ଆରୋପ ଅନ୍ୟ ଏକ ଆରୋପ ଦ୍ୱାରା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ହୁଏ ସେଠାରେ ପରମରିତ ରୂପକ ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଥାଏ । ଏହାର ଉଦାହରଣ ଭାବରେ ଆମେ ସ୍ଵଭାବକବି ଗଙ୍ଗାଧର ମେହେରଙ୍କ ତପସ୍ତିନୀ କାବ୍ୟର ସେହି ବିଶିଷ୍ଟ ଓ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ପଦ୍ୟାଂଶ୍ଚିକୁ ଉଦାହରଣ ଭାବରେ ଅଧ୍ୟନ କରିଥିଲେ; ଯେଉଁଥିରେ ଦରିଦ୍ରତା ନିମିତ୍ତ ପଦ୍ୟର ଆରୋପ ହୋଇଥିବା ସମୟରେ ଜୀବନ ସହ ସର (ସରୋବର)ର ଆରୋପ କରାଯାଇଛି । ସେହିପରି ଗଙ୍ଗାଧର ମେହେରଙ୍କ ‘ଜନ୍ମମତୀ’ କାବ୍ୟରୁ ଆମେ ପରମରିତ ରୂପକ ଅଳଙ୍କାର ସଂପର୍କରେ ଜ୍ଞାନ ଆହରଣ କରିବା ।

ଚାହିଁ ଅଦ୍ଭୁତେ	ଅପୂର୍ବ ଲାବଣ୍ୟ
ରୂପସୀ - ରୂପସାଗରେ,	
ରୂପଲୋଭୀ ମୃପ	କୁମାରଙ୍କ ମନ
ମାନ ବୁଢ଼ିଗଲେ ଖରେ ।	

ଉପରୋକ୍ତ ପଦ୍ୟାଂଶ୍ଚିରେ ରୂପ ଓ ସାଗର ଏବଂ ମନ ଓ ମାନ ମଧ୍ୟରେ ଅଭେଦ କଥନ ହେବା ସହ ରୂପରେ ସାଗରର ଆରୋପ ମନ ଓ ମାନ ମଧ୍ୟରେ ଆରୋପର କାରଣ ହୋଇଥିବାରୁ; ଏହାକୁ ପରମରିତ ରୂପକ ଅଳଙ୍କାର କୁହାଯାଇଅଛି । ସାଙ୍ଗରୂପକ ଅଳଙ୍କାର ସଂପର୍କରେ ଆମେ ଜାଣିଅଛେ ଯେ, ଅଙ୍ଗରେ କୌଣସି ବନ୍ଧୁର ଆରୋପ ହେବାପରେ ଅଙ୍ଗୀଭୂତ ବନ୍ଧୁ ସହ ଅନ୍ୟମାନଙ୍କର ଆରୋପ କରାଯାଇଥାଏ । ଏଥିନିମିତ୍ତ ଦୀନକୃଷ୍ଣ ଦାସଙ୍କ ‘ରସକଲ୍ୟୁଳ’ କାବ୍ୟରୁ ଉଦାହରଣ ପାଠ କରିଥିଲେ; ଯେଉଁଥିରେ କବିତାକୁ ବନିତା ବା କନ୍ୟା ସହ ଆରୋପିତ କରାଯାଇଥିବାରୁ କବି ପିତା ଭାବରେ ଆରୋପିତ ହୋଇଛନ୍ତି । କହିବା ଲୋକଙ୍କୁ ତାର ଉପମାତା ଏବଂ କୁମତି ଗୁଣ୍ଠାରକୁ ତା’ର ଉପମାତାର ସନ୍ତାନ ବା ବିମାତା ଭାଇ ଭାବରେ ଆରୋପିତ କରାଯାଇଛି । ଏବେ ଆମେ ଗଂଗାଧର ମେହେରଙ୍କ ‘ଜନ୍ମମତୀ’ କାବ୍ୟରେ ଉଲ୍ଲିଖ୍ନିତ ଏକ ସାଙ୍ଗରୂପକ ଅଳଙ୍କାରକୁ ଅଧ୍ୟନ କରିବା ।

ଦେଖୁଲେ କୁମାର	ଭୟଙ୍କର ରୂପୀ
ବରଷାକାଳୀନ ସମାନେ,	
ଅସଂଖ୍ୟ ବାହିନୀ	ଘେନି ଆସୁଛନ୍ତି
ବିଦେଶୀ ନରେଶ ମାନେ	
ଖଡ଼ଗ ଉଲବାର	ଚପଳା ଝଲକେ
ସ୍ତରିତ ଗଜ-ଗର୍ଜନ,	

ପତାକା ଉତ୍ତରାନ
ବକ୍ତପତ୍ର, ସେନା-
ତର୍ଜନ ଡାହୁକ ସ୍ଥନ ।

କେତକୀ ଶାଶିତ
କରବାଳ-ପ୍ରତ୍ରୀ
ଧନ୍ୟ ଲଦ୍ଧ ଶରାସନ,
ଘେନି ଅଜ-ଭାନ୍ୟ ଗ୍ରାସ ଲାଳସରେ
ଧାଉଁଛନ୍ତି ସୈନ୍ୟ-ଘନ ।

‘ଇନ୍ଦ୍ରମତୀ’ କାବ୍ୟରେ ଏହି ପଦ୍ୟାଂଶ୍ଚିରେ ବାହିନୀ ସହ ବର୍ଷାକାଳ ଆରୋପିତ ହୋଇଥିବାରୁ ଖତ୍ରି, ଗଜ-ଗର୍ଜନ, ପତାକା ସହ ଚପଳା, ସ୍ତରିତ ଓ ବକ୍ତପତ୍ର ପ୍ରତ୍ରୀ ବସ୍ତୁମାନଙ୍କର ସ୍ଵତଃ ଆରୋପଣ ସମ୍ବନ୍ଧ ହୋଇଛି । ଏକ ଆରୋପଣ ଅନେକ ଆରୋପଣର କାରଣ ହୋଇଥିବାରୁ, ଏଠାରେ ସାଙ୍ଗରୂପକ ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଅଛି । ମାତ୍ର ଯେଉଁଠାରେ ଗୋଟିଏ ଉପମାନ ସହ ଗୋଟିଏ ଉପମେଯର ଆରୋପ ହୁଏ ସେଠାରେ ନିରଙ୍ଗରୂପକ ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଥାଏ । ଯଥା

ସଂଶୟ- ଦୋଳାରେ
ପଢି ଚିତ୍ର ମୋର
ହେଉଥାଇ ଆୟୋଜିତ
ଛାର ନାରୀ ହୋଇ
କେମନ୍ତେ ବୁଝିବି
ଏତୋର ଗୃହ ଚରିତ ।

ରାଧାନାଥ ରାୟଙ୍କ ରଚିତ ‘ପାର୍ବତୀ’ କାବ୍ୟରେ ଏହି ପଦ୍ୟାଂଶ୍ଚିରେ ‘ସଂଶୟ’ ସହ ଦୋଳା (ଦୋଳି) ର ଅଭେଦ କଥନ କରାଯାଇଅଛି । ଏଠାରେ କେବଳ ଏକ ଅଭେଦ କଥନ ବ୍ୟବହାର କରାଯାଇଥିବାରୁ ଏହାକୁ ନିରଙ୍ଗ ରୂପକ ଅଳଙ୍କାର କୁହାଯାଏ ।

(ଚ) ଉତ୍ସପ୍ରେକ୍ଷା ଅଳଙ୍କାର

ପ୍ରକୃତ ପଦାର୍ଥରେ ଅପକୃତ ପଦାର୍ଥର ତର୍କଣା ବା ତୁଳନା କରାଗଲେ ଉତ୍ସପ୍ରେକ୍ଷା ଅଳଙ୍କାର ହେବାକଥା ଆମେ ପୂର୍ବ ପାଠରେ ଅଧ୍ୟନ କରିଥାରିଛେ । ଆମେ ଏହା ମଧ୍ୟ ଜାଣିଛେ ଯେ, ଏହି ଉତ୍ସପ୍ରେକ୍ଷା ଅଳଙ୍କାରରେ ‘କି’, ‘ଅବା’, ‘ସତେ’, ‘ଯଥା’, ‘ବା’ ‘ବୋଧେ’ ଆଦି ବାଚକ ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହାର ହୋଇଥାଏ । ଏଥୁନିମିତ୍ତ ରାଧାନାଥ ରାୟଙ୍କ ‘ଚନ୍ଦ୍ରଭାଗା’ କାବ୍ୟରୁ ଏକ ପଦ୍ୟାଂଶକୁ ଉଦାହରଣ ଭାବରେ ଅଧ୍ୟନ କରିଛେ । ଏବେ ଆମେ ଗଜାଧର ମେହେରଙ୍କ ‘ପ୍ରଣୟ ବଳ୍ଲରୀ’ କାବ୍ୟରୁ ଏହାର ଏକ ଉଦାହରଣ ଅଧ୍ୟନ ପୂର୍ବକ ଏହାର ଗଠନଶୀଳୀ ସଂପର୍କରେ ଝାନ ଆହରଣ କରିବା ।

ଦେଖୁଲା ସୁନ୍ଦରୀ
ସମ୍ମାଖେ ଅପୂର୍ବ-
ସୁନ୍ଦର ଯୁବକ - ବର,
ଅଙ୍ଗବନ୍ତ କି ସେ
ଅନଙ୍ଗ ଅଥବା
ନରରୂପୀ ସୁଧାକର ?

ଏଠାରେ ଯୁବକ ବରକୁ ଅନଙ୍ଗ (କନ୍ଦର୍ପ) ଓ ସୁଧାକର (ଚନ୍ଦ୍ର) ଭାବରେ ଡର୍ଜଣା ବା ଆଗୋପଣ କରାଯାଇଅଛି । ଏଣୁ ଏହା ଉତ୍ତପ୍ରେକ୍ଷା ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଅଛି । ଉତ୍ତପ୍ରେକ୍ଷା ଅଳଙ୍କାର ମୁଖ୍ୟତଃ ଦୁଇଭାଗରେ ବିଭିନ୍ନ, ବାଚ୍ୟୋତ୍ତପ୍ରେକ୍ଷା ଅଳଙ୍କାର ଓ ପ୍ରତୀଯମାନ ଉତ୍ତପ୍ରେକ୍ଷା ଅଳଙ୍କାର । ଯଦି ଉତ୍ତପ୍ରେକ୍ଷା ଅଳଙ୍କାରରେ ବାଚକ ଶବ୍ଦର (କି, ଅବା, ସତେ, ଯଥା, ଆଜି) ବ୍ୟବହାର ହୋଇଥାଏ ତେବେ ତାହାକୁ ବାଚ୍ୟୋତ୍ତପ୍ରେକ୍ଷା ଅଳଙ୍କାର କୁହାଯାଏ । ଏ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଉପରୋକ୍ତ ଆଲୋଚିତ ଅଳଙ୍କାରଟିକୁ ମଧ୍ୟ ଆମେ ବାଚ୍ୟୋତ୍ତପ୍ରେକ୍ଷା ଅଳଙ୍କାର ଭାବରେ ନାମିତ କରିପାରିବା । କାରଣ ଏହି ଅଳଙ୍କାରରେ ‘କି, ସେ’ ବାଚକ ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଅଛି । ଯେଉଁ ଉତ୍ତପ୍ରେକ୍ଷା ଅଳଙ୍କାରରେ ବାଚକ ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର ହୁଏ ନାହିଁ ସେହି ଅଳଙ୍କାରକୁ ପ୍ରତୀଯମାନ ଉତ୍ତପ୍ରେକ୍ଷା ଅଳଙ୍କାର କୁହାଯାଏ । ଗଞ୍ଜାଧର ମେହେରଙ୍କ ‘ପ୍ରଶନ୍ନ ବଲ୍ଲରୀ’ କାବ୍ୟରୁ ଏହି ପ୍ରତୀଯମାନ ଉତ୍ତପ୍ରେକ୍ଷା ଅଳଙ୍କାର ଭାବରେ ଉଦାହରଣକୁ ଏଠାରେ ଅଧ୍ୟୟନ କରିବା ।

କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ବିମୂତ
 ହୋଇ ମହାରାଜ
 ରହିଲେ ବିଷମ କଣ୍ଠେ,
 ବିଚାରିଲେ ମନେ
 ତୁତୁତ୍ରା ସହସା
 ପଶିଗଲା ନାଗ କଣ୍ଠେ ।

ଉପରୋକ୍ତ ପଦ୍ୟାଂଶ୍ଚରେ ମହାରାଜଙ୍କୁ ନାଗ ସହ ଡର୍ଜଣା ବା ସମାବନା କରାଯାଇଛି ନାଗ ଭୁଲବଶତଃ ରୁଚୁଦ୍ରାକୁ ମୂଷା ଭାବି ଚିଲିଦେଲେ ଯେଉଁ ଅବସ୍ଥା ହୁଏ ମହାରାଜଙ୍କ ସେହି ଅବସ୍ଥାକୁ ଏଠାରେ କବି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ମାତ୍ର ଏହି ଡର୍ଜଣାର ଅବତାରଣା ସମୟରେ କୌଣସି ବାଚକ ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇନଥ୍ୟବାରୁ ଏହାକୁ ପ୍ରତୀଯମାନୋତ୍ତପ୍ରେକ୍ଷା ଅଳଙ୍କାର କୁହାଯାଏ ।

(ଛ) ଅର୍ଥାନ୍ତରନ୍ୟାସ ଅଳଙ୍କାର

ଗୋଟିଏ ତଥ୍ୟକୁ ଅନ୍ୟ ଏକ ତଥ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ସମର୍ଥନ କରାଗଲେ ଅର୍ଥାନ୍ତରନ୍ୟାସ ଅଳଙ୍କାର ହୁଏ । ସାଧାରଣତଃ ପ୍ରକୃତ ସହ ଅପ୍ରକୃତର ସମର୍ଥନ କରାଗଲେ ଏହି ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଥାଏ । ଏଥୁ ନିମିତ୍ତ ପୂର୍ବରୁ ଆମେ ଗଞ୍ଜାଧର ମେହେରଙ୍କ ‘ପ୍ରଶନ୍ନ ବଲ୍ଲରୀ’ ଉଦାହରଣ ପାଠ କରିଥିଲେ । ଏଠାରେ ଚନ୍ଦ୍ରରେ କଳଙ୍କ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସୁନ୍ଦର; ଏହି ପ୍ରକୃତ ବନ୍ଧୁକୁ ଅନ୍ୟ ଏକ ବର୍ଣ୍ଣନାକୁ ସମର୍ଥନ କରାଯାଇଥୁବାରୁ ସେଠାରେ ଅର୍ଥାନ୍ତରନ୍ୟାସ ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଅଛି । ସେହିପରି ବର୍ତ୍ତମାନ ଆମେ ଗଞ୍ଜାଧର ମେହେରଙ୍କ ପ୍ରଶନ୍ନ ବଲ୍ଲରୀ କାବ୍ୟରୁ ଏହାର ଉଦାହରଣ ଅଧ୍ୟୟନ କରିବା ।

ଆଉ ଏକ କଥା,
 ଲୋକଙ୍କୁ ନିପୁଣ
 କରାଏ ପ୍ରକୃତି ଗୁଣ,
 ତୀର୍ଥ କରିବାକୁ
 ଯାଇ କେ ନଥାଏ
 ବନ କଣ୍ଠକର ମୁନ ।
 (ପ୍ରଶନ୍ନ ବଲ୍ଲରୀ)

୩.୮ ଆମ୍ବପରୀଷଣ ପ୍ରଶ୍ନାବଳୀ

- (କ) ଅଳଙ୍କାରର ସଂଜ୍ଞା ନିରୂପଣ ପୂର୍ବକ ଏହାର ପ୍ରକାର ତେଦ ଲେଖନ୍ତୁ।
- (ଖ) ଶବ୍ଦାଳଙ୍କାରର ଗୁଣ ଓ ଧର୍ମ ଉଦାହରଣ ସହ ଆଲୋଚନା କରନ୍ତୁ।
- (ଗ) ଅର୍ଥାଳଙ୍କର କାହାକୁ କୁହାଯାଏ, ଉଦାହରଣ ସହ ବୁଝନ୍ତୁ।
- (ଘ) ଶବ୍ଦାଳଙ୍କାର ଓ ଅର୍ଥାଳଙ୍କାର ମଧ୍ୟରେ ଥୁବା ଉଦାହରଣ ସହ ବୁଝନ୍ତୁ।

୩.୯ ସହାୟକ ଗ୍ରନ୍ତସୂଚୀ

- ଅଳଙ୍କାର ପ୍ରସଙ୍ଗ, ଗୋବିନ୍ଦ ଚନ୍ଦ୍ର ଉଦ୍‌ଗାତା, ଫ୍ରେଣ୍ଟ୍ସ ପବ୍ଲିଶର୍ସ, କଟକ-୨, ୧୯୯୭।
- ବ୍ୟାବହାରିକ ବ୍ୟାକରଣ, ଡକ୍ଟର କ୍ଷୀରୋଦ ଚନ୍ଦ୍ର ବେହେରା, ଓଡ଼ିଶା ରାଜ୍ୟ ମୁକ୍ତ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ, ଓଡ଼ିଶା, ୨୦୧୬।
- ପ୍ରାଯୋଗିକ ଓଡ଼ିଆ ବ୍ୟାକରଣ, ଡକ୍ଟର ଧରଣୀଧର ନାୟକ, ଏସ.କେ. ପବ୍ଲିଶର୍ସ, ଭୁବନେଶ୍ୱର, ଓଡ଼ିଶା, ୨୦୧୬।
- ଓଡ଼ିଆ ଅଳଙ୍କାର ଓ ଛନ୍ଦ, ଡକ୍ଟର କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପ୍ରଧାନ, ସତ୍ୟନାରାଯଣ ବୁକ୍ ଷ୍ଟୋର, କଟକ-୨, ୨୦୧୪।
- ଉଞ୍ଜୀୟ ଅଳଙ୍କାର ମାନସ, ଡକ୍ଟର ପ୍ରେମାନନ୍ଦ ମହାପାତ୍ର, କାବ୍ୟଲୋକ, ଗ୍ୟାରେଜ ଛକ, ଭୁବନେଶ୍ୱର, ୨୦୧୫।

ଚତୁର୍ଥ ଏକକ: ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ ସାହିତ୍ୟରେ ଅଳଙ୍କାର ପ୍ରୟୋଗ ଧାରା

ବିଷୟ ଗଠନ :

- ୪.୧ ପଠନ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ
- ୪.୨ ଶିକ୍ଷଣୀୟ ବିଷୟ
- ୪.୩ ବିଷୟ ପ୍ରବେଶ
- ୪.୪ ସଂସ୍କୃତ ଓ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ ସାହିତ୍ୟରେ ଅଳଙ୍କାର ଚର୍ଚା ଓ ପ୍ରୟୋଗ
- ୪.୫ ଆମ୍ବ ସମୀକ୍ଷଣ ପ୍ରଶ୍ନାବଳୀ
- ୪.୬ ସହାୟକ ଗ୍ରନ୍ଥସୂଚୀ

୪.୧ ପଠନ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ

ଭାରତୀୟ ପ୍ରାଚୀନ ଓ ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ସାହିତ୍ୟ, ସଂସ୍କୃତ, କାବ୍ୟାଦର୍ଶ ଦ୍ୱାରା ଗଭୀର ଭାବରେ ପ୍ରଭାବିତ । ବାପ୍ତିକରେ ଦେଖିବାକୁ ଗଲେ ଭାରତବର୍ଷରେ ପ୍ରଥମେ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାରେ ସାହିତ୍ୟ ଓ ଜ୍ଞାନଗ୍ରହଣକୁ ରଚିତ ହୋଇଛି । ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ କାବ୍ୟ ରଚନା ସଂପର୍କରେ ବିଭିନ୍ନ ମତବାଦ ବିଭିନ୍ନ ମନିଷୀଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସମୃଦ୍ଧ ହୋଇ ଆସିଛି । ଏହି ମତବାଦଗୁଡ଼ିକୁ ‘ଭାରତୀୟ କାବ୍ୟ ଚର୍ଚ’ ଅଥବା ‘ପ୍ରାଚୀ କାବ୍ୟଚର୍ଚ’ ଭାବରେ ନାମିତ କରାଯାଇଥାଏ । ତେବେ ପ୍ରାଚୀ ପରିସର ସମଗ୍ର ପ୍ରାଚୀ ଭୂଖଣ୍ଡକୁ ବୁଝାଉଥିବାରୁ ‘ଭାରତୀୟ କାବ୍ୟ ମତବାଦଗୁଡ଼ିକୁ’ ‘ଭାରତୀୟ କାବ୍ୟଚର୍ଚ’ କହିବା ଯଥାର୍ଥ ହେବ । ଭାରତୀୟ କାବ୍ୟଚର୍ଚରେ କାବ୍ୟ ଅଧ୍ୟନ ନିମିତ ରସ, ରାତି, ଗୁଣ, ଧୂନି ଓ ଅଳଙ୍କାର ସଂପର୍କରେ ଜ୍ଞାନ ଆହରଣର ଆବଶ୍ୟକତା ସଂପର୍କରେ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ପ୍ରଦାନ କରାଯାଇଛି । ପୂର୍ବପାଠରେ ଅଳଙ୍କାର ସଂପର୍କରେ ସମ୍ବନ୍ଧ ସୂଚନା ପ୍ରଦାନ କରାଯାଇଥିବା ସମୟରେ, ଏହି ପାଠରେ ଅଳଙ୍କାର ପ୍ରୟୋଗ ବିଧିର ପରମରା ଏବଂ ସେ ସଂପର୍କରେ ରହିଥିବା ମତବାଦଗୁଡ଼ିକ ସଂପର୍କରେ ଆଲୋଚନା କରାଯିବ ।

୪.୨ ଶିକ୍ଷଣୀୟ ବିଷୟ

ଏହି ପାଠରେ ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀଙ୍କଣ ଯେଉଁ ବିଷୟରେ ଜ୍ଞାନ ଆହରଣ କରିପାରିବେ ସେଗୁଡ଼ିକ ହେଲା :-

- କାବ୍ୟ ରଚନା ଓ ଅଧ୍ୟନରେ ଅଳଙ୍କାରର ଗୁରୁତ୍ୱ ସଂପର୍କରେ ଜ୍ଞାନ ଆହରଣ କରିପାରିବେ ।
- ଭାରତୀୟ କାବ୍ୟଚର୍ଚରେ ଅଳଙ୍କାର ସ୍ଥାନ ଓ ଗୁରୁତ୍ୱ ସଂପର୍କ ରେ ଜାଣି ପାରିବେ ।
- ଅଳଙ୍କାର ସଂପର୍କରେ ବିଭିନ୍ନ ମନିଷାମାନେ ପ୍ରଦାନ କରିଥିବା ମତବାଦ ଗୁଡ଼ିକ ସଂପର୍କର ଜ୍ଞାନ ଆହରଣ କରିପାରିବେ ।
- ସଂସ୍କୃତ କାବ୍ୟ ପରମରା ଓ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ ପରମରାରେ ଅଳଙ୍କାରର ପ୍ରୟୋଗ ସଂପର୍କରେ ଜ୍ଞାନ ଆହରଣ କରିପାରିବେ ।

୪.୩ ବିଷୟ ପ୍ରବେଶ

ଭାରତୀୟ କାବ୍ୟତଥୁରେ କବିଙ୍କୁ ପ୍ରଜାପତି ସହ ତୁଳନା କରାଯାଇଛି । ଉଚ୍ଚର ଯେପରି ପୃଥିବୀକୁ ଜୀବତ ଚଳଚଞ୍ଚଳ ଓ ଆହ୍ଵାଦମଧ୍ୟ କରିବା ନିମିତ୍ତ ସମସ୍ତ ଉପଚାର ଖଣ୍ଡି ରଖୁଛନ୍ତି; ସେହିପରି କବି ନିଜ କାବ୍ୟ ସଂସାରରେ ପାଠକର ପରିତୃପ୍ତି ନିମିତ୍ତ ସମସ୍ତ ଉପଚାର ଖଣ୍ଡି ରଖୁଥାଏ । ସେଥୁ ନିମିତ୍ତ ଅଗ୍ନିପୁରାଣରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି :

“ଅପାରେ କାବ୍ୟ-ସଂସାରେ କବିରେବ ପ୍ରଜାପତି

ଯଥା ସ୍ମେ ରୋତେ ବିଶ୍ଵଂ ତଥୋଦଂ ପରିବର୍ତ୍ତତେ ।” (ଅଗ୍ନିପୁରାଣ, ୩୪୫/୧୦)

କାବ୍ୟରୂପି ବିରାଟ ସଂସାରରେ କବି ପ୍ରଜାପତି ତୁଳ୍ୟ । ଦୃଶ୍ୟମାନ ବିଶ୍ଵ ଜଗତକୁ ଅବଲୋକନ କରି ତା’ ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ରଘୋର୍ଷାସ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥାଏ; ତାହାକୁ ଆହୁରି ରସମଧ୍ୟ ଭାବରେ ସେ ପାଠକ ନିକଟରେ ଉପସ୍ଥାପନ କରିଥାଏ । ଏଣୁ ବିଶ୍ଵନାଥ କବିରାଜ ଏ ସଂପର୍କରେ ନିଜସ୍ଵ ମତ ପ୍ରଦାନ କରି କହିଥାନ୍ତି ‘ବାକ୍ୟ ରସାମ୍ବନଂ କାବ୍ୟମ’ । ଅର୍ଥାତ୍ ବାକ୍ୟଟି ରସଯୁକ୍ତ ନ ହେଲେ ତାହା କାବ୍ୟମଧ୍ୟ ବା କାବ୍ୟରସ ପ୍ରଦାନ କରିପାରିବ ନାହିଁ । ରସାମ୍ବନ ବାକ୍ୟ ହିଁ କାବ୍ୟରେ ପ୍ରମୁଖ ଉପାଦାନ । ପଣ୍ଡିତ ଜଗନ୍ନାଥ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କ ‘ରସ ଗଙ୍ଗାଧର’ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଏହାକୁ ସମାର୍ଥନ କରି କହିଛନ୍ତି ‘ରମଣୀୟାର୍ଥ ପ୍ରତିପାଦକଃ ଶବ୍ଦ କାବ୍ୟମ’ । ଅର୍ଥାତ୍ ରମଣୀୟ ଅର୍ଥ ପ୍ରତିପାଦନ କରୁଥିବା ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକ ହିଁ କାବ୍ୟ । ବାପ୍ତବରେ ପଦ ବା ବାକ୍ୟ ଗଠନର ପ୍ରଥମ ଏକକ ହେଉଛି ଶବ୍ଦ । ଅକ୍ଷର, ଶବ୍ଦ ଓ ପାଦ ସଂଯୋଜନାରେ ଯେଉଁ ରମଣୀୟ ଅର୍ଥ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୋଇଥାଏ ତହିଁରୁ କାବ୍ୟରସ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥାଏ । ଏଣୁ ଭାରତୀୟ ପରମାର୍ଥରେ ଅକ୍ଷରକୁ ବୃଦ୍ଧ ସହିତ ତୁଳନା କରାଯାଇଥାଏ । ଅକ୍ଷର ଦ୍ୱାରା ଶବ୍ଦ ଓ ଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା ଅର୍ଥ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୋଇଥାଏ । ଏହି ଅର୍ଥଦ୍ୟୋତକ ଶବ୍ଦ ପ୍ରଯୋଗ ମାଧ୍ୟମରେ ରମଣୀୟ ଅର୍ଥ ପ୍ରତିପାଦିତ ହେଉଥିବାରୁ ଶବ୍ଦ ସଂଯୋଜନାକୁ ରମଣୀୟ ଓ ଅର୍ଥଦ୍ୟୋତକ କାବ୍ୟ ରଚନାରେ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦିଆଯାଇଥାଏ । ଏହି ଅର୍ଥଦ୍ୟୋତନା ଅଳଙ୍କାର ମାଧ୍ୟମରେ ହିଁ ସମ୍ବନ୍ଧ ହୁଏ । ଏଣୁ କାବ୍ୟ ରଚନାରେ ଅଳଙ୍କାର ପ୍ରଯୋଗ ଏକ ପ୍ରମୁଖ କବିକର୍ମ ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଥାଏ ।

୪.୪ ସଂସ୍କୃତ ଓ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ ସାହିତ୍ୟରେ ଅଳଙ୍କାର ଚର୍ଚା ଓ ପ୍ରୟୋଗ

ବିଶିଷ୍ଟ ଓଡ଼ିଆ ସଂସ୍କୃତ ପଣ୍ଡିତ ବିଶ୍ଵନାଥ କବିରାଜ ତାଙ୍କର ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଅଳଙ୍କାର ସଂପର୍କରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରି ଲେଖୁଛନ୍ତି :

“ଶବ୍ଦାର୍ଥ୍ୟୋରସ୍ମିରା ଯେ ଧର୍ମ ଶୋଭାଦିଶୟନି

ରଦଦୀନୁପ୍ରକୁର୍ତ୍ତୋଙ୍କଳକାରାସ୍ତେକଙ୍ଗବାବିଦିତ ।”

(ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ, ୧୦/୧)

ମନୁଷ୍ୟ ଶରୀରକୁ ଆଭୂଷଣ ଦ୍ୱାରା ଆହ୍ଵାଦନ କଲେ ତାହାର ଶୋଭା ବର୍ଣ୍ଣନ ହୋଇଥାଏ । ସେହିପରି କାବ୍ୟ ଶରୀରକୁ ଅଳଙ୍କାର ଶୋଭା ବର୍ଣ୍ଣନ କରିଥାଏ । କାବ୍ୟର ଆମା ରସକୁ ଏହି ଅସ୍ମିର ଧର୍ମ ଅଳଙ୍କାର ଶୋଭାବର୍ଣ୍ଣନରେ ସହାୟକ ହୋଇଥାଏ । ରସକୁ କାବ୍ୟର ଆମା ଏବଂ ଅଳଙ୍କାରକୁ ଏହାର ଶୋଭାବର୍ଣ୍ଣନକାରୀ

ଅସ୍ତ୍ରୀର ଧର୍ମ ଭାବରେ ବିଶ୍ଵନାଥ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ସଂସ୍କୃତ କାବ୍ୟ ପରମପାଠରେ ପ୍ରାୟତ୍ତଃ ରସକୁ କାବ୍ୟର ଆମ୍ବା ଏବଂ ଅଳଙ୍କାରକୁ ଶୋଭା ବର୍ଦ୍ଧନକାରୀ ଅସ୍ତ୍ରୀର ଧର୍ମ ଭାବରେ ମାନ୍ୟତା ପ୍ରଦାନ କରାଯାଇଥାଏ । ରସ ଓ ଅଳଙ୍କାର ମଧ୍ୟର ମିଳନରେ ସଂକଳନ ଓ ପ୍ରଭାବଶାଳୀ କାବ୍ୟ ରଚନା ସମ୍ଭବ ହୋଇଥାଏ । ଏଣୁ ଧୂନ୍ୟାଲୋକ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଆନନ୍ଦବର୍ଣ୍ଣନ ଲେଖିଛନ୍ତି:

“ରସଭାବାଦତାତ୍ ପର୍ଯ୍ୟାମାଶ୍ରିତ୍ୟ ବିନିବେଶନମ୍
ଅଳଂକୃତୀନାଂ ସର୍ବାସାମଳଙ୍କାରତ୍ ସାଧନମ୍ ।”

ରସ ଓ ଭାବକୁ କାବ୍ୟ ସୌନ୍ଦର୍ୟ ସୃଷ୍ଟିକାରୀ କାରଣ ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କରାଗଲେ ଅଳଙ୍କାର ହେଉଛି ତାହାର ବାହ୍ୟଧର୍ମ । ରସ, ଭାବ ଓ ଅଳଙ୍କାରର ସୁସମ୍ମେଳନରେ କାବ୍ୟ ସୌନ୍ଦର୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥାଏ । ବିଶ୍ଵନାଥ ରସ ଓ ଅଳଙ୍କାର ପ୍ରସଙ୍ଗ ଉତ୍ସାହର କରିଥିବା ସମୟରେ ଆନନ୍ଦବର୍ଣ୍ଣନ ରସ, ଭାବ ଓ ଅଳଙ୍କାର ପ୍ରସଙ୍ଗ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି ।

କବି ସମ୍ପାଦନ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କ ରଚିତ ‘ଲାବଣ୍ୟବତୀ’ କାବ୍ୟରେ ଅଳଙ୍କାର ପ୍ରୟୋଗ ରାତି ସଂପର୍କରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ଲେଖିଛନ୍ତି -

“ମୂର୍ତ୍ତିବନ୍ତ କରି ମୃଦୁ ଗୀତ ବିଚାରଇ
ଏଣୁକରି ଥୁବ ଅଳଙ୍କାର ଯୁକ୍ତ ହୋଇ ।
ପଦ ସରଳ ଧୂନିରେ ମାନସ ମୋହିବ
ଅର୍ଥାଜନ ପ୍ରବରଙ୍ଗୁ ଆନନ୍ଦ କରିବ ହେ ।”

(ଲାବଣ୍ୟବତୀ)

ଉପେନ୍ଦ୍ର ଏଠାରେ ଅଳଙ୍କାର ଦିବିଧ କାର୍ଯ୍ୟକାରିତା ସଂପର୍କରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ଅଳଙ୍କାରର ପ୍ରୟୋଗ ଦ୍ୱାରା କାବ୍ୟରସ ଜୀବନ୍ତ ହୋଇ ଉଠିବ । ଏହି ଅଳଙ୍କାର ମଧ୍ୟ ଅର୍ଥାଜନ ସମୂହଙ୍କୁ କାବ୍ୟାନନ୍ଦ ପ୍ରଦାନ କରିବ । କାବ୍ୟରସ ସୃଷ୍ଟି କରିବା ସହ ଅଳଙ୍କାର ମଧ୍ୟରେ ରହିଥିବା କାବ୍ୟ ସୌନ୍ଦର୍ୟ ଜ୍ଞାନୀ ପାଠକଙ୍କ ରସତୃଷ୍ଣାକୁ ପ୍ରଶମିତ କରିବାରେ ସହାୟକ ହୋଇଥାଏ । ଏଣୁ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଅଳଙ୍କାରକୁ ତାଙ୍କର ବିପୁଳ କାବ୍ୟ ଜଗତରେ ଏହି ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ପ୍ରୟୋଗ କରିଛନ୍ତି । ଏହା ବ୍ୟତୀତ କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ କାବ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ଅଳଙ୍କାରର କାବ୍ୟ ସୌନ୍ଦର୍ୟ ସଂପର୍କରେ ସେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ଏଥରୁ ଜଣାପଡ଼େ ଯେ ଅତି ସରେତନ ଭାବରେ ‘ଅଳଙ୍କାର’କୁ ତାଙ୍କ କାବ୍ୟ ସମୂହରେ ପ୍ରୟୋଗ କରିଛନ୍ତି । ସଂସ୍କୃତ କାବ୍ୟ ପରମପାଠକୁ ଭଲ ଭାବରେ ଅଧ୍ୟନ ପୂର୍ବକ ସେ ଉତ୍ତମ କାବ୍ୟ ରଚନା ସଂପର୍କରେ ସରେତନ ଥିଲେ । ଏଣୁ ‘କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ’ରେ ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି:

“ଏ ଛାନ୍ଦେ ଧୂନି କାକୁ ଭଲ୍ଲି ରୂପକ
ଶୈଳ, ଲୁପ୍ତବର୍ଣ୍ଣ, ଚ୍ଯୁତଦରାକ୍ଷର, ଅନ୍ତଲିପିକା ଆଦି ତର୍କ ।”

ଓଡ଼ିଆ ସ୍ନାତକୋତ୍ତର କାର୍ଯ୍ୟକ୍ରମ

କେବଳ ଉପେକ୍ଷା ନୁହଁଛି, ମଧ୍ୟମୀଯ ସମସ୍ତ ଓଡ଼ିଆ କବି ନିଜ ନିଜ ରଚନାରେ ଅଳଙ୍କାରକୁ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦେଇଛନ୍ତି । ଦୀନକୃଷ୍ଣ ଦାସ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅଗ୍ରଣୀ । ପରୋକ୍ଷରେ ସେ ନିଜର ଅଳଙ୍କାର ପ୍ରୟୋଗ ରୀତି ସଂପର୍କରେ ‘ରସ କଲ୍ପନା’ କାବ୍ୟରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରି ଲେଖିଛନ୍ତି:

“କର୍ଷରେ କୁଣ୍ଡଳ ହେଉଥିବ ଦୋଳାଯିତ ।
କଲେ ତା ଦର୍ଶନ କରୁଣୁଖ ନୋହେ ଜାତ ॥
କଣିଆଇଁ ଚାହୁଁଥିବ ନାସିକା ଫୁଲାଇ
କହୁଁଥିବ ବକ୍ରବାଣୀ ଅଳପ ଗେହ୍ନାଇ ॥
କର୍ଷ ତାହା ଶୁଣୁଥିବ ଦେଖୁଥିବ ନେତ୍ର ।
କଲେ ତାରତମ ସ୍ଵର୍ଗସୁଖ କେତେ ମାତ୍ର ॥
କେବଳ ହିଁ ନୋହିଥିବ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଉଦ୍ଧତ ।
କେତେବେଳେ ନୋହିଥିବ ଅତି ଲଜ୍ଜାବନ୍ତ ॥
କହିବାକୁ କହୁଁଥିବ ସେହରତ୍ତବାଣୀ ।
କି କରିବ ଲଦ୍ରସୁଖ ତାହା କର୍ଷ ଶୁଣି ॥
କବି ହୋଇ କରୁଥିବ ନିର୍ମଳ କବିତା ।
କର୍ଷ ଦେଇ ଶୁଣୁଥିବ ରସିକ ପଣ୍ଡିତ ॥
କିଞ୍ଚିତ କରି ଆସାଦ କରୁଥିବ ତାହା ।
କହେ କୃଷ୍ଣ କି ମଧୁରେ ଲେଖିବି ମୁଁ ଏହା ॥

(ରସକଲ୍ପନା - ସପ୍ତମ ଛାନ୍ଦ)

ଭାରତୀୟ କାବ୍ୟତତ୍ତ୍ଵରେ ‘ଅଳଙ୍କାର’ ଏକ ବିଶେଷ ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରିଥାଏ । ଏହାର ଚର୍ଚା ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ ଓ ଐତିହ୍ୟ ସଂପନ୍ନ । କ୍ରମାଗତ ଭାବରେ ଅଳଙ୍କାର ଚର୍ଚା ଏହାକୁ ଭାରତୀୟ କାବ୍ୟତତ୍ତ୍ଵର ବିଚାରଧାରା ରୂପେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ପ୍ରଦାନ କରିଛି । ପ୍ରଥମେ ଆଚାର୍ୟ ଭରତ ତାଙ୍କର ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରରେ ଅଳଙ୍କାର ସଂପର୍କରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ସେ ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରର ଏହି ଶ୍ଲୋକରେ ଉପମା, ରୂପକ, ଦୀପକ ଓ ଯମକ, ଚାରୋଟି ଅଳଙ୍କାର ସଂପର୍କରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି:

“ଉପମା ରୂପକଂ ଚୌବ ଦୀପକଂ ଯମକଂ ତଥା
ଅଳଙ୍କାରଷ୍ଟୁ ବିଜ୍ଞେଯାଷ୍ଟଦ୍ଵାରୋ ନାଟକାଶ୍ରୟା ।

(ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର - ୧୭/୪୩)

ଆଚାର୍ୟ ଭରତଙ୍କ ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରରୁ ଅଳଙ୍କାର ତତ୍ତ୍ଵର ଆଲୋଚନା ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲେ ବାପ୍ତିବରେ ଦେଖିବାକୁ ଗଲେ ଭାଗହିଁ ଅଳଙ୍କାର ସଂପ୍ରଦାୟର ଆଦି ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ । ତାଙ୍କଠାରୁ ଅଳଙ୍କାର ମତବାଦ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ପାଇଲା । ଉଦ୍‌ଭବ, ଦଣ୍ଡୀ ଓ ରୁଦ୍ରିଟ ଏହାକୁ ଏକ ମତବାଦ ରୂପେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ପ୍ରଦାନରେ ସହାୟକ ହୋଇଥିଲେ ।

ଭାବନ୍ଦ ନିଜ ଗ୍ରନ୍ଥ ‘କାବ୍ୟାଳଙ୍କାର’ ନାନାବିଧ ଅଳଙ୍କାରର ଉଲ୍ଲେଖ କରିବା ସହ ତାହା କାବ୍ୟ ସୌନ୍ଦର୍ୟ ନିର୍ମାଣରେ ଯେପରି ସହାୟକ ହୋଇଥାଏ, ସେ ସଂପର୍କରେ ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି । କାବ୍ୟାଳଙ୍କାରର ପ୍ରଥମ ପରିଚ୍ଛେଦରେ ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି:

“ରୂପକାଦିରଳଙ୍କାର-ସ୍ତ୍ରୀଯାନ୍ତେ ବର୍ଷାଧୋଦିତଃ
ନ କାନ୍ତମଣି ନିର୍ଭୁଷଂ ବିଭାତି ବାନିତାମୁଖମ୍ ।”

(କାବ୍ୟାଳଙ୍କାର- ୧ / ୧୩)

ଏହାର ଅର୍ଥ, ବନିତାର ମୁଖ ସୁନ୍ଦର ହୋଇଥିଲେ ହେଁ ଯଦି ସେ ଅଳଙ୍କାର ଶୂନ୍ୟ ହୁଏ ତେବେ ମୁଖ ମଣ୍ଡଳର ଆଭା ପ୍ରକାଶିତ ହେବ ନାହିଁ । ଏଠାରେ ସୌନ୍ଦର୍ୟକୁ ଅଭିବୃଦ୍ଧି ପ୍ରଦାନରେ ଅଳଙ୍କାର ସହାୟକ ହୋଇଥିବା କଥା ସେ ଉଲ୍ଲେଖ କରୁଛନ୍ତି । କାବ୍ୟ ସୌନ୍ଦର୍ୟକୁ ପ୍ରତିଭାତ କରିବା ନିମିତ୍ତ ଅଳଙ୍କାରର ଆବଶ୍ୟକ । ଅଳଙ୍କାର ନଥୁଲେ କାବ୍ୟ ହୁଏତ ଶୋଭା ବିହୀନ ହୋଇ ଯାଇପାରେ । ଶବ୍ଦାଳଙ୍କାର ଓ ଅର୍ଥାଳଙ୍କାରର ସମୁଚ୍ଛିତ ପ୍ରୟୋଗ ଦ୍ୱାରା କାବ୍ୟ ସୌନ୍ଦର୍ୟ ସୃଷ୍ଟି କରାଯାଇଥାଏ । ଅଳଙ୍କାର କାବ୍ୟର ଅନ୍ତ ସୌନ୍ଦର୍ୟକୁ ପରିବ୍ୟାପ୍ତ କରେ । ବିଶେଷତଃ ଜ୍ଞାନୀ ପାଠକ ଅର୍ଥାଳଙ୍କାରକୁ ଭେଦ କରି ନିଜର ରସ ଦୃଷ୍ଟା ପ୍ରଶମିତ କରେ । ଏଥୁ ନିମିତ୍ତ କବି ସମ୍ପ୍ରାଚ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ତାଙ୍କର ‘ଲାବଣ୍ୟବତୀ’ କାବ୍ୟରେ ‘ଅର୍ଥୀଜନ ପ୍ରବରକୁ ଆନନ୍ଦ କରିବ ହେ’ ଓ ଭକ୍ତକବି ଦାନକୃଷ୍ଣ ରସକଲ୍ପୀଳ କାବ୍ୟରେ “କର୍ତ୍ତ୍ଵ ଦେଇ ଶୁଣୁଥିବ ରସିକ ପଣ୍ଡିତ”ର ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ଏଠାରେ ଉତ୍ସବ କାବ୍ୟର ଅନ୍ତଃ ସୌନ୍ଦର୍ୟ ଓ ବାହ୍ୟ ସୌନ୍ଦର୍ୟର ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଛି ।

ଭାବନ୍ଦ ଅଳଙ୍କାରର ସ୍ଵରୂପ ନିରୂପଣ କରିବାକୁ ଯାଇ ‘କାବ୍ୟାଳଙ୍କାର’ ଗ୍ରନ୍ଥର ପଞ୍ଚମ ପରିଚ୍ଛେଦରେ ଲେଖିଛନ୍ତି :

(“ବାଚାଂ ବକ୍ତାର୍ଥଶବ୍ଦୋକ୍ତିରଳଂକାରାୟ କହିତେ ।”)

ଏହାର ଅର୍ଥ, ବକ୍ତ୍ଵ ଅର୍ଥବୋଧକ ଶବ୍ଦପୂର୍ଣ୍ଣ ଉଚ୍ଚି ହିଁ ଅଳଙ୍କାର ପଦବାଚ୍ୟ ହୋଇଥାଏ । ଅର୍ଥାତ୍ ବକ୍ତ୍ରାକ୍ତି ହିଁ ଅଳଙ୍କାରର ଆମା । ବକ୍ତ୍ରାକ୍ତି ନହେଲେ ଅଳଙ୍କାର ସୃଷ୍ଟି ସମ୍ବନ୍ଧ ନୁହେଁ । ବକ୍ତ୍ରାକ୍ତି ହିଁ କାବ୍ୟରସ ଓ କାବ୍ୟ ସୌନ୍ଦର୍ୟ ନିର୍ମାଣରେ ସହାୟକ ହୋଇଥାଏ । ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ କୁନ୍ତକ ଏହି ବକ୍ତ୍ରାକ୍ତିକୁ ଅଧିକ ପରିବ୍ୟାପ୍ତ କରିଛନ୍ତି । ସେ ବକ୍ତ୍ରାକ୍ତିକୁ ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ବା ବୈଦଗଧ-ଉଜ୍ଜ୍ଵଳ-ଉଣତି ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କରିଥାନ୍ତି । ସେହି ଚର୍ଚାରୁ ବକ୍ତ୍ରାକ୍ତିବାଦର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଅଛି । ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି :

“ବକ୍ତ୍ରାକ୍ତିଃ, ପ୍ରସିଦ୍ଧାଭିଧାନ ବ୍ୟତିରେକିଣୀ ବିଚିତ୍ରେବାଭିଧା ।
କିନ୍ତୁଶୀଳୀ, ବୈଦଗଧ୍ୟଭଙ୍ଗୀଭଣିତିଃ ।
ବୈଦଗଧଂ ବିଦଗଧଭାବଃ, କବି କର୍ମ କୌଣ୍ଠଳଂ, ତସ୍ୟ
ଭଙ୍ଗୀବିଛିତିଃ, ତମା, ଭଣିତିଃ, ବିଚିତ୍ରେବାଭିଧା ବକ୍ତ୍ରାକ୍ତିରତ୍ୟବ୍ୟତେ ।

(ବକ୍ତ୍ରାକ୍ତି ଜୀବିତମ୍-୧ / ୧୦)

ଓଡ଼ିଆ ସ୍ନାତକୋଡ଼ର କାର୍ଯ୍ୟକ୍ରମ

ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟକାର ଉତ୍ତରକବି ଦୀନକୃଷ୍ଣ ଦାସ ଏହି ବକ୍ରୋତ୍ତିବାଦର ଅନ୍ୟତମ ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ । ସେ ତାଙ୍କ ରେ ‘ରସକଲ୍ଲୁଳ’ କାବ୍ୟରେ ଏହି ବକ୍ରୋତ୍ତି ସଂପର୍କରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ବକ୍ରୋତ୍ତି ସେ କାବ୍ୟ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟକୁ ଅଭିବୃଦ୍ଧି କରିବାରେ ସହାୟକ ହୋଇଥାଏ, ସେ ସଂପର୍କରେ ସେ ସ୍ଥିର ନିଶ୍ଚିତ ଥିଲେ । ସେ ନିଜେ “ବକ୍ରୋତ୍ତି କାବ୍ୟ ଜୀବିତମ୍”ରେ ବିଶ୍ୱାସୀ ଥିଲେ । ଏଣୁ ନିଜ କାବ୍ୟରେ ବକ୍ରୋତ୍ତିକୁ ସେ “କୁଟିଳ ବର୍ଣ୍ଣାବଳୀ” ନାମରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ସେ ରସକଲ୍ଲୁଳ କାବ୍ୟରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଓ ଗୋପାଙ୍ଗନାଙ୍କ କଥୋପକଥନରେ ଏହି ବକ୍ରୋତ୍ତିର ବାରମ୍ବାର ପ୍ରୟୋଗ କରିଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ଏହି ବକ୍ରୋତ୍ତିରୁ କୁଟିଳ ବାଣୀ ଭାବରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରି ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି :

“କୁଟିଳ ବର୍ଣ୍ଣାବଳୀରେ ଅଭ୍ୟୁତ ।

କବିହୃଦ ଅବଳମ୍ବକୁ ଜାତ ।” (ରସକଲ୍ଲୁଳ - ୩୪ ଛାନ୍ଦ)

ରସ କଲ୍ଲୁଳ କାବ୍ୟର ବହୁ ସ୍ଥଳରେ ବକ୍ରୋତ୍ତି ମାଧ୍ୟମରେ ରସ ସୃଷ୍ଟି କରାଯିବା ସହ କାବ୍ୟ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର ମଧ୍ୟ ନିର୍ମାଣ କରାଯାଇଛି । ଏହା ମାଧ୍ୟମରେ ଦୀନକୃଷ୍ଣ ଅଙ୍ଗୀରସର ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ପ୍ରକାଶ କରିବା ସହ ‘ରସ କଲ୍ଲୁଳ’ର କାବ୍ୟ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟକୁ ଅଭିବୃଦ୍ଧି କରି ପାରିଛନ୍ତି । ଏକାଦଶ ଛାନ୍ଦରେ ବକ୍ରୋତ୍ତିରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଗୋପାଙ୍ଗନାମାନଙ୍କୁ କହିଛନ୍ତି:

“କୋଳେ ରଖୁଅଛୁ ତୁ ଉଷ୍ମମକୁ,
କହୁଅଛିନି ଯାଇଁ ମୁଁ ହିମକୁ ।
କାହିଁ ଗଲା ସେ ବୋଲି ଲୋଡୁଅଛି,
କୁଟ କାନ୍ଦରେ ଆସି ଏ ପଶିଛି ।
କୃଷ୍ଣ ବଢନେ ଗୋପୀ ବୋଲେ ବାଣୀ,
କାହିଁ ସମାଦି ଥିଲ ଏହା ପୁଣି ।
କମ୍ପୁଅଛ ଯେବେ ଶୀତ ବଳରେ,
କିମା ନପଶ ଆସି ମୋ କୋଳରେ ।
କୃଷ୍ଣ ବୋଇଲେ କାହିଁଛି ସେ ଯୋଗ,
କରିବାକୁ ତୋ ଉଜ କୁଟ ଭୋଗ ।
କରି ନାହିଁ ମୁଁ ପୂର୍ବେ କିଛି ତପ,
କେଉଁ ପୀଠରେ କରି ନାହିଁ ଜପ ।
କିଛି ଚମା ଦେଇ ନାହିଁ ଶିବଙ୍କୁ,
କେଉଁ ରୂପେ ପାଇବି ତୋ ଭାବକୁ ।

(ରସକଲ୍ଲୁଳ - ଏକାଦଶ ଛାନ୍ଦ)

ସେହିପରି ଶୋଭଣ ଛାନ୍ଦରେ ବ୍ରକ୍ଷୋଳିର ପ୍ରୟୋଗ ରସକଲ୍ଲୁକର କାବ୍ୟ ସୌଦର୍ଯ୍ୟ ତଥା ରସାବେଗକୁ ଉଚ୍ଛ୍ଵସରକୁ ଉନ୍ନାତ କରାଇଛି । ଜଣେ କାମ ଜର୍ଜରିତା ନାରୀ କାମ ଭାବନାରେ ମୁହ୍ୟମାନ ହୋଇ ପଥ୍ରକ ଜଣକୁ ରାତ୍ରୀଯାପନ ନିମିତ୍ତ ନିମନ୍ତ୍ରଣ ଜଣାଉଛି । ଏହି ବର୍ଷନାରେ କବିଙ୍କ ବ୍ରକ୍ଷୋଳିର ପ୍ରୟୋଗ ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ସୀମାରେ ଉପନୀତ ହୋଇଛି । କବି ଦୀନକୃଷ୍ଣ ଲେଖିଛନ୍ତି :

“କରନ୍ତେ ଦିନେ ଦିନେ ଦୁର୍ଦ୍ଦିନ,
 କୁସୁମ ଘେନି ବହଇ ମନ ପବନ ହେ ।
 କୁଧର ଶିରୁଁ ନିର୍ଦ୍ଦର ଫରେ,
 ଚାଲନ୍ତି ନାହିଁ ପ୍ରଖରେ ପଥ୍ରକ ଜନ ହେ,
 କାହା ଚରଣ ଖସେ, କେ ଦେଖୁ ହସେ ଯେ ।
 କେଉଁ ପଥ୍ରକ ନଦୀ ଡରେ ବସେ ଯେ ।
 କରଇ ଚନ୍ଦା ତରଣୀ ପାଇଁ,
 କେମନ୍ତେ ହୋଇଯିବ, ପୂରିଛି ଏ ଘନରସେ ଯେ ।
 କୁମ୍ବ ଭେଳାରେ ହୁଆନ୍ତ ପାରି,
 ମୋହୋ ନାୟକ ନାହାନ୍ତି ଯାଇଛନ୍ତି ସେପାରି ଯେ ।
 କରନ୍ତେ ଅବା ଥୁଲେ ଉପାୟେ,
 ଦେଖୁ ତ ଅଛ ଆସୁଛି ଅନ୍ଧକାର ଶର୍ବରୀ ଯେ,
 କହେ ଚତୁର-ବର ପ୍ରତି ଉତ୍ତର ଯେ ।
 କଲ ମୋଠାରେ କି ଉପକାର ଗୋ ।
 କହିଲ ଯେଉଁ କୋମଳ ବାଣୀ,
 କେବଳ ଆହୁଁ କିଣିଲା ପ୍ରାଣୀ ହେଲି ତୁମ୍ଭର ହେ ।”

ସେହିପରି ‘ମଥୁରା ମଞ୍ଜଳ’ କାବ୍ୟରେ ଉଚ୍ଛ୍ଵସରଣ ଦାସ ବ୍ରକ୍ଷୋଳି ଅଳଙ୍କାରର ପ୍ରୟୋଗ କରି ଅତି ସଂଳତା ଲାଭ କରିଛନ୍ତି । ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି :

“ତାତ ନିସତେ ଚୋରାଇ ନେଲା
 ନନ୍ଦ ଘରେ ମୋତେ ଲୁଚାଇଲା
 ସେ କଥା ଜାଣି
 ମାମୁଁ ମୋର ପୂତନା
 ପେଣ୍ଠି ଥରେ ମୋତେ ସଞ୍ଜୋଳିଲା ।
 ହେ ଦଇବ ।” (ମଥୁରା ମଞ୍ଜଳ - ତ୍ରୟୋବିଂଶ ଛାନ୍ଦ)

ଏଠାରେ ମାମୁଁ ଅର୍ଥାତ୍ ରାଜା କଂସ ପୂତନା ଦ୍ୱାରା ସଞ୍ଜୋଳିବା କହିବା ଦ୍ୱାରା ବ୍ରକ୍ଷୋଳିର ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଛି । ପ୍ରକୃତରେ କଂସ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ସଞ୍ଜୋଳିବା ପାଇଁ ପୂତନାକୁ ପ୍ରେରଣ କରିନଥିଲେ । ତାଙ୍କୁ ମାରିବା ନିମିତ୍ତ ପ୍ରେରଣ କରିଥିଲେ ହେଁ କବି ବ୍ରକ୍ଷୋଳିରେ ସଞ୍ଜୋଳିବା ଶରଟି ପ୍ରୟୋଗ କରିଛନ୍ତି ।

କୁନ୍ତକ “ବକ୍ରୋତ୍ତି” ସଂପ୍ରଦାୟର ଜଣେ ବିଶିଷ୍ଟ ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ । ଏହାକୁ କାବ୍ୟ ସୌନ୍ଦର୍ୟ ଓ କାବ୍ୟରସ ନିର୍ମାଣର ମୂଳ ଆଧାର ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କରିଅଛନ୍ତି । ଚାତୁର୍ଯ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ଚମକାର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତିକୁ ସେ ବକ୍ରୋତ୍ତି କହିଥାନ୍ତି । ଶରାଳଙ୍କାର, ଅର୍ଥାଳଙ୍କାର ଓ ପ୍ରବନ୍ଧର କୌଶଳ ଆଦିକୁ ସେ ବକ୍ରୋତ୍ତିର ପରିସର ମଧ୍ୟକୁ ଆଣିଛନ୍ତି । ବକ୍ରୋତ୍ତିକୁ ସେ କବିକୃତିର ଆୟା ଭାବରେ ମାନ୍ୟତା ପ୍ରଦାନ କରିଥାନ୍ତି । ବକ୍ରୋତ୍ତିକୁ ସେ ଛଅ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରିଥାନ୍ତି, ଯଥା - (କ) ବର୍ଷ ବିନ୍ୟାସ ବକ୍ରତା, (ଖ) ପଦ-ପୂର୍ବାର୍ଦ୍ଧ ବକ୍ରତା, (ଗ) ପଦ-ପରାର୍ଦ୍ଧ ବକ୍ରତା, (ଘ) ବାକ୍ୟ ବକ୍ରତା, (ଡ) ପ୍ରକରଣ ବକ୍ରତା, (ଚ) ପ୍ରବନ୍ଧ ବକ୍ରତା । ଅନୁପ୍ରାସ ଓ ଯମକ ଅଳଙ୍କାରକୁ ବର୍ଷ ବିନ୍ୟାସ ବକ୍ରତାର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କରାଯାଇଥାଏ ସମୟରେ ରୁଦ୍ଧି, ଲକ୍ଷଣା, ବିଶେଷଣ, କ୍ରିୟାକାରକ ଓ ସମାସ ପଦର ବ୍ୟବହାରକୁ ପଦ-ପୂର୍ବାର୍ଦ୍ଧ ବକ୍ରତା କୁହାଯାଇଥାଏ । ପୁରୁଷ, ବଚନ, କାରକ, ଅବ୍ୟୟ ପ୍ରଭୃତିର ବକ୍ର ପ୍ରୟୋଗ ପଦ-ପରାର୍ଦ୍ଧ ବକ୍ରତା ସୃଷ୍ଟି କରେ । ଭାବ ଓ ରସ ସୃଷ୍ଟିରେ ଏହା ଅତ୍ୟନ୍ତ ସହାୟକ । ବାକ୍ୟ ବା ପଦର ବକ୍ରୋତ୍ତି ପ୍ରୟୋଗକୁ ବାକ୍ୟ ବକ୍ରତା, ବିଶ୍ୟବସ୍ତୁରେ ଚମକାରିତା ପ୍ରତିପାଦନ କଲେ ପ୍ରକରଣ ବକ୍ରତା ଓ କଥାବସ୍ତୁରେ ପ୍ରାବନ୍ଧିକ କୁଶଳତା ଥିଲେ ପ୍ରବନ୍ଧ ବକ୍ରତା କୁହାଯାଏ । କୁନ୍ତକଙ୍କ ମତରେ ବକ୍ରୋତ୍ତି ବିନା କାବ୍ୟ ରଚନା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ନୁହେଁ । ବକ୍ରୋତ୍ତି ଦ୍ୱାରା ହିଁ କାବ୍ୟ ସୌନ୍ଦର୍ୟ ସୃଷ୍ଟି କରାଯାଇଥାଏ ।

କାବ୍ୟର ସୌନ୍ଦର୍ୟ ଏବଂ ରସାବେଗର ସୃଷ୍ଟି ନିମିତ୍ତ ଅଳଙ୍କାର ପ୍ରୟୋଗର ଆବଶ୍ୟକତାକୁ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦିଆଯାଇଛି । ତେବେ ଏହା ସମସ୍ତ କବିଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସମ୍ବନ୍ଧ ହୋଇନଥାଏ । କବିର ଅନୁଭବ ଯେତେବେଳେ ଶର୍ମା ମାଧ୍ୟମରେ ବାଢମୟ ରୂପ ପରିଗ୍ରହଣ କରେ ସେତେବେଳେ ତାହା ପଣ୍ଡାଦରେ ତିନୋଟି ଗୁଣ କାର୍ଯ୍ୟ କରିଥାଏ । ସେଗୁଡ଼ିକ ହେଲା- ପ୍ରତିଭା, ନୈପୁଣ୍ୟ ଏବଂ ଆଭାସ । ଏହି ତିନୋଟି ଗୁଣର ଅପୂର୍ବ ସମନ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ହିଁ ଉଚ୍ଚକ୍ଷେତ୍ର କାବ୍ୟ ରଚନା ସମ୍ବନ୍ଧ ହୋଇଥାଏ । ବିଶିଷ୍ଟ ଆଳଙ୍କାରିକ ମନ୍ତ୍ର, ଦଣ୍ଡୀ, ବାମନ, ଅଭିନବଗୁପ୍ତ ଓ ହେମଚନ୍ଦ୍ର ଏହାକୁ ସ୍ବାକ୍ଷର କରି ନିଜ ନିଜ ଭାଷାରେ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । ମନ୍ତ୍ର “କାବ୍ୟ ପ୍ରକାଶ” ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଲେଖାଇଛନ୍ତି :

ଶକ୍ତିନ୍ଦ୍ରିୟତା ଲୋକଶାସ୍ତ୍ରକାବ୍ୟାଦ୍ୟବେକ୍ଷଣାର କାବ୍ୟଜ୍ଞଶିକ୍ଷ୍ୟାକ୍ଷୟାସ ଇତି ହେଉସଦଭବେ । (୧/୩)

ମନ୍ତ୍ର ଉଚାଙ୍ଗ କାବ୍ୟ ରଚନା ନିମିତ୍ତ ଶକ୍ତି ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରତିଭାକୁ ଗୁରୁତ୍ୱ ପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି । ପ୍ରତିଭାକୁ ସକ୍ରିୟ କରିବା ନିମିତ୍ତ ନିପୁଣ୍ୟତା ବା ପାରଦର୍ଶତାର ଆବଶ୍ୟକ ହୋଇଥାଏ । ଲୋକ ଜୀବନର ଅଧ୍ୟୟନ ଓ ଶାସ୍ତ୍ର ଅଧ୍ୟୟନ ଦ୍ୱାରା ଯେଉଁ ଉଚାଙ୍ଗ ଧ୍ୟାନକ୍ରିୟା ଓ ବୈଦଗଧ ରସପ୍ରବନ୍ଧତାର ଉଦ୍ଦେଶ ହୋଇଥାଏ ତାହା ପରିମାର୍ଜିତ ହୋଇ ନିପୁଣ୍ୟତାରେ ପରିଣତ ହୁଏ । ଏହି ନିପୁଣ୍ୟକୁ ଅଭ୍ୟାସରେ ରୂପାନ୍ତରିତ କଲେ କାବ୍ୟ ପ୍ରତିଭା ସୃଷ୍ଟି ହୁଏ । ଏଣୁ ମନ୍ତ୍ର ପ୍ରତିଭା, ନିପୁଣ୍ୟ ଓ ଅଭ୍ୟାସର ସମନ୍ୟରେ ଉଚାଙ୍ଗ କାବ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥାଏ ବିଶ୍ୟ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ହେମଚନ୍ଦ୍ର ଏହାକୁ ‘ନବନବୋଲ୍ଲେଖଶାଳିନୀ ପ୍ରଞ୍ଚା’ ଭାବରେ ତାଙ୍କର ‘କାବ୍ୟାନୁଶାସନ’ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ପ୍ରଞ୍ଚାହିଁ ନିପୁଣ୍ୟତାକୁ ପ୍ରତିଭାରେ ରୂପାନ୍ତରିତ କରିଥାଏ । ଚମକାରିତାପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଭିନବ କାବ୍ୟ ସର୍ଜନା ପଣ୍ଡାଦରେ ‘ନବନବୋଲ୍ଲେଖଶାଳିନୀ ପ୍ରଞ୍ଚା’ର ସକ୍ରିୟ ଭୂମିକା ରହିଥାଏ । ଅନ୍ୟଥା ଉଚାଙ୍ଗ କାବ୍ୟ ରଚନା ସମ୍ବନ୍ଧ ନୁହେଁ । ପ୍ରଞ୍ଚା ଓ ପ୍ରତିଭା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଜାଗତିକ ବୃଶ୍ୟକୁ ଶଙ୍ଖ ଓ ଅର୍ଥ ମଧ୍ୟରେ ରସମୟ ପରିପ୍ରକାଶ ସମ୍ବନ୍ଧ ନୁହେଁ । ଏଣୁ ମହିମ ଭଙ୍ଗ ତାଙ୍କ “ବ୍ୟକ୍ତି ବିବେକ” ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଯଥାର୍ଥରେ ଲେଖାଇଛନ୍ତି :

“ରସାନ୍ତୁଗୁଣଶବାର୍ଥଚିତ୍ତାପ୍ରିମିତରେତସଃ
କଣଂ ସ୍ଵରୂପସ୍ଵର୍ଗୋତ୍ଥା ପ୍ରଜ୍ଞେବ ପ୍ରତିଭା କବେଃ ।
ସାହି ଚକ୍ଷୁର୍ଭଗବତସ୍ତୁତୀୟମିତି ଗୀୟତେ
ଯେନ ସାକ୍ଷାତ୍କରୋତ୍ୟେଷ ଭାବାଂ ସ୍ତ୍ରୀଲୋକ୍ୟବର୍ତ୍ତନଃ ।”

ଏଣୁ ପ୍ରତ୍ୟେକ କବି ବିଭିନ୍ନ ଶାସ୍ତ୍ର, ଯଥା: ବ୍ୟାକରଣ, କୋଷ, ଆଗମ, ତର୍କ, ଅର୍ଥଶାସ୍ତ୍ର, ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର,
ଶ୍ରୁତି, ସ୍ମୃତି, ପୁରାଣ, ଇତିହାସ, କାମଶାସ୍ତ୍ର, ଦଶନାତି, ଛନ୍ଦ, ପ୍ରମାଣ ବିଦ୍ୟା, ସମୟ ବିଦ୍ୟା ଆଦି ଅଧ୍ୟୟନ
କରିଥାନ୍ତି । ନିଜ ନିଜ କାବ୍ୟ ରଚନାରେ ତାହାକୁ ପ୍ରଯୋଗ କରି କବିସିଙ୍କି ଲାଭ କରନ୍ତି । ବାସ୍ତବରେ ଦେଖିବାକୁ
ଗଲେ ଜ୍ଞାନଗ୍ରହ ଅଧ୍ୟୟନ ଓ କବି କଞ୍ଚନାର ସମନ୍ୟରେ ରସମଧ କାବ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥାଏ । ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ
ସାହିତ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ପରଂପରା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ମଧ୍ୟମୀଯ କବିମାନେ ପ୍ରାୟତଃ ଏ ସଂପର୍କରେ ନିଜ ନିଜ
କାବ୍ୟରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । କବି ଧନଞ୍ଜୟ ଭଞ୍ଜୀ ‘ଅନଙ୍ଗରେଖା’ କାବ୍ୟରେ ଉଭୟ ‘କାମଶାସ୍ତ୍ର’ ଓ
‘ଜ୍ୟୋତିଶାସ୍ତ୍ର’ର ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି ।

“ମଧୁଶୟା କେଳି ଏହୁ ଛଦନାମ କଉଡୁକେ ଏହା ରଞ୍ଜିଲି
କାମଶାସ୍ତ୍ରରୁ କିଛି ପ୍ରକାଶିଲି,
ରସିକ ଜନଙ୍କ ବିନୋଦ ନିମନ୍ତେ ଗୀତରେ ଏହା ବର୍ଣ୍ଣିଲି ।” (୧୨ ଶି ଛାନ୍ଦ)

ସେହିପରି ନିମ୍ନ ବର୍ଣ୍ଣନାରୁ ଧନଞ୍ଜୟଙ୍କ ଜ୍ୟୋତିଶଶାସ୍ତ୍ର ଅଧ୍ୟୟନ ସଂପର୍କତ ଜ୍ଞାନ ଜଣାଯାଇଥାଏ ।

“ଲଗ୍ନ ସଙ୍ଗତେ ଅଛି ଦ୍ଵିଜରାଜ, ଏଥୁ ଚତୁର୍ଥେତମ ସୁରାଚାର୍ଯ୍ୟ ।
ଗ୍ରହରାଜ ବିଧୂଷୁତ ଷଷ୍ଠରେ, ଭୃଗୁନନ୍ଦନ ବିଜୟ ଅସ୍ତରେ ।
ଦଶମେ ତ ଭୂମିଷୁତ ପ୍ରକାଶ, ଯେକାଦଶେ ରବି ବଂଶାବଦଂସ ।
ଯେହୁ ସମୟେ ମିଳିବହୁ, କହୁଛନ୍ତି ଏ ମହାରାଜା ଯୋଗ ।” (୨ୟ ଛାନ୍ଦ)

ଲୋକନାଥ ବିଦ୍ୟାଧର ତାଙ୍କର ‘ନୀଳାଦ୍ଵି ମହୋଷ୍ଵବ’ ଗ୍ରନ୍ତିକୁ ‘ପାଞ୍ଚାଳୀ’ ବନ୍ଦରେ ରଚନା କରିଥିବା
କଥା ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି ।

“ପାଞ୍ଚାଳୀ ବନ୍ଦେ ଏ ହୋଇଛି ବାକ୍ୟ ଲକ୍ଷଣ ମିଶି
ଲୋକନାଥ ବିଦ୍ୟାଧର ଏ ରସ ବାଣୀ ପ୍ରକାଶି ।” (୨ୟ ଛାନ୍ଦ)

ଲୋକନାଥ ବିଦ୍ୟାଧର ସଂସ୍କୃତ କାବ୍ୟ ପରଂପରାଙ୍କୁ ଅନୁସରଣ କରି ପ୍ରବନ୍ଧ ରୀତିକୁ ଅତୁଳ ଭାବରେ
ସେ ନିଜର ‘ନୀଳାଦ୍ଵି ମହୋଷ୍ଵବ’କୁ ରଚନା କରିଥାଇଛନ୍ତି । କବି ବିବିଧ ଅଳଙ୍କାର ପ୍ରଯୋଗ କରି ପ୍ରବନ୍ଧ ରଚନା
କରିଥିବାରୁ ‘ବିଦ୍ୟାଗର୍ବତ’ ନୋହି ବୋଲି ହୃଦୟଙ୍ଗମ କରିବାକୁ ପ୍ରାର୍ଥନା କରିଛନ୍ତି । ଅଳଙ୍କାର ପ୍ରଯୋଗରେ
ଦୋଷର ଆଭାସ ହେଲେ ସବିଶେଷ ଧାନ ଦେଇ ଭାବିଲେ ‘ମହାକବି ପ୍ରସିଦ୍ଧି’ର ଏହା ରଚିତ ଥିବା ବୁଝି ହେବ ।
ତଥାପି ସମେହ ହେଲେ ‘ସଙ୍କଳନ’କୁ ଦୟାକରି ଉତ୍ତରିବାକୁ କବି ନିବେଦନ କରିଛନ୍ତି ।

“ଏହି ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଅଳଙ୍କାରାଦି ଲକ୍ଷଣ
ଯେଉଁ ଅଂଶେ ଯାହା ହୋଇଅଛି ଶୁଣ ।
ଅଳଙ୍କାର ନେତ୍ର ଧୀରେ ଏହା ବୁଝ ଧୀରେ
ପ୍ରଥମେ ଅଛନ୍ତି ଲକ୍ଷଣ ଯେ ଯେ ରୂପରେ ।
ଯେଉଁଠାରେ ଅଳଙ୍କାରାଦି ଦୋଷ ଭାସିବ
ସେଠାକୁ କହାକବି ପ୍ରୟୋଗେ ସିନ୍ଧ ଥୁବ ।
ଧୀରେ ମନେ ଯେବେ ସବିଶେ ବୁଝିବ
ତେବେ ନିର୍ଦ୍ଦୋଷ ନିଷେ ସୀଉକାର କରିବ ।
ତଥାପି ଯହିଁ କାହିଁକି ସ୍କଳନ ନଥୁବ
ସୁଜନେ ତେବେ ଦୟାରେ ତା ଉଧରିବ ।” (୧୨ଶ ଛାନ୍ଦ)

ସ୍ଵଗ୍ରହିତିରେ ଛାନ୍ଦମାନଙ୍କର ପଦ ବହୁଳତା ଗ୍ରାହକ ମନରେ ବିରକ୍ତି ଭାବ ଜାତ କରିବାର ସମ୍ଭାବନା ଆଶଙ୍କା କରି କବି ଭାଷା ‘କାବ୍ୟରେ ଛାନ୍ଦବନ୍ଧରେ ପୁଣ ଏମନ୍ତ ରାତି’ର ଆଶ୍ରମ ନେଇ ନିଜ କାର୍ଯ୍ୟକୁ ସମର୍ଥନ କରିଛନ୍ତି । ଏଥରେ ‘ଭାଷା’ କବି ପରଂପରାକୁ ଆଶ୍ରମ କରିଥିବା ସେ ସୀଉକାର କରିଛନ୍ତି । “(ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ, ଦ୍ୱ. ଭା., ପାଣ୍ଡିତ ସୁର୍ଯ୍ୟ ନାରାୟଣ ଦାଶ, ୧୯୭୫, ପୃଷ୍ଠା - ୩୮୦)

ପ୍ରତିଭା, ନୈପୁଣ୍ୟ ଓ ଆଭାସର ମଞ୍ଚୁଳ ପରିପ୍ରକାଶ ଘଟିଛି କବି ସମ୍ବାଧ ଉପେତ୍ର ଭଞ୍ଜନ ନିକଟରେ । ବହୁ ଶାସ୍ତ୍ରବିଦ୍ୟତା, ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ, କବିତା ଓ ତାହାର ରସମୟ ବାଢମୟ ପରିପ୍ରକାଶ ତାଙ୍କ କାବ୍ୟ ସାହିତ୍ୟକୁ ଅନନ୍ୟ ସଫଳତା ପ୍ରଦାନ କରିଛି । ତାଙ୍କର ପ୍ରତ୍ୟେକଟି କାବ୍ୟରେ ଭରି ରହିଛି ଅନନ୍ୟତା । ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଓ କବିତାର ଅନନ୍ୟ ସ୍ଥାରକୀ ତାଙ୍କର କାବ୍ୟ ସାହିତ୍ୟ । ନ୍ୟାୟ ଶାସ୍ତ୍ର, ଯୁଦ୍ଧଶାସ୍ତ୍ର, କାମଶାସ୍ତ୍ର, ଭୁଗୋଳ, ପ୍ରକୃତି, ଜ୍ୟୋତିଷଶାସ୍ତ୍ର, ଅଳଙ୍କାର ଶାସ୍ତ୍ରର ଗଭୀର ଅଧ୍ୟୟନ ସହ କାବ୍ୟରେ ତାହାର ମଞ୍ଚୁଳ ବିନ୍ୟାସ ତାଙ୍କ କାବ୍ୟଗୁଡ଼ିକୁ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ ସାହିତ୍ୟରେ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ମର୍ଯ୍ୟାଦା ପ୍ରଦାନ କରିଥାଏ । ନୈପୁଣ୍ୟ ଓ ଆଭାସର ମିଳନରେ ପ୍ରତିଭା କିପରି ବିକଶିତ ହୁଏ; ତାହାର ଦୁର୍ଲଭ ଉଦ୍‌ବନ୍ଧନ କବି ସମ୍ବାଧ ଉପେତ୍ର ଭଞ୍ଜ । ‘ରସପଞ୍ଚକ’ରେ ସେ ନିଜର କାବ୍ୟାଦର୍ଶ ତଥା ସଂସ୍କୃତ ଗ୍ରନ୍ଥ ଅଧ୍ୟୟନ ସଂପର୍କରେ ସୁରିସ୍ତୁତ ତଥ୍ୟ ପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି । ସେ ଲେଖନାକୁ:

“ରୁଚ୍ୟ ବୋଲି ଛାନ୍ଦ ଚଉପଦୀ ଚଉତିଶା ତଗ ପଞ୍ଚବିଧୁ ଗୀତେ ଥୁବ,
ରସପଞ୍ଚକ ବର୍ଣ୍ଣରେ ବର୍ଣ୍ଣନା ହେବାରୁ ରସପଞ୍ଚକ ଏ ବୋଲାଇବ ।
ରସତରଙ୍ଗିଣୀ ଗ୍ରନ୍ଥ ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ କବି ସନ୍ତତିକି ଏ ଆସିବ,
ରସାଇବ ଚିତ୍ତ ଗୀତ ନାୟିକା ନାୟକ- ଲକ୍ଷଣରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ହେବ ।”

କବି ଉପେତ୍ର ଏଠାରେ ସ୍ଵର୍ଗ ଭାବରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି ଯେ, ସେ ବିଶ୍ଵନାଥ କବିରାଜଙ୍କ ‘ରସତରଙ୍ଗିଣୀ’ ଓ ‘ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ’ କେବଳ ଅଧ୍ୟୟନ କରି ନାହାନ୍ତି, ସେଠାରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଥିବା ତତ୍ତ୍ଵ ଆଧାରରେ ସେ ତାଙ୍କ ‘ରସପଞ୍ଚକ’ ରଚନା କରି ରସ ସୁଷ୍ଠି କରିବାରେ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । ସେ ଅଧ୍ୟୟନ କରିଥିବା ଗ୍ରନ୍ଥ ସମର୍କରେ ସୂଚନା ଦେଇ ପୁନର୍ବାର ଲେଖନାକୁ:

“କହିଲି ଖ୍ୟାତେ, ଅଳଙ୍କାର ଗୀତେ, କରି ଆନଗ୍ରହ ରସ ସହିତେ ।
କାବ୍ୟ ପ୍ରକାଶ, ସ୍ଥରଶାସ୍ତ୍ର ରସ, କବି କଷଳତାର ଯେ ବିଶେଷ ।
କବିଦ୍ୱରାତି, ଯେତେ ରୂପେ ସ୍ମିତି, କବୀଶ ହୃଦୟେ ହେବ ପ୍ରତୀତି ।”

ଉପେନ୍ଦ୍ର ମନ୍ଦିରଙ୍କ ‘କାବ୍ୟ ପ୍ରକାଶ’ ଗ୍ରନ୍ଥର ଉଲ୍ଲେଖ କରି ନିଜକୁ ‘ନବନବୋଲ୍ଲେଖଶାଳିନୀ ପ୍ରଞ୍ଚା’ ସଂପର୍କରେ ସଚେତନ ଥିବା କଥା ପାଠକ ତଥା ସୁଧୀ ସମାଜକୁ ସ୍ଥରଣ କରାଇ ଦେଇଛନ୍ତି । ପରୋକ୍ଷରେ ସେ ସୁଚାଇ ଦେବାକୁ ଚାହିଁଛନ୍ତି ଯେ, ତାଙ୍କ କାବ୍ୟ ରସ ପାନ କରିବାକୁ ହେଲେ ଶାସ୍ତ୍ର ଅଧ୍ୟନର ଏକାନ୍ତ ଆବଶ୍ୟକତା ରହିଛି । ଉପେନ୍ଦ୍ର ସମ୍ମାନ ପ୍ରକାଶକ ଭାବରେ ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ, ତାଙ୍କ କାବ୍ୟର ରସ, ରାତି, ଗୁଣ, ଅଳଙ୍କାର, ନାୟକ, ନାୟିକା ତଥା ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନା ସମଗ୍ର ଶାସ୍ତ୍ରଭିତ୍ତିକ । ବହୁ ଶାସ୍ତ୍ର ଅଧ୍ୟନ ପୂର୍ବକ ତାହାର ସାରାଂଶ ଓ ପୃଷ୍ଠାଭୂମିରେ ସେ ନିଜର କାବ୍ୟଯୌଧ ନିର୍ମାଣ କରିଛନ୍ତି । ଏଣୁ ସେହି ‘ରସପଞ୍ଚକ’ରେ ଅନ୍ୟ ଏକ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ସବିଶଦ ଉଲ୍ଲେଖ କରି ଲେଖିଛନ୍ତି:

“କାଶ୍ୟପିକାନ୍ତ, ତାହାଙ୍କ ସୁତ, କୃତଙ୍ଗ ନୀଳକଣ୍ଠ ଭଞ୍ଚସୁତ ।
କୁମର ଜ୍ୟେଷ୍ଠ, ତାଙ୍କର ଶ୍ରେଷ୍ଠ, କବି-ପଣରେ ଅତି ପରିନିଷ୍ଠ ।
କାବ୍ୟ, ନାଟକ, ଅଳଙ୍କାରଯାକ, କୋବିଦେ କେବଳ ବୋଲନ୍ତି ଏକ ।
କୋଷାତ୍ତିଧାନ, ସାକ୍ଷାତ ଜନ, କବିଦ୍ୱ ଛୟବଳେ କେ ସମାନ ।
କଥୁତ କୀର୍ତ୍ତ ଗୀତେ ଏମିତି, କାଳିଦାସ-ବାଣୀ ପରାୟେ ସୁର୍ବୀ ।
କଳା-ପିଙ୍ଗଳ, ଶାସ୍ତ୍ରେ ଅନର୍ଗଳ, କେତେ ପ୍ରବନ୍ଧ ପୁରାଇ ଭୂତଳ ।
କୃତକେ ଯଶ, ଲୋକ ପ୍ରକାଶ, କବି ଗର୍ବ ପର୍ବତକୁ କୁଳିଶ ।
କରିଣ ଚିତ୍ରେ ପଞ୍ଚବିଧୂଗୀତେ, କାଳି ସାକ୍ଷାତେ ରସିକଙ୍କ ହିତେ ।
କବିଦ୍ୱ ମୋର ହେବ ଯେ ପ୍ରକାଶ, କର ବିବେକ ସୁଧୀ ବିଜ୍ଞବର ।
କବି ସୁହୃଦ, ହୃଦକୁମୁଦ, କରିବାକୁ ମୋଦ ପୂର୍ଣ୍ଣମୀ ଚାନ୍ଦ ।”

“ରସ” ସଂପର୍କରେ ଏହି ଅନବଦ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ତିରେ ସମତୁଲ ରଚନା ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ ସାହିତ୍ୟ ପରମରାରେ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ ନାହିଁ । ତାଙ୍କର ସମଗ୍ର କାବ୍ୟରାଜିରେ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଓ ବହୁଶାସ୍ତ୍ରଦର୍ଶତାର ଲକ୍ଷଣ ପରିଷ୍ଫେଟ ହୋଇଥିଲେ ହେଁ ଉଭୁଙ୍କ କବିଦ୍ୱର ପରିପ୍ରକାଶ ଦ୍ୱାରା ସେ ଯେଉଁ ରସ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି କରିଛନ୍ତି; ତାହା ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ । ଏପରିକି ‘ଅବନା ରସତରଙ୍ଗ’ ଓ ‘ଚିତ୍ରକାବ୍ୟ ବନ୍ଦୋଦୟ’ ଗ୍ରନ୍ଥ ଦୁଇଟି ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ ସାହିତ୍ୟର ଅମୂଳ୍ୟ ସମ୍ପଦ । କବି ପ୍ରତିଭାର ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ସାକ୍ଷର ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥ ଦୁଇଟିର ପ୍ରତିଦ୍ୱୟୀ କେହି ନାହାନ୍ତି । ପ୍ରତିଭା, ନୌପୁଣ୍ୟ ଏବଂ ଆଭାସର ସମନ୍ୟ ବିନା ଏପରି କାବ୍ୟଯୌଧ ନିର୍ମାଣ ଅସମ୍ଭବ ।

“ଅବନା ରସତରଙ୍ଗ”ରେ ବାରଟି କ୍ଷୁଦ୍ର ଛାନ୍ଦରେ କବିଙ୍କ ଗଭୀର ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଓ ଶ୍ରେଷ୍ଠ କବିଦ୍ୱର ପ୍ରକାଶ ଘଟିଛି । ପଣ୍ଡିତ ସୂର୍ଯ୍ୟନାରାଯଣ ଦାଶ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥ ସମ୍ପର୍କରେ ଲେଖିଛନ୍ତି: “କବି ଅବନା ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅଳଙ୍କାର ପ୍ରଯୋଗ ମଧ୍ୟ କରିଛନ୍ତି । ଉପମା, ଉତ୍ତପ୍ରକ୍ଷା, ଉପମାନିଯା, ଯମକ, ଶୃଙ୍ଗଳା, ସିଂହାବଳୋକନ ପ୍ରଭୃତି ଏଥିରେ ଶୋଭନ ଭାବରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଛି ।

କାବ୍ୟଟିରେ ରାମଙ୍କ ମୋଘଦୂତ, ପବନଦୂତ, ପବନମୁଖ ଦୂତ, ସୀତାଙ୍କ ଶୋଭା ଓ ରତ୍ନ ବର୍ଣ୍ଣନାଦି ପ୍ରାକୃତିକ ବର୍ଣ୍ଣନା ଅତି ମନୋହର ଓ କବିତାପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଛି । ସୀତାଙ୍କ ମୁଖମଣ୍ଡଳ, ନେତ୍ରାଦିର ଶୋଭା ବର୍ଣ୍ଣନାରେ କବି ଅନନ୍ୟ ସାଧାରଣ କବି ପ୍ରତିଭା ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି ।

କାବ୍ୟଟି ବାରଟି ଛାନ୍ଦରେ ରଚିତ, ମୋରେ ଶାରୀର ପଦ ବା ଗ୍ରାମ ପାଦ ଏଥୁରେ ଅଛି । କବି ପ୍ରାୟ ତିନି-ଚତୁର୍ଥୀଂଶ ସହସ୍ର ରଚଣ କବିତା ଓ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ପଦ୍ୟ ଅବନା ଅକ୍ଷରରେ ରଚନା କରି ଏକ ନୂତନ ବଳିଷ୍ଠ ଆଦର୍ଶ ସ୍ନାପନ କରି ପାରିଛନ୍ତି । ଏହାକୁ ସାହିତ୍ୟ ଜଗତରେ ଏକ ଆଖ୍ୟାୟ କହିଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତ ହେବ ନାହିଁ ।(ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ, ତୃତୀୟ ଭାଗ, ୨୦୧୨, ପୃଷ୍ଠା ୫୫)

“ଅବନା ରସତରଙ୍ଗ”ରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ମାଧ୍ୟମରେ ବିପ୍ରଲମ୍ବ ଶୁଣାରର ବର୍ଣ୍ଣନା ଯେକୌଣସି ବିଦଗ୍ଧ ପାଠକଙ୍କୁ ଚମକ୍ଷୁତ କରିଥାଏ । ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଏବଂ କବିତା ବିନା ଏପରି ପଦ ରଚନା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ନୁହେଁ । କବି ଲେଖନ୍ତି:

“ଜନକ ସତ୍ୟବସ୍ତୁଳ,
ଭସ୍ମ ଚର୍ମ ଜଟଧର ନଗ ଭବନ
ଅଳକ ତଳର ସତ,
ଦର୍ଶ ସ୍ଵର୍ଣ୍ଣବତ ଧନ ଦଉ ବସନ
ତବ ପରକ୍ଷୟ ନୟନ, ଉରଗ ଅଙ୍ଗଦ ବୃକ୍ଷଧୂଜ ଉଲଗ୍ନ । ୧୪ ।
ଚଳ ଚଳ ମନମଥ,
ବରସଙ୍ଗ ଅନରଥ ସମର୍ଥପଣ,
ଏକସ୍ତୁ ଦନ୍ତ ନ ମନ୍ତ୍ର,
ଏ ଯଶ ପ୍ରକଟ ବ୍ୟର୍ଥ
ନ ବହ ନ ବହ ଏତା ମଦ ଲକ୍ଷଣ ।
ସର୍ପ ସମ ପର ଅପର, ନକର ନକର ହତ ପଞ୍ଚମ ଶର । ୧୫ । (ଚତୁର୍ଥ ଛାନ୍ଦ)
ଉପେନ୍ଦ୍ର କବି ପ୍ରତିଭା ଓ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟର ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ପରିପ୍ରକାଶ ଘଟିଛି “ଚିତ୍ରକାବ୍ୟ ବନ୍ଦୋଦୟ” କାବ୍ୟରେ । ଏହି କାବ୍ୟ ରଚନା ପଢନ୍ତି ଏକାକ୍ରମ ଅନ୍ୟାନ୍ୟାଧ ହୋଇଥିବାରୁ ପ୍ରାୟତଃ ଏପରି କାବ୍ୟ ରଚନା ପ୍ରତି କବିମାନେ ଆଗ୍ରହ ପ୍ରକାଶ କରି ନାହାନ୍ତି । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ କବି ସମ୍ପ୍ରାଟ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜକ ବ୍ୟତୀତ ସଦାନନ୍ଦ ଓ ଅଭିମନ୍ୟ ଚିତ୍ରକାବ୍ୟ ରଚନା କରିଛନ୍ତି । ଆଳଙ୍କାରିକମାନେ ଏହି କାବ୍ୟ ରଚନା ପଢନ୍ତିକୁ ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ପଢନ୍ତି ଭାବରେ ମାନ୍ୟତା ପ୍ରଦାନ କରିଥାନ୍ତି । ଅପରିମିତ ଶର୍ମାଜୀନ ସହ ଶର୍ମ-ଚଯନ-ଗଠନ-କୌଣସିର ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ପରିମାପକ ଏହି କାବ୍ୟ ରଚନା ପଢନ୍ତି । ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ବିନା ଏହି କାବ୍ୟ ରଚନା ଅସମ୍ବନ୍ଧ । ଶର୍ମ ସଂଯୋଜନା ମାଧ୍ୟମରେ ଉଚାଙ୍ଗ ରସସ୍ଵର୍ଣ୍ଣ ଏହି ସଂଗଠନ କୌଣସିର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଯାହା ସାଧାରଣତଃ ସମ୍ବନ୍ଧ ହୋଇନଥାଏ । ଅସାଧାରଣ ପ୍ରତିଭା ସଂପନ୍ନ କବିମାନେ ହିଁ ଏହି କାବ୍ୟ ରଚନାରେ ସିଦ୍ଧ ହାସଳ କରିପାରିଥାନ୍ତି । କବିସମ୍ପ୍ରାଟ ଉପେନ୍ଦ୍ର ସଂସ୍କୃତରେ ରଚିତ ‘କବିକଷଳତା’, ‘ସାହିତ୍ୟ ରହାକର’ , ‘ମାଘକାବ୍ୟ’ , ‘ଛନ୍ଦମଞ୍ଜରୀ’ ଓ ‘ଛନ୍ଦ ରହାକର’ ଅଧ୍ୟନ ମାଧ୍ୟମରେ ଏହି କାବ୍ୟ ରଚନା କରିଥିବାର ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି ।

“ଭେଦମାନ ପୁଣି ଅପାର ଅଛି,
ଯେଉଁ କବି ଯେତେ ଭେଦି ପାରିଛି,
କବି କଞ୍ଚଳତା ମତେ ଏ ଭାବେ,
ସାହିତ୍ୟ ରନ୍ଧାକର ମାଘକାବେୟ ।” (୧ମ ଛାନ୍ଦ)

୩

“ଏଥୁ ଅନତେ ମେଧାବୀ ସୁରୁଦ୍ଧି,
ବୁଝ ଚିତ୍ରପ୍ରବନ୍ଧ ବନ୍ଦବିଧୁ ।
ଛାନ୍ଦମଞ୍ଜୁରୀ ଛାନ୍ଦରନ୍ଧାକର
ଯେତେ ବିଦଗ୍ଧ ମଣ୍ଡନ-ବିଚାର । (୨ୟ ଛାନ୍ଦ)

‘ଚିତ୍ରକାବ୍ୟ ବନ୍ଦୋଦୟ’ରେ ଛାନ୍ଦ, ବନ୍ଦ ଓ ଚିତ୍ରର ସମୀକରଣରେ ଏକ ଅନନ୍ୟ କାବ୍ୟ ପଢ଼ିଛି ନିର୍ମାଣ କରାଯାଇଛି । ଛାନ୍ଦ ଓ ବନ୍ଦର ପାର୍ଥକ୍ୟ ଦେଖାଇବାରେ ମଧ୍ୟ ସେ ସଫଳ ହୋଇଛନ୍ତି । ଏହା ବ୍ୟତୀତ ଅବନା, ବନା, ଏକାଷର ଓ ଦ୍ୱିଆଷର ପଦ ସଂଘୋତନା ମଧ୍ୟ ରହିଛି । ଏହି କାବ୍ୟରେ ଯେଉଁ ବନ୍ଦର ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି ସେଗୁଡ଼ିକ ହେଲା :

“ଅଗଳୀ, ସୂର୍ଯ୍ୟରଥ, ପ୍ରାସାଦ, ପୀତ, ବିମାନ, ମଣ୍ଡପ, ମହାରଥ, ପୁଷ୍ପକରଥ, ରଥ, ପ୍ରାଚୀନ ରଥ,
ଚକ୍ର, ପଞ୍ଚମସ୍ତ, ଯୁଗଳ ନାଗ, ଗାଳମସ୍ତ, ଶୁଳ୍କ, ଖଡ଼ଗ, ମୁରଜ, ପରଶୁ, ପୁଷ୍ଟ, ମସ୍ତ, ଶଙ୍ଖ, ଶୋତଶଦଳ,
ଶିବଦଳ, କବାଟ, ଅଷ୍ଟଦଳ, ଦୋପୁରି, ଆବୃତପଦ୍ମ, ଚତୁରଙ୍ଗ, ଅଶ୍ଵଗତି, ଗୁଛୁ, ଗଦା, ତମରୁ, ବଜ୍ର, ଶକଟ,
ନାଗନାଟି, କୂର୍ମ, ଗୋମୃତ, ବାଣୀ, ଜ୍ୟୋତିଷକୁ, ରକା, କାକପାଦ, ମାଳା, ତ୍ରିଶାଖା, ଯମଦର, ଫଳକ,
କିଞ୍ଜିଣୀ, ଲଗୁଡ଼ି, ତରୁଆରୀ, କାତି, ଧନ୍ତ, ଲତା, ପାଶ, ଅଜାଯୁଦ୍ଧ, ନାଗପାଶ, ମହାପଦ୍ମ, ମହାଚକ୍ର, ଗବାଷ,
ସ୍ଵପ୍ନିକ, ସ୍ଵପ୍ନିକଟକୁକେଳି, ଛତ୍ରବନ୍ଧ, ଜଗତୀ, ପଦ୍ମଛନ୍ଦ, ତ୍ରାସ, ମେଷ୍ୟୁଦ୍ଧ, ବହିତ୍ର, ତୁରଙ୍ଗଗତି, ସର୍ବେତୋଭତ୍ର,
ହଳ, ଲଙ୍ଘଳ, ଚନ୍ଦ୍ର ବିମରଥ, ଅଙ୍କୁଶ, ଛୁରିକା, ଯୁଗଳ-କୁକୁଟ ଯୁଦ୍ଧ, ଅଷ୍ଟକୋଣ, ଚାମର, ପର୍ଯ୍ୟଙ୍କ – ଏପରି
୮୪ଟି ବନ୍ଦର ଉଦାହରଣ ପଦ ଦିଆଯାଇଛି ।

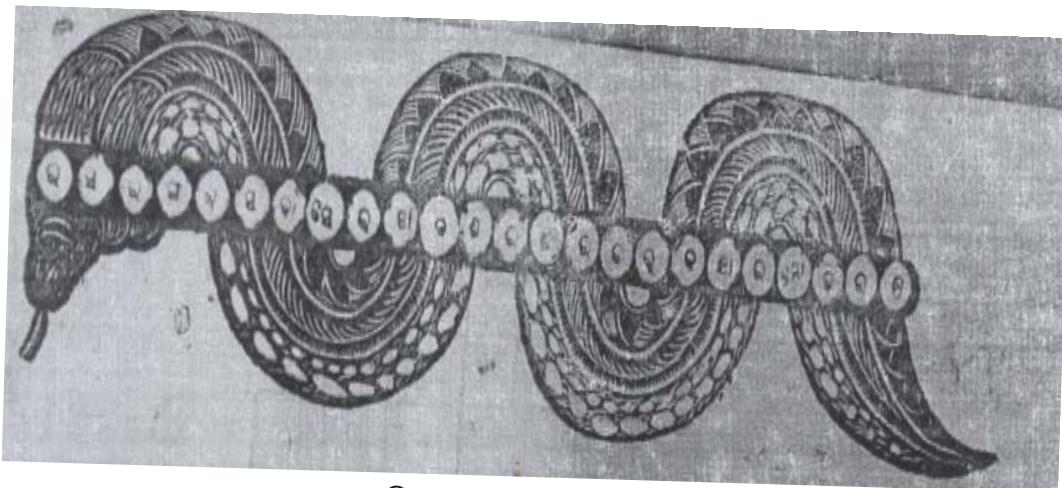
ବିବେକୀ ରସିକମାନେ ଚିତ୍ର ଅଙ୍କନ କରି ଅକ୍ଷର ବିସାନ୍ତି ଏବଂ ପଦର ସାର୍ଥକତା ହୃଦୟଙ୍ଗମ କରି
ଅପାର ଆନନ୍ଦ ଉପଭୋଗ କରନ୍ତି ।

ଏହି ଛାନ୍ଦ, ବନ୍ଦରେ ଗଭୀର ପାଣ୍ଟିତ୍ୟ, ଅଙ୍କନଶୈଳୀର ଜ୍ଞାନ ପ୍ରକାଶ ପାଇଛି । (ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର
ଇତିହାସ, ତୃତୀୟ ଭାଗ, ୨୦୧୨, ପୃଷ୍ଠା-୧୨୭, ପଣ୍ଡିତ ସୂର୍ଯ୍ୟ ନାରାୟଣ ଦାଶ)

ସଂସ୍କୃତ କାବ୍ୟ ପରଂପରା ଓ ସଂସ୍କୃତ ଶାସ୍ତ୍ର ପରଂପରାକୁ ଯେ ସେ ଅତି ସଫଳ ଭାବରେ ନିଜ କାବ୍ୟରେ
ପ୍ରଯୋଗ କରିଥାନ୍ତି ତାହା ସେ ବାରମ୍ବାର ଉଲ୍ଲେଖ କରିବାକୁ ଭୁଲନ୍ତି ନାହିଁ । କାରଣ ଶାସ୍ତ୍ର ଅଧ୍ୟନ ବ୍ୟତିରେକ
ଉପେନ୍ଦ୍ର କାବ୍ୟରସ ଅନୁଭବ ଅସମ୍ଭବ । ତାଙ୍କର ସମସ୍ତ କାବ୍ୟ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଶାସ୍ତ୍ରାନୁମୋଦିତ । ଏଣୁ ସେ ଏହି
କାବ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ସଂସ୍କୃତ ଶାସ୍ତ୍ର ସଂପର୍କରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିବାକୁ ବିସ୍ତୃତ ହୋଇ ନାହାନ୍ତି ।

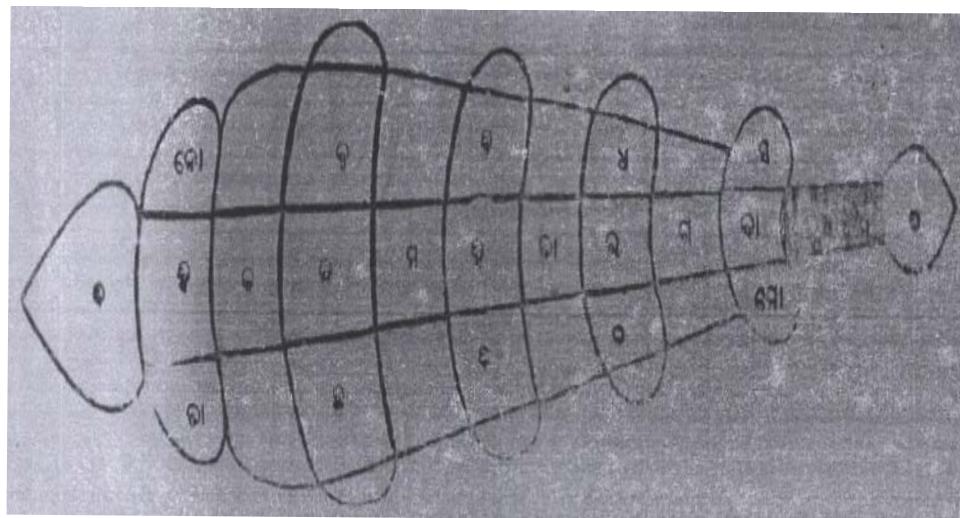

ଚିତ୍ରକାବ୍ୟ ବନ୍ଦୋଦୟ

(ଚିତ୍ର)

କେଉଁ ପୁଂସ ପଥେ ଦେଖୁ ରାମାମଣି । ସ୍ଵେଚ୍ଛେ ନାଗନାଡ଼ିବନ୍ଦେ କହେ ବାଣୀ । ୯ ।
ରସରଙ୍ଗ ରସଦା ସେ କୃପା ବଶ । ରତ୍ନ ରତ୍ନ ତୁ କଷାର ମୋ ହରଷ । ୧୦ ।
ରସେ କୃତ କୁ ସଦା ପାର ମୋର । ରସବତୀ କହ ଗିର ସ କ୍ଷାର । ୧୧ ।
କେହୁ ବିଦେଶେ ରହି ଦଇବ ବଶେ । କୁର୍ମବନ୍ଦେ (୪୭) ବାଳାର ଚରିତ ଘୋଷେ । ୧୨ ।
ହା ହା ହା ରସା ସାର ଶୋଭାଧାରୀ । ପୁରହର ପର ଘୋର ଦର ହାରୀ । ୧୩ ।
ବୈଦେହୀଶ ବିଲାସର କାବ୍ୟର ‘ଗଦାବନ୍ଧ’ ।

(ଚିତ୍ର)

ବିଦା ସଦା ମୋଦା ଗଦା ଗରଧର ବର ତାରତାହିଁ ବିହି
ବିହି ମହା ମନ୍ଦ ଦୃଦ୍ଧ ଛଦ୍ମ କନ୍ଦ କହି ନୋହି ତାହି ବିହି । ୧୯ ।
ଏ ସଂପର୍କରେ ସେ ‘ଚିତ୍ରକାବ୍ୟ ବନ୍ଦୋଦୟ’ରେ ଲେଖିଛନ୍ତି:
“ଏଣୁ ଅନନ୍ତେ ମେଧାବୀ ସୁବୁନ୍ଦି, ବୁଝ ଚିତ୍ରପ୍ରବନ୍ଧ ବନ୍ଦବିଧ ।
ଛନ୍ଦମଞ୍ଜରୀ, ଛାନ୍ଦ ରହାକର, ଯେତେ ବିଦ୍ରଗଧ ମଣ୍ଡନ-ବିଚାର ।
ଶିକ୍ଷା ଥୁଲା ଜନ ଦେଖ ଏ ପୋଥୁ, ହେବ ନୋହିଲେ ସିନା ଏଥୁ ମନ୍ତ୍ର ।
ଦ୍ଵିଜହାନ ଜନ ଯଥା ଅଉଗ୍ର, ପୂର୍ବ ଚର୍ବେଣ ମୂର୍ଖ ହେ ଭଗ୍ନ ।
ଏହା ଜାଣି ଜାଣି ଆଣି ବିଚାରି, ନ କହିବଟି ଗାତ ଆଗ କରି ।” (୨ୟ ଛାନ୍ଦ)

ଶାସ୍ତ୍ର ଅଧ୍ୟନକୁ କାବ୍ୟଶୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଓ ରସସୃଷ୍ଟିରେ ରୂପାନ୍ତରିତ କରିବାର ଅନନ୍ୟ ପ୍ରତିଭା ପାଇଥୁଲେ କବି ସମ୍ମାଚ । ସଂସ୍କୃତ ଶାସ୍ତ୍ର ଅଧ୍ୟନ ପୂର୍ବକ ଗଭୀର ଜ୍ଞାନ ଅର୍ଜନ କରି ସ୍ବୀକ୍ଷଣ ପ୍ରତିଭା ଦ୍ୱାରା ତାକୁ ନିଜ କାବ୍ୟରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ରସସୃଷ୍ଟ ଭାବରେ ପ୍ରଯୋଗ କରିବାର ଅନନ୍ୟ କାବ୍ୟକୌଶଳ ତାଙ୍କୁ ଜ୍ଞାତ ଥୁଲା । ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଯଥା-ସମର, ଜ୍ୟୋତିଷ, ନାୟକ, ନାୟିକା, ରସ, ଅଳଙ୍କାର, ଛନ୍ଦ, ବନ୍ଦ, ଆଦିରେ ପାରଦର୍ଶିତା ତାଙ୍କ କାବ୍ୟକୁ ସବୁଦିନେ ଚର୍ଚିତ କରି ରଖିଛି । ଏପରିକି ତାଙ୍କର ନାୟକା ଭେଦ ଏବଂ ପ୍ରଣାମ ଚର୍ଚା ମଧ୍ୟ ଅଳଙ୍କାର ଶାସ୍ତ୍ର ଅନୁମୋଦିତ ଥୁଲା । “ପଞ୍ଚ ଶାୟକ”ରେ ନାରୀମାନଙ୍କ ଶ୍ରେଣୀ ବିଭାଗ କରି ସେ କହିଛନ୍ତି-

“ପଦ୍ମିନୀ ଚିତ୍ରିଣୀ ସେ ଯେ ଶଞ୍ଜିନୀ ହସ୍ତିନୀ
ଚାରିଗୁଣେ ଜଗତରେ ଅଛନ୍ତି କାହିନୀ
ଏଥୁଆନ ହେଲେ ଯାଏ ସଭା ଗଣନାରେ
କହିଁକି କେ କରିବ ତାହାକୁ ତୁଳନାରେ ।” (୧ମ ଛାନ୍ଦ)

ଏହି ଅତୁଳନୀୟ ନାରୀ ହେଉଛି ତାଙ୍କ କାବ୍ୟର “ଦିବ୍ୟନାରା” । ଏମାନଙ୍କୁ ‘ସଭା’ କହିବାର କାରଣ ହେଉଛି, ଏମାନେ ୨୮ ଟି ସାହିକ ଅଳଙ୍କାରରେ ଶ୍ରୀସଂପନ୍ନା । ଯଥା - ହାବ, ଭାବ, ହେଳା (୩ଟି ଅଙ୍ଗଜ); ଶୋଭା, କାନ୍ତି, ଦୀପ୍ତି, ମାଧୁର୍ୟ, ପ୍ରଗଳ୍ଭତା, ଔଦାର୍ୟ, ଧୌର୍ୟ (୩ଟି ଅପତ୍ରିଯ), ଲୀଳା, ବିଳାସ, ବିଛିରି, ବିଶ୍ଵୋକ, କିଳକିଞ୍ଚିତ, ମୋଜାଯିତ, କୁଳମିତ, ବିଭ୍ରମ, ଛନ୍ଦିତ, ମଦ, ବିହୃତ, ଉପନ, ମୌଗଧ୍ୟ, ବିକ୍ଷେପ, କୁତୁହଳ, ହସିତ, ଚକିତ, କେଳି (୧୮ ଟି ସ୍ବଭାବଙ୍କ) (ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ) । ସେହିପରି ନାୟକର ମଧ୍ୟ ଅଷ୍ଟ ସାହିକ ଶୁଣା କଥା କୁହାଯାଇଛି । ଯଥା - ଶୋଭା, ବିଳାସ, ମାଧୁର୍ୟ, ଗାମ୍ଭିର୍ୟ, ଧୌର୍ୟ, ତେଜ, ଲାଳିତ୍ୟ ଓ ଔଦାର୍ୟ । ଏପରି ନାୟକ-ନାୟିକାଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଘଟିତ ପ୍ରଣାମ ହେବ ‘ଦିବ୍ୟ’ ଏବଂ କାର୍ତ୍ତି ସଂସ୍କାରକ ।

ସାହିକ ଅଳଂକାର ସହିତ ଏ ନାୟକାମାନଙ୍କର ଅନ୍ୟ ୩୨ ଟି ଲକ୍ଷଣ ମଧ୍ୟ ଚାକ୍ଷୁସ ହୁଏ । କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ (୧୭/୧୯), ପ୍ରେମସୁଧାନିଧ୍ୟ (୮/୧୪), ସୀତା (ବୈଦେହୀଶ ବିଳାସ, ୧୦/୧୯) ପ୍ରଭୃତିଙ୍କର ୩୨ ଟି ଯାକ ଲକ୍ଷଣ ଥିବା କୁହାଯାଇଛି । ଏସବୁ ହେଉଛି - ଆଖୁ, ପାଦ, ହାତ, ଅଧର, ୩୦, ଜିଭ, ନଖ - ଏସବୁର ରକ୍ତିମା, ବନ୍ଦ, ନଘ, କାନ୍ଧ, ନାକ, କଟି, ମୁଖ - ଏସବୁରେ ଉଚତା; କଟି, ଲଳାଟ, ବନ୍ଦ - ଏସବୁରେ

ଓଡ଼ିଆ ସ୍ନାତକୋତ୍ତର କାର୍ଯ୍ୟକ୍ରମ

ବିଶ୍ୱାର; ବେଳ, ଜଙ୍ଗ, ଲିଙ୍ଗ - ଏସବୁରେ ଖର୍ବତା; ନାତି, ସ୍ଵର, ହୁଣ୍ଡି - ଏଥୁରେ ଗଭୀରତା; ନାକ, ବାହୁ, ଆଖୁ, ହନ୍ତୁ, ଜାନୁ - ଏସବୁରେ ସୁଷ୍ଣତା; କେଶ, ବାହୁ, ଆଖୁ, ଅଙ୍ଗ, ଅଙ୍ଗୁଳି - ଏସବୁରେ ଦୀଘ୍ରତା।

ଏଥୁ ସହିତ ପୁଣି ଥାଏ ଅଷ୍ଟ ଶିର୍ଷଯ୍ୟ । ଲାବଣ୍ୟବତୀକୁ ଉପେତ୍ର କହିଛନ୍ତି - “ଅଣିମାଦି ସୁଖଦାୟୀ” । ରସଲେଖା ସଂପର୍କରେ ଲେଖିଛନ୍ତି - ‘ଅଣିମାଦି ସୁଖ ଆଣି ସେ ପୁଂସ ପାଶିରେ ଦେଲା ।’ ଅଣିମା, ଲାବଣ୍ୟ, ବଶିତା, ଜଶିତା, ପ୍ରାକାମ୍ୟ, ମହିମା, କାମାବଶାୟିତା, ପ୍ରାପ୍ତି - ଏସମ୍ପତ୍ତି ଶିର୍ଷଯ୍ୟ ମଧ୍ୟ ସେମାନଙ୍କର ଥାଏ । ଦେଖିବାକୁ ଗଲେ ଏସବୁ ଅଳଂକାର, ଲକ୍ଷଣ ଓ ଶିର୍ଷଯ୍ୟ ଭିତରୁ କିଛି କିଛି ପ୍ରତ୍ୟେକ ନାରୀଙ୍କ ଠାରେ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସବୁଗୁଡ଼ିକ ଏକତ୍ର କାହା ପାଖରେ ମିଳିବା ଅସମ୍ଭବ ମନେ ହୋଇପାରେ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରାରବଧି ଏହାକୁ ସମ୍ଭବ କରାଇପାରେ । ଏଥୁପାଇଁ ଉପେତ୍ରଙ୍କ କାବ୍ୟ ନାୟିକାମାନଙ୍କର ପୂର୍ବଜନ୍ମ ବୃତ୍ତାନ୍ତ ଏତେ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ । ରସଲେଖା ତପଶକ୍ତିସଂପନ୍ନଙ୍କ ରକ୍ଷିକନ୍ୟା ଏବଂ ସେ ଜନ୍ମ ହୋଇଛି ରତୀଦେବୀଙ୍କ ରସୋଦୟବନରେ । ପ୍ରେମସୁଧାନିଧିର ପିତା ଭେବଭବ ବିଜୟୀ ସେ ହେହୟବଂଶୀ’ । ଲାବଣ୍ୟବତୀ ପାର୍ବତୀଙ୍କ ମାନସକନ୍ୟା ପିଣ୍ଡରୁ ଜାତ । କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁଦୟରା ଅପସରା ଗର୍ଭରୁ ଜାତ । ରସିକ ହାରାବଳୀ ବିମଳାଙ୍କ ବରଦାନରୁ ଜାତ । ଉପେତ୍ରଙ୍କ କାବ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ଅନୁଶୀଳନ କଲେ ଲାଗେ ଯେପରି ସେ ଏପରି ଏକ ଦିବ୍ୟନାରାର ସାନ୍ତ୍ଵିଧରେ ଆସିଥିଲେ ଏବଂ ସେହି ପ୍ରାତିକୁ କାର୍ତ୍ତି ରୂପେ ସ୍ଥାପନ କରିବା ପାଇଁ ଆଜୀବନ ଲେଖନା ଚାଳନା କରିଥିଲେ ।

ରସ ଆସ୍ଵାଦନ ସଂପର୍କରେ ଆଳଙ୍କାରିକମାନେ ଏହି ଦିବ୍ୟତାକୁ ବେଦ୍ୟାତ୍ମର, ସର୍ଷଶୂନ୍ୟ, ବ୍ରହ୍ମାସ୍ତବହୋଦର ଏବଂ ଲୋକୋତ୍ତର ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ‘ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ’ରେ କୁହାଯାଇଛି ରସଚର୍ଚାରେ ଲୋକ ରତା ଦୋଷ ନହୋଇ ଗୁଣରେ ପରିଣତ ହୁଏ । ଏଥୁପାଇଁ ଉପେତ୍ରଙ୍କ ନାୟିକାମାନଙ୍କର ଲୋକରରତା ଅନୁଶୀଳନୀୟ । ସେ ନାୟିକାମାନଙ୍କୁ ଯେପରି ଅଭ୍ୟାସମା ଅଳଙ୍କାର ସାହାଯ୍ୟରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି ତାହା ଜଣାଇ ଦିଏ ଯେ, ସେ ଅନୁଭବ କରିଥିଲେ ମାରୀର ଅଲୋକିକତା ଓ ଚାନ୍ଦୁଲ କରିଥିଲେ ଦିବ୍ୟତା ।” (ଡେ. ପ୍ରସନ୍ନ କୁମାର ପଞ୍ଚନାୟକ, ଉପେତ୍ର ଭଞ୍ଜେ କାବ୍ୟ ପ୍ରତିଭା, ସାରଳା ସାହିତ୍ୟ ସଂସଦ, ୨୦୦୩, ପୃଷ୍ଠା - ୨୧୩ - ୨୧୪) ଉପେତ୍ର ଅନୁସରିତ ସଂସ୍କୃତ ଅଳଙ୍କାର ତତ୍ତ୍ଵ ତାଙ୍କର ସମକାଳ ଓ ପରକାଳର କବିଗଣଙ୍କ ରଚନାରେ ମଧ୍ୟ ଅନୁରଣିତ ହୋଇଥିବା ଦେଖାଯାଏ । ଦାନକୃଷ୍ଣ, ଅଭିମନ୍ୟ, କବିସୂର୍ଯ୍ୟ, ସଦାନନ୍ଦ, ବ୍ରଜନାଥ, ଯଦୁମଣି ଆଦି ସମ୍ପତ୍ତି ପ୍ରତିଭାବାନ କବି ନିଜ ନିଜ ଶୈଳୀରେ ବହୁଶାସ୍ତରଶତାବ୍ଦୀ କବିତା ମାଧ୍ୟମରେ ପ୍ରକାଶ କରିବାରେ ସମର୍ଥ ହୋଇଛନ୍ତି । ଭାରତୀୟ କାବ୍ୟତତ୍ତ୍ଵ (ଅଳଙ୍କାର ତତ୍ତ୍ଵ)ର ସଫଳ ପ୍ରଯୋଗ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ ସାହିତ୍ୟକୁ ରସମାୟ ଓ ଜ୍ଞାନମାୟ କରିପାରିଛି । ଜ୍ଞାନରସ ଓ ରସଜ୍ଞାନ ବିତରଣରେ ମଧ୍ୟୟୁଗୀୟ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ ଅଦ୍ଵିତୀୟ ।

୪.୪ ଆମ୍ବପରୀକ୍ଷଣ ପ୍ରଶ୍ନାବଳୀ

- କ) କାବ୍ୟ ଶୌଦିର୍ଯ୍ୟ ଗଠନରେ ଅଳଙ୍କାରର ଭୂମିକା ଆଲୋଚନା କର ।
- ଖ) ଅଳଙ୍କାର ସଂସ୍କୃତ ଶାସ୍ତରାଚମାନଙ୍କ ମତ ଆଲୋଚନା କର ।
- ଗ) ସଂସ୍କୃତ ଅଳଙ୍କାର ତତ୍ତ୍ଵ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ ସାହିତ୍ୟରେ କିପରି ପ୍ରଯୋଗ ହୋଇଛି ଆଲୋଚନା କର ।

(ଘ) ଓଡ଼ିଆ କବିଙ୍କ ଶୈଳେ କିପରି ପ୍ରଯୋଗ କରାଯାଇ ପାରିବ ଆଲୋଚନା କର ।

(ଙ୍କ) କବି ସମ୍ବାଦ ଉପେକ୍ଷା ଭଞ୍ଜି କିପରି ଅଳଙ୍କାର ପାରଦର୍ଶୀ ଥିଲେ ଆଲୋଚନା କର ।

୪.୭ ସହାୟକ ଗ୍ରନ୍ତସୂଚୀ

- ଅଳଙ୍କାର ପ୍ରସଙ୍ଗ, ଗୋବିନ୍ଦ ଚନ୍ଦ୍ର ଉଦ୍‌ଗାତା, ଫ୍ରେଣ୍ଟ୍‌ସ ପବ୍ଲିଶର୍ସ, କଟକ-୨, ୧୯୯୭ ।
- ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ କୌଣ୍ଠଳ, ସୁଦର୍ଶନ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ, ଫ୍ରେଣ୍ଟ୍‌ସ ପବ୍ଲିଶର୍ସ, କଟକ-୨, ୨୦୦୨ ।
- ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ, ଦ୍ଵିତୀୟ ଭାଗ, ତୃତୀୟ ଭାଗ, ସୂର୍ଯ୍ୟନାରାୟଣ ଦାଶ, ଗ୍ରନ୍ତ ମନ୍ଦିର, କଟକ - ୨, ୨୦୧୨ ।
- ଉପେକ୍ଷା ଭଞ୍ଜି କାବ୍ୟ ପ୍ରତିଭା, ସାରଳା ସାହିତ୍ୟ ସଂସଦ, କଟକ-୮, ୨୦୦୭ ।
- ଓଡ଼ିଆ ରୀତିସାହିତ୍ୟ, କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପ୍ରଧାନ, ବିଦ୍ୟାପୁରୀ, କଟକ-୨, ୨୦୧୧ ।